

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

**Γυναίκες και Πολιτική στη *Λυσιστράτη* και στις
Εκκλησιάζουσες του Αριστοφάνη**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Της
Λαδά Σταυρούλας Δανάης

A.M. 201313023

Επιβλέπων Καθηγητής: Ανδρέας Φουντουλάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής,
Π.Τ.Π.Ε. Κρήτης.

Συνεπιβλέποντες : Ανδρέας Μαρκαντωνάτος, Καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Μαργαρίτα Σωτηρίου, Επίκουρος Καθηγήτρια, Τμήμα
Φιλολογίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Αύγουστος 2019

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ.....	2
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	4
1. Εισαγωγή	5
2. Η θέση της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα και η ανδρική αντίληψη για αυτή - Θεωρητικό πλαίσιο	11
2.1 Ο λειτουργικός ρόλος του οίκου και οι καθιερωμένοι ρόλοι των δύο φύλων στο πλαίσιο αυτού κατά την εποχή του έργου	11
2.2 Θεωρητικό πλαίσιο	16
2.3 Η ανδρική αντίληψη για τον χαρακτήρα της γυναίκας στην αρχαιότητα	19
2.3.1 Το σύνδρομο της Πανδώρας.....	19
2.3.2 Το σύνδρομο της Αφροδίτης	19
2.3.3 Η έμμεση μαρτυρία του Τειρεσία.....	20
2.4 Η γυναικεία κυριαρχία στη μυθική και τελετουργική παράδοση	21
2.4.1 Αμαζόνες	22
2.4.2 Οι γυναίκες της Λήμνου	24
2.4.3 Θεσμοφορία, Αδώνια και Σκίρα.....	27
2.5 Η πολιτική διάσταση των πρωταγωνιστικών ονομάτων στις κωμωδίες της <i>Λυσιστράτης</i> και των <i>Εκκλησιαζουσών</i>	29
2.5.1 Λυσιστράτη.....	29
2.5.2 Πραξαγόρα	31
2.6 Συμπεράσματα	32
3. <i>Λυσιστράτη</i>	34
3.1 Το ιστορικό πλαίσιο της <i>Λυσιστράτης</i>	34
3.2 <i>Λυσιστράτη</i> , το χρονικό μιας εποχής	37
3.3 Αποτίμηση της Ιστορικής Περιόδου	40
3.4 Πολιτική και γυναίκα στη <i>Λυσιστράτη</i>	41
3.4.1 Εισαγωγή	41
3.4.2 Η πολιτική οργάνωση των γυναικών στο έργο.....	42
3.5 Ο συσχετισμός γυναικείου φύλου και πολιτικής στο έργο	64
4. <i>Εκκλησιάζουσες</i>	72
4.1 Το ιστορικό πλαίσιο των <i>Εκκλησιαζουσών</i>	72

4.2 Εκκλησιάζουσες, το χρονικό μιας εποχής.....	74
4.3 Πολιτική και γυναίκα στις Εκκλησιάζουσες.....	75
4.3.1 Εισαγωγή.....	75
4.3.2 Η πολιτική οργάνωση των γυναικών στο έργο.....	76
4.4 Αποτίμηση της πολιτικής των Γυναικών.....	92
4.5 Ο συσχετισμός γυναικείου φύλου και πολιτικής στο έργο.....	96
5. Επίλογος.....	107
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	111

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η θέση της γυναίκας στην αρχαία ελληνική αθηναϊκή κοινωνία χαρακτηρίζεται από την ανδρική κυριαρχία, και γνώρισμα της ενάρετης γυναίκας αποτελεί η σχετική της αφάνεια, όπως αποτυπώνεται και στον Επιτάφιο του Περικλέους. Η γυναίκα οφείλει να μεριμνά για θέματα που άπτονται της οικιακής σφαίρας και να συμμετέχει σε ορισμένες τελετουργίες, στο πλαίσιο των οποίων τής αναγνωρίζεται ένα είδος αυτονομίας και συμμετοχής στο δημόσιο χώρο. Ωστόσο, αυτή η θέση της γυναίκας δεν αποτυπώνεται με τον ίδιο τρόπο πάντοτε στο δράμα. Αντ' αυτού φαίνεται να αποδεσμεύεται από τους καθιερωμένους ρόλους της και να διεκδικεί τη θέση της στον ανδροκρατούμενο δημόσιο χώρο. Συγκεκριμένα, στην κωμωδία του Αριστοφάνη, στο πλαίσιο των κωμωδιών του *Λυσιστράτη* και *Εκκλησιάζουσες* παρατηρείται μια αμφίσημη μάχη ανάμεσα στο φύλο του άνδρα και της γυναίκας, που πυροδοτείται από την εμπλοκή του δεύτερου στη σφαίρα αποκλειστικής επιρροής του πρώτου. Η σύγκρουση αυτή είναι συμβολική της σύγκρουσης του *οἴκου* και της *πόλεως*, η οποία προκαλείται από την κρίση ή την αποτυχία του άνδρα να διαχειριστεί τα υλικά συμφέροντα του *οἴκου* υπό την πίεση της σύγκρουσης μεταξύ ιδιωτικών και δημοσίων συμφερόντων. Έτσι, η γυναίκα προτίθεται να θέσει τέρμα στην καταστροφή της ατομικής και δημόσιας σφαίρας με το να αναλάβει πολιτική δράση, κλονίζοντας προσωρινά ή μόνιμα το status quo. Η εν λόγω εργασία εξετάζει την πολιτική δράση των γυναικών στα έργα *Λυσιστράτη* και *Εκκλησιάζουσες* και διατυπώνει κρίσεις σχετικά με το τι συμβαίνει, όταν οι στερεότυποι ρόλοι για το ανδρικό και γυναικείο φύλο διαρρηγνύονται, τι δηλώνει η πρακτική εναλλαγής του κοινωνικού φύλου και κατά πόσο αυτή λειτουργεί αφυπνιστικά για τους άνδρες ήρωες και το ανδρικό αθηναϊκό κοινό.

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια έχουν πληθύνει οι μελέτες που εξετάζουν το ρόλο και τη θέση της γυναίκας στα λογοτεχνικά κείμενα. Η αναγνώριση πως η εικόνα της γυναίκας της αρχαιότητας διαμορφώνεται με βάση την αντίληψη του άνδρα για αυτή, καθώς τα λογοτεχνικά κείμενα της εποχής είναι γραμμένα από άνδρες, με εξαίρεση την περίπτωση της Σαπούς, οδήγησε στο συμπέρασμα πως η αντίληψη που έχουμε για αυτήν αποτελεί ανδρικό κατασκεύασμα και συνεπώς είναι σημαντικό να αξιοποιήσουμε σύγχρονα εργαλεία, τα οποία θα μας βοηθήσουν να αποκαταστήσουμε, στο μέτρο του δυνατού και με κάθε επιφύλαξη και ευαισθησία την εικόνα της γυναίκας. Το βασικό ερώτημα που τέθηκε ήταν κατά πόσο η λογοτεχνία αποτελεί πιστή αποτύπωση της πραγματικότητας και της αλήθειας και εάν τελικά την ερμηνεύει, την κρίνει, τη διαστρεβλώνει ή την κατασκευάζει εξ ολοκλήρου. Απάντηση στα ερωτήματα αυτά ήρθαν να δώσουν σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις. Η θεωρητική επανάσταση του δομισμού, που βασίστηκε στη δομιστική γλωσσολογική θεωρία του Ferdinand de Saussure, η μεταδομιστική θεωρία, ως εξέλιξη του δομισμού, με εκφραστές τους Jacques Derrida, η ψυχαναλυτική προσέγγιση του Jacques Lacan και η θεωρία του «λόγου» του Michel Foucault, καθώς και η συνέργεια της φεμινιστικής κριτικής με αυτές τις θεωρίες, εκφραστές της οποίας ήταν οι H. Cixous, J. Kristeva και L. Irigaray, με παρακαταθήκη από τις V. Woolf και S. De Beauvoir, επικεντρώθηκαν στην ανάδειξη ερωτημάτων για το κείμενο που αποδομούν το καθεστώς της πατριαρχικής τάξης του λόγου.

Η κλασσική δραματουργία ασχολήθηκε ιδιαιτέρως με γυναικείους χαρακτήρες, οι οποίοι αποτέλεσαν συχνότατα και τους πρωταγωνιστικούς ρόλους, όπως αποτυπώνεται και στους τίτλους των έργων που φέρουν τα ονόματά τους. Ασφαλώς, το γεγονός πως το δράμα εν γένει δεν απεικονίζει μια πραγματική κοινωνία, αλλά μια ουτοπική ή δυστοπική περίπτωση πραγματικότητας ήταν αντιληπτό και κατανοητό από το αθηναϊκό ακροατήριο.

Σύμφωνα με την Αθανασίου «στο πλαίσιο του πατριαρχικού συστήματος φύλου, η ανδρική ιδιότητα αυτοαναγνωρίζεται ως συνώνυμη και υποδειγματική της ανθρώπινης ιδιότητας, ενώ οι γυναίκες ετεροπροσδιορίζονται ως δευτερεύουσα υποπερίπτωση και απαξιωμένη ετερότητα, ως το «δεύτερο φύλο», που χαρακτηρίζεται από έλλειψη και ορίζεται ως έλλειψη, που δεν του αναγνωρίζεται το

δικαίωμα της υποκειμενικότητας.»¹. Το ερώτημα που τίθεται συνεπώς είναι γιατί η γυναίκα, η οποία βρισκόταν στο περιθώριο της δημόσιας ζωής απασχόλησε τόσο τους δραματογράφους της κλασσικής εποχής, στο σημείο, ώστε να καταλύει κάθε κανονικότητα; Η θεατρική πραγματικότητα λειτουργούσε στο πλαίσιο του συμβολισμού μέσω της αφηγούμενης ή διαλογικής γλώσσας του κειμένου, των ηθοποιών μαζί και των εκφραστικών τους εργαλείων και των παραστασιακών αντικειμένων. Συνεπώς, η απόδοση γνωρισμάτων στις γυναίκες, τα οποία δεν ταυτίζονταν με το πεδίο δράσης τους, δεν είναι ζήτημα τυχαιότητας, αλλά αποτελεί ξεκάθαρη δραματουργική πρακτική, στο πλαίσιο της οποίας ο δραματογράφος επιδιώκει να επικοινωνήσει κάποιο μήνυμα στον άνδρα ακροατή.

Προσεγγίζοντας την κωμωδία του Αριστοφάνη παρατηρούμε πως εκτός από τον κωμικό επιτελικό της ρόλο, διαθέτει και πολιτικές διαστάσεις, καθώς θίγει πολιτικές πρακτικές και προτείνει πολιτικές δράσεις. Μέσω της κωμωδίας του ο Αριστοφάνης αμφισβητεί τον ορθολογισμό της πόλης και ζητά από το ακροατήριό του να αναρωτηθεί την πιθανότητα ότι με το γέλιο, την ομιλία και τη σκέψη θα μπορούσε να αλλάξει τον κόσμο². Στα έργα που μελετώνται στο πλαίσιο της εργασίας παρατηρούμε πως οι γυναίκες κατέχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαχείριση της πολιτικής πραγματικότητας. Τα έργα του αυτά φωτίζουν μία από τις θεμελιώδεις πολιτικές προκλήσεις: δεδομένου ότι τα όρια- ακόμη κι εκείνα που φαίνονται συχνά φυσικά, όπως αυτά μεταξύ των δύο φύλων- δεν είναι ανάλογα με τη φύση το ερώτημα που προκύπτει είναι το πώς δημιουργούνται και, ιδιαίτερα, τι ακολουθεί παρακάτω, ποιες συνέπειες δηλαδή απορρέουν από τις διαφορετικές κατασκευές αυτών των ορίων³. Οι κωμωδίες του Αριστοφάνη επεξηγούν τη διαπερατότητα των ορίων, αμφισβητώντας τη φυσικότητα που αποκτούν με την πάροδο του χρόνου, αλλά δείχνουν επίσης τις ανησυχητικές συνέπειες της μη κατασκευής ορίων⁴.

Έτσι η Λυσιστράτη επεκτείνει τα όρια του γυναικείου κόσμου της και δημιουργεί έναν θηλυκό πολιτικό φορέα δημιουργώντας ένα πανελλήνιο γυναικείο κίνημα. Στην περίπτωση της *Λυσιστράτης* είναι η επιθυμία για σεξ και ειρήνη, η οποία ενώνει τις γυναίκες ως πολίτες και όχι τα φυσικά και πολιτικά σύνορα που διαχωρίζουν τις πόλεις. Στον αντίποδα, οι *Εκκλησιάζουσες* καταρρίπτουν τα όρια μεταξύ των φύλων,

¹ Αθανασίου 2006: 19

² Mhire και Frost 2014: 6, 84

³ όπ., 91

⁴ όπ., 91

γιατί αυτά καθορίζουν τον πολιτικό φορέα και μετατρέπουν την Αθήνα από πόλη με πολίτες σε μια οικογένεια με τα μέλη της. Σε κάθε έργο ο κωμικός ποιητής απεικονίζει τις δυσκολίες και τις γεμάτες ένταση αποφάσεις που υπογραμμίζουν τις προσπάθειες, για να καθοριστεί το «ποιος» της πολιτικής δράσης⁵. Και στις δύο περιπτώσεις οι γυναίκες δημιουργούν νέους κανόνες, αναθεωρώντας τα όρια που χαρακτηρίστηκαν με βάση το φύλο.

Η σπουδαιότητα αυτής της έρευνας αφορά στην επέκταση της γνώσης σχετικά με την εφαρμογή της σύγχρονης φεμινιστικής κριτικής στα κείμενα της κλασικής γραμματείας και συγκεκριμένα στις κωμωδίες του Αριστοφάνη, *Λυσιστράτη* και *Εκκλησιάζουσες*. Τη σχετικότητα των θεωριών που κυριαρχούσαν στην ανάγνωση και προσέγγιση των λογοτεχνικών κειμένων και στο πλαίσιο που μας απασχολεί των κλασικών σπουδών ανέδειξαν στοχαστές και συγγραφείς, οι οποίοι αντιλήφθηκαν πως αρκετά από τα θεμελιακά κείμενα της αρχαιότητας αξίζουν επανερμηνείας με βάση τις σύγχρονες προσεγγίσεις που προέρχονται και από το χώρο των σπουδών φύλου. Στόχος μου ήταν η απόπειρα κατανόησης και αξιολόγησης της θεατρικής επιλογής του Αριστοφάνη να αξιοποιήσει δυναμικά στα δύο αυτά έργα την γυναίκα ως πολιτικό φορέα. Η αξιολόγηση αυτή έγινε με βάση την αξιοποίηση του θεωρητικού εργαλείου της φεμινιστικής λογοτεχνικής κριτικής, ευελπιστώντας πως η έρευνα αυτή θα αποτελέσει νέο υλικό για περαιτέρω συζήτηση στο πλαίσιο της Αριστοφανικής κυρίως κωμωδίας, όπως αυτή μπορεί να ιδωθεί υπό το πρίσμα των σπουδών φύλου.

Έτσι, το ερώτημα που εξαρχής εγέρθη αφορούσε στο λόγο για τον οποίο ο Αριστοφάνης αξιοποίησε το μοτίβο της δυναμικής γυναίκας, η οποία αποπλίζοντας τον άνδρα αποπειράται να αποκαταστήσει την πολιτική και οικιακή ομαλότητα, παίζοντας με θέματα κοινωνικού φύλου (ο όρος ασφαλώς δεν υφίσταται στην εποχή που εξετάζουμε) και οριοθέτησης του πολιτικού κόσμου και νοικοκυριού. Σχετίζεται η επιλογή αυτή με τις αντιλήψεις των ανδρών για τον κίνδυνο που επιφέρουν οι γυναικοκρατούμενες κοινωνίες ή εναλλακτικά οι ανεξέλεγκτες γυναίκες; Μήπως η «φύση» της γυναίκας, η αντίληψη δηλαδή για το τι φαινομενικά αυτή αντιπροσωπεύει κατέχει λειτουργικό ρόλο στο έργο; Ίσως η γενικότερη ταύτιση της γυναίκας με την ευημερία του οίκου, το φαινόμενο της λειψανδρίας την περίοδο που

⁵ όπ., 6

εξετάζεται και η αποδυναμωμένη οικονομική και πολιτική θέση της Αθήνας να συνέβαλαν, ώστε να επανεγγραφεται ο ρόλος της γυναίκας (όπως συμβαίνει στον Ξενοφώντα, *Οικονομικός*) και το πεδίο δράσης της.

Ο προβληματισμός αυτός αποτέλεσε και την αφετηρία για τη μελέτη αυτού του θέματος, της πολιτικής δηλαδή ανάμειξης της γυναίκας και της νοηματοδότησης αυτής της πρακτικής στο πλαίσιο μιας ανδροκρατούμενης κυρίαρχης κοινωνίας, όπου οι κοινωνικοί ρόλοι των ανθρώπων είναι αυστηρά καθορισμένοι.

Προκειμένου να διερευνηθούν και να απαντηθούν τα ερωτήματα αυτά στόχος της εργασίας ήταν να αναζητηθούν αρχικά κάποιες θεμελιώδεις «κανονικότητες» για την εποχή που εξετάζεται, ώστε να προσεγγιστεί κατά το μάλλον ή ήττον ο τρόπος αντίληψης των Αθηναίων και να διαφανούν στο έργο σχέσεις *αιτίου-αιτιατού*. Έτσι, η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε αφορά στην κειμενοκεντρική έρευνα καταρχήν καθώς και στην αντίστοιχη βιβλιογραφική, η οποία στηρίχθηκε στον εντοπισμό, την μελέτη, την ανάλυση και την κριτική και συνδυαστική παρουσίαση θέσεων από δημοσιευμένα κείμενα προσανατολισμένα και βασιζόμενα αυστηρά στις πηγές. Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της εργασίας αξιοποιήθηκαν βιβλία, μονογραφίες και επιστημονικά άρθρα. Επιπλέον, σε ό,τι αφορά το ιστορικό πλαίσιο που περιβάλλει τα έργα, αξιοποιήθηκε σημαντικά το κείμενο των *Ιστοριών* του Θουκυδίδη υπό μετάφραση, ενώ σε ό,τι αφορά το βασικό κορμό της εργασίας, αυτός βασίστηκε αυστηρά στην διεξοδική μελέτη και ανάλυση του πρωτότυπου κειμένου. Τα αποσπάσματα που παρατίθενται στην εργασία προέρχονται στην πλειονότητά τους από την *Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα* και ορισμένα από την ιστοσελίδα του *Perseus*. Σε ό,τι αφορά την φεμινιστική κριτική, η μελέτη των συγγραμμάτων της Α. Αθανασίου *Φεμινιστική θεωρία και πολιτική κριτική* (2006) και *Η Ζωή στο Όριο. Δοκίμια για το Σώμα, το Φύλο και τη Βιοπολιτική* (2007) υπήρξε καταλυτική για την προσωπική μου εισαγωγή και αφύπνιση σε θέματα Φεμινισμού και Σπουδών Φύλου καθώς και το σύγγραμμα της Taaffe *Aristophanes and Women*, το οποίο ήταν διαφωτιστικό της εφαρμογής του πεδίου των Σπουδών Φύλου στις Κλασικές Σπουδές. Στο σημείο αυτό αξίζει να τονιστεί πως τα μεταφρασμένα χωρία ξενόγλωσσων συγγραμμάτων και άρθρων που παρατίθενται, είναι προϊόντα προσωπικής μετάφρασης.

Κλείνοντας, στην παρούσα εργασία για την γυναικεία διείσδυση στον πολιτικό χώρο, όπως αποτυπώνεται στη *Λυσιστράτη* και στις *Εκκλησιάζουσες*, ο αναγνώστης συναντά πέντε κεφάλαια, τα οποία διαρθρώνονται με βάση την κοινή θεματική των ευρύτερων ενοτήτων τους. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται μια σύντομη περίληψη για το πώς διεξάγεται η έρευνα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο περιλαμβάνεται μια εισαγωγή σε θέματα και μοτίβα προαπαιτούμενων για την προσέγγιση του θέματος, την κατανόηση δηλαδή της δράσης των ηρώων και του διόλου δράσης-αντίδρασης ή ενέργειας-αποτελέσματος, απότοκου των καθιερωμένων αντιλήψεων. Συγκεκριμένα, εξετάζεται η σχέση του οίκου στην αθηναϊκή κοινωνία και οι ρόλοι των φύλων, όπως διαμορφώνονται στο πλαίσιο αυτού, μοτίβο το οποίο επαναλαμβάνεται διαρκώς στα εξεταζόμενα κείμενα και διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο στη δράση των γυναικών. Επιπλέον, επισημαίνεται το θεωρητικό πλαίσιο πάνω στο οποίο στηρίζεται σημαντικά η προσέγγιση του θέματος και έπειτα παρατίθενται κάποιες πιθανές ανδρικές αντιλήψεις για τη γυναίκα, όπως αντλούνται από το μύθο και όπως αποτυπώνονται στα κωμικά έργα. Στο ίδιο κεφάλαιο θίγονται συγκεκριμένα γυναικοκρατούμενα περιβάλλοντα, τα οποία αποτυπώνονται άλλοτε στη *Λυσιστράτη* και άλλοτε στις *Εκκλησιάζουσες*, καθώς και συγκεκριμένες τελετουργίες, στο πλαίσιο των οποίων παρείχεται στις γυναίκες αυτονομία και ανεξαρτησία από τον συζυγικό έλεγχο και οι ίδιες δημιουργούσαν γυναικείους συλλόγους για την εξυπηρέτηση των λατρευτικών τους καθηκόντων. Η ενότητα εξετάζει τελετουργίες, οι οποίες αποτυπώνονται στα κείμενα. Τέλος, τονίζεται η πολιτική χροιά των ονομάτων των πρωταγωνιστικών ηρωίδων των έργων, της *Λυσιστράτης* και της *Πραξαγόρας*.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται αρχικά το ιστορικό πλαίσιο του έργου, καθώς οι ιστορικές συγκυρίες βοηθούν στη νοηματόδοξη αυτού, και ελέγχεται μέσω της διεξοδικής ανάλυσης του πρωτοτύπου της *Λυσιστράτης* η είσοδος των γυναικών στην πολιτική σφαίρα, οι λόγοι δηλαδή που οδηγούν στην εξωτερίκευση των γυναικών, οι απαιτούμενες αλλαγές που προκύπτουν από την εναλλαγή των καθιερωμένων ρόλων και το κόστος αυτής της μεταβολής για τους άνδρες και τις ίδιες, καθώς και το αποτέλεσμα αυτού του πρωτοποριακού και ανορθόδοξου πειράματος. Ακόμη, μελετώνται τα μέσα με τα οποία οι γυναίκες κατορθώνουν να πετύχουν το σχέδιό τους, τα οποία άλλοτε προσιδιάζουν στην στερεότυπη «θηλυκή» τους φύση και άλλοτε δανείζονται χαρακτηριστικά από την ανδρική προσωπικότητα. Παρατηρείται

πως συχνά στο έργο τα όρια μεταξύ του γυναικείου και ανδρικού φύλου είναι ρευστά και παρατίθεται μια προσεγγιστική αποτίμηση αυτής της πρακτικής του συγγραφέα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται στο ίδιο μοτίβο με τη *Λυσιστράτη* η ριζοσπαστική μεταβολή του ανδροκρατούμενου δημοκρατικού πολιτεύματος σε γυναικοκρατούμενο. Ο λόγος είναι για τις *Εκκλησιάζουσες*, οι οποίες πραγματοποιούν επίσης ρηξικέλευθες αλλαγές, όπως αποτυπώνεται από τη μελέτη του πρωτοτύπου. Οι γυναίκες ξανά εισέρχονται στον χώρο της πολιτικής, αλλά ισοβίως αυτή τη φορά. Έτσι, αρχικά ελέγχονται τα ιστορικά συμφραζόμενα του έργου και έπειτα εξετάζονται τα αίτια και τα αρχικά αποτελέσματα της γυναικείας δράσης, το μέρος εκείνο, όπου οι γυναίκες μετέχουν του ανδρικού ρόλου και αποπειράται μια αξιολόγηση αυτής της πρακτικής.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, τέλος, εξαγάγονται ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με το τι μπορεί να δηλώνει η ανάμειξη των γυναικών στα προς εξέταση έργα στην πολιτική σκηνή την εποχή εκείνη.

2. Η θέση της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα και η ανδρική αντίληψη για αυτή - Θεωρητικό πλαίσιο

2.1 Ο λειτουργικός ρόλος του οίκου και οι καθιερωμένοι ρόλοι των δύο φύλων στο πλαίσιο αυτού κατά την εποχή του έργου

Η ιδέα ότι η κατοικία και η πόλη μπορούν να θεωρηθούν ως κοινωνικοί χώροι περιέχονται στις λέξεις *οἶκος* και *πόλις* της αρχαίας ελληνικής τους προέλευσης. Ο *οἶκος* αναφέρεται στην ιδέα της οικογένειας με όλα τα υλικά και άυλα αγαθά που αυτή περιβάλλει και είναι φορτισμένος από την προέλευση αυτής της οικογένειας. Σύμφωνα με την Μανακίδου «ο *οἶκος* περιελάμβανε όχι μόνο τη βιολογική οικογένεια με τη σύγχρονη έννοια, αλλά και όλα τα μέλη που ζούσαν κάτω από την ίδια στέγη (όπως άλλους συγγενείς, προστατευόμενα μέλη, δούλους), καθώς και τα περιουσιακά στοιχεία τους. Οι άνδρες περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους έξω από το σπίτι, συνδυάζοντας τις επαγγελματικές υποχρεώσεις τους, εντός και εκτός της πόλης, με τα καθήκοντα του ενεργού πολίτη. Παρά τη συχνή απουσία τους, αυτοί ήταν οι αποκλειστικοί κύριοι του οίκου και είχαν την πλήρη κοινωνική και οικονομική εκπροσώπησή του. Αντίθετα, οι γυναίκες με τα παιδιά και το προσωπικό του σπιτιού διέμεναν και ασκούσαν τις καθημερινές δουλειές τους στους εσωτερικούς χώρους του σπιτιού, ενώ οι δυνατότητες εξόδου από εκεί ήταν σχετικά περιορισμένες και για συγκεκριμένους λόγους»⁶.

Σύμφωνα με τον *Οικονομικό* του Ξενοφώντος- περιέχει την εκτενέστερη πραγματεία περί έγγαμου βίου που μας παρέδωσε η κλασική Ελλάδα- «*ἡμῖν ἐδόκει οἶκος ἀνδρὸς εἶναι ὅπερ κτήσις*»⁷. Συνεπώς, ο οίκος δεν αποτελείται απλώς από το σπίτι, με την κυριολεξία του όρου, αλλά περιελάμβανε επίσης τα χωράφια, και τα αγαθά, όπου κι αν βρίσκονταν. Έτσι, ο οίκος ευνοεί σχέσεις φιλίας, καθώς δίνει στον ιδιοκτήμονα την ευκαιρία, εφόσον ασχολείται όπως αρμόζει με τα κτήματά του, να επιδεικνύει γενναιοδωρία, να επιτελεί ευρέως τα καθήκοντα της φιλοξενίας και να ευεργετεί τους πολίτες και την πολιτεία ολόκληρη μέσω της ενασχόλησής του με τη

⁶ Μανακίδου 2015: 23

⁷ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 1.7

γεωργία⁸. Η σπουδαιότητα του οίκου για την πόλη διαπιστώνεται και στο παρακάτω απόσπασμα στο διάλογο του Σωκράτους με τον Νικομαχίδη:

«ή γὰρ τῶν ἰδίων ἐπιμέλεια πλήθει μόνον διαφέρει τῆς τῶν κοινῶν, τὰ δὲ ἄλλα παραπλήσια ἔχει, τὸ <δὲ> μέγιστον, ὅτι οὔτε ἄνευ ἀνθρώπων οὐδετέρα γίγνεται οὔτε δι' ἄλλων μὲν ἀνθρώπων τὰ ἴδια πράττεται, δι' ἄλλων δὲ τὰ κοινά. οὐ γὰρ ἄλλοις τισὶν ἀνθρώποις οἱ τῶν κοινῶν ἐπιμελόμενοι χρῶνται ἢ οἷσπερ τὰ ἴδια οἰκονομοῦντες: οἷς οἱ ἐπιστάμενοι χρῆσθαι καὶ τὰ ἴδια καὶ τὰ κοινὰ καλῶς πράττουσιν, οἱ δὲ μὴ ἐπιστάμενοι ἀμφοτέρωθι πλημμελοῦσι»⁹.

Διοικῶ τον οἶκο σημαίνει ἀρχῶ· και το ἀρχεῖν εντός του σπιτιοῦ δεν εἶναι κάτι διαφορετικό από την άσκηση της εξουσίας στην πόλη, όπως διαπιστώνεται στα *Απομνημονεύματα*¹⁰. Η σύνδεση, όμως, του οίκου με την πόλη δεν είναι ανεξάρτητη με την διασύνδεση του οίκου ως κοινωνικού χώρου μέσα στον οποίο διαμορφώνονται οι σχέσεις των μελών του. Χρήσιμη για την ανάδειξη των κοινωνικών τους σχέσεων κρίνεται η συνοπτική περιγραφή του οίκου, μέσω του οποίου αναδεικνύεται η διαφοροποίηση των ρόλων.

Ένα ελληνικό αθηναϊκό σπίτι ποικίλλει φυσιολογικά, ανάλογα με το μέγεθος του οικοπέδου, το μέγεθος της οικογένειας του ιδιοκτήτη και τον πλούτο του. Είναι συνήθως ορθογώνιο και στα μεγαλύτερα από αυτά υπάρχουν δύο αυλές, η μία πίσω από την άλλη και η καθεμία με το δικό της κύκλο εξαρτημένων θαλάμων. Το μπροστινό διαμέρισμα στο οποίο εισέρχεται κάποιος είναι ο *ανδρωνίτης*, ο οποίος πιθανόν να ήταν αρκετά μεγάλος, για να προσφέρει περίπατο για άσκηση. Στον *ανδρωνίτη* ο άνδρας του σπιτιού δέχεται τους επισκέπτες του και οι δούλοι ασχολούνται με τις εργασίες του¹¹. Κάτω από την κιονοστοιχία και στις τέσσερις πλευρές ανοίγουν οι διάφοροι θάλαμοι, πιθανώς δώδεκα, οι οποίοι αποτελούν μικρά διαμερίσματα μάλλον παρά δωμάτια, τα οποία χρησιμοποιούνται ως αποθήκες, ως χώροι ύπνου για τους άνδρες δούλους και για τους μεγάλους γιους του σπιτιού, αν υπάρχουν. Ακριβώς πίσω από την ανοιχτή αυλή υπάρχει ένας αρκετά μεγάλος θάλαμος που σχηματίζει ένα πέρασμα προς το εσωτερικό του σπιτιού, ο *Ανδρών*, όπου οι φιλοξενούμενοι συγκεντρώνονται για το δείπνο και όπου συναντά κάποιος

⁸ Foucault 2013: 189, Ξενοφών, *Οικονομικός*, ολόκληρο το κεφάλαιο V.

⁹ Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, 3.4.12

¹⁰ Foucault 2013:189

¹¹ Cheizanoglou (χ.χ.): 3

την εστία της οικογένειας. Από την άλλη, ο Γυναικωνίτης σχηματίζει μία δεύτερη αυλή με γειτονικές αίθουσες στο ίδιο μέγεθος και σχήμα με τον Ανδρωνίτη. Ένα από τα δωμάτια στο πίσω μέρος είναι η κουζίνα, το δωμάτιο των δούλων γυναικών. Στην πλευρά που βρίσκεται πλησιέστερα στο μπροστινό μέρος του σπιτιού, αλλά ανοιχτό στην εσωτερική αυλή βρίσκεται ο Θάλαμος, η μεγάλη κρεβατοκάμαρα των συζύγων, και εδώ διατηρούνται όλα τα πιο ακριβά έπιπλα και στολίδια στο σπίτι. Τέλος, εάν υπάρχουν μεγάλες μη έγγαμες κόρες, οι ίδιες διαθέτουν μια άλλη τέτοια κρεβατοκάμαρα (αντι-θαλαμός) που είναι πολύ μεγαλύτερη από τα δωμάτια των δούλων κοριτσιών¹².

Αυτό που παρατηρείται είναι ότι ο *οἶκος* ως χώρος κοινωνικών σχέσεων αναγνωρίζει ειδικές θέσεις για το κάθε φύλο και τα υπόλοιπα μέλη του. Η τοποθεσία του *ανδρωνίτη* στο κέντρο του σπιτιού αντιπροσωπεύει σημαντική ανδρική δραστηριότητα, αλλά υπονοεί και το διαχωρισμό μεταξύ των φύλων, ο οποίος σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να ήταν προσωρινός. Από την άλλη η σχέση ανάμεσα στα δύο φύλα καθορίζεται και διέπεται από τις διαφορετικές δραστηριότητες στο πλαίσιο του οίκου, όπως θα διαπιστωθεί στη συνέχεια. Επιπλέον, η «στέγη» οριοθετεί πράγματι μια εξωτερική και μια εσωτερική περιοχή, η μία εκ των οποίων άπτεται του άνδρα, ενώ η άλλη αποτελεί τον προνομιακό χώρο της γυναίκας. Επομένως, έξω βρίσκεται ο άνδρας που σπέρνει, καλλιεργεί, οργώνει, εκτρέφει τα κοπάδια· μέσα βρίσκεται η γυναίκα που λαμβάνει, συντηρεί και διανέμει με βάση τις ανάγκες¹³.

Ο *οἶκος*, εκτός από την προστασία και ασφάλεια που προσφέρει σε όσους βρίσκονται στο εσωτερικό του, καθορίζει και το πεδίο δράσης των δύο φύλων, των παιδιών και των οικιακών δούλων, συντελεί στην διατήρηση και αύξηση των αγαθών και κατ' επέκταση στη διάρκειά του στο χρόνο και χρησιμεύει, ώστε να θέσει τα όρια με τη δημόσια σφαίρα, παρότι η μεταξύ τους σχέση είναι αλληλένδετη. Μπορεί, συνεπώς, να θεωρηθεί ως μια δυναμική και ιδεολογική κατασκευή που κωδικοποιεί τις αρχές της ομάδας που ζει μέσα σ' αυτόν. Σε ένα εννοιολογικό επίπεδο ο *οἶκος* αποτελεί τη βασική ιδεολογική διχοτόμηση της αθηναϊκής κοινωνίας, καθώς το νοικοκυριό ήταν ο απομονωμένος χώρος της ιδιωτικής ζωής του πολίτη, ο οποίος συχνότερα βέβαια σχετίζεται με τη γυναίκα και τα παιδιά.

¹² Cheizanoglou (χ.χ.): 4

¹³ Foucault 2013: 194

Ένα ακόμη θέμα προς εξέταση αφορά τις κοινωνικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του οίκου που βασίζονται στην ταυτότητα του φύλου, καθώς και στον καθορισμό των κοινωνικών και φυσικών ορίων μεταξύ οίκου και μη οίκου. Η ανασυγκρότηση των σχέσεων των δύο φύλων στο εσωτερικό του οίκου προκύπτει παραδοσιακά από τον Ξενοφώντα.

Ο Σωκράτης στον *Οικονομικό* ρωτά τον Κριτόβουλο, εάν υπάρχει κάποιος στον οποίο εμπιστεύεται πιο σημαντικές υποθέσεις απ' ότι στη γυναίκα του («*Ἔστι δὲ ὅτω ἐλάττωνα διαλέγη ἢ τῆ γυναικί;*»)¹⁴ και συμπληρώνει τονίζοντας την ισότιμη αξία της γυναίκας στο σπίτι:

*«νομίζω δὲ γυναῖκα κοινωνὸν ἀγαθὴν οἴκου οὕσαν πάνυ ἀντίρροπον εἶναι τῷ ἀνδρὶ ἐπὶ τὸ ἀγαθόν. ἔρχεται μὲν γὰρ εἰς τὴν οἰκίαν διὰ τῶν τοῦ ἀνδρὸς πράξεων τὰ κτήματα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, δαπανᾶται δὲ διὰ τῶν τῆς γυναικὸς ταμιευμάτων τὰ πλεῖστα· καὶ εὖ μὲν τούτων γιγνομένων αὖξονται οἱ οἴκοι, κακῶς δὲ τούτων πραττομένων οἱ οἴκοι μειοῦνται.»*¹⁵

Για τον Ξενοφώντα ο σύζυγος έχει ωστόσο την ευθύνη να κυβερνά τον οίκο και ο ίδιος επιχειρεί να προσδιορίσει με ποιον τρόπο η σύζυγός του θα καταστεί συνεργάτιδα και συνεταίρος του στο πλαίσιο του οίκου¹⁶. Χαρακτηριστικότερο είναι το παράδειγμα του Ισχόμαχου, ο οποίος εξηγεί στη γυναίκα του για ποιο λόγο την παντρεύτηκε και για ποιον λόγο την έδωσαν οι γονεῖς της:

*«βουλευόμενος δ' ἔγωγε ὑπὲρ ἐμοῦ καὶ οἱ σοὶ γονεῖς ὑπὲρ σοῦ τίν' ἂν κοινωνὸν βέλτιστον οἴκου τε καὶ τέκνων λάβοιμεν, ἐγὼ τε σὲ ἐξελεξάμην καὶ οἱ σοὶ γονεῖς, ὡς εὐοίκασιν, ἐκ τῶν δυνατῶν ἐμέ»*¹⁷.

Έτσι κατά τον Foucault «ο γαμήλιος δεσμός χαρακτηρίζεται από μια αφετηριακή ασυμμετρία- ο άνδρας αποφασίζει για τον εαυτό του, ενώ για την κοπέλα αποφασίζει η οικογένεια- και από μια διπλή επιδίωξη: το σπίτι και τα παιδιά»¹⁸.

Οι διακριτές, αλλά συμπληρωματικές λειτουργίες που επιτελούν τα δύο φύλα γίνονται εμφανείς και από το κάτωθι απόσπασμα:

¹⁴ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 3.12

¹⁵ όπ., 3.15

¹⁶ Foucault 2013:192

¹⁷ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.11

¹⁸ Foucault 2013:193

«Καὶ ἡ γυνή μοι ἀπεκρίνατο· Θαυμάζοιμ' ἄν, ἔφη, εἰ μὴ πρὸς σὲ μᾶλλον τείνοι τὰ τοῦ ἡγεμόνος ἔργα ἢ πρὸς ἐμέ. ἢ γὰρ ἐμὴ φυλακὴ τῶν ἔνδον καὶ διανομὴ γελοία τις ἄν, οἷμαι, φαίνοιτο, εἰ μὴ σύγε ἐπιμελοῖο ὅπως ἔξωθὲν τι εἰσφέρειτο.»¹⁹

Στο πλαίσιο του οίκου υπάρχουν δύο τόποι, δύο μορφές δραστηριότητας, δύο τρόποι οργάνωσης του χρόνου: από την πλευρά του άνδρα είναι η παραγωγή, ο εποχιακός ρυθμός, η αναμονή της συγκομιδής, η κατάλληλη στιγμή, που πρέπει κανείς να τη σέβεται και να την προβλέπει· από την πλευρά της γυναίκας είναι η συντήρηση και η δαπάνη, η τακτοποίηση και η κατανομή όταν χρειάζεται και κυρίως το σύγυρισμα²⁰. Επιπλέον, αξιοσημείωτο είναι πως για τον Ξενοφώντα οι θεοί προσέδωσαν συγκεκριμένες φυσικές ιδιότητες και γνωρίσματα στα δύο φύλα και κατ' επέκταση οι ρόλοι των συζύγων είναι φυσικοί συνδέοντας τη φύση της γυναίκας με τις εργασίες και τη φροντίδα του σπιτιού και την ενασχόληση με τα παιδιά και του άνδρα με τις εργασίες και τη φροντίδα του εξωτερικού χώρου²¹. Παράλληλα όμως και οι δύο οφείλουν στο πλαίσιο που τους αναλογεί να «δίνουν και να λαμβάνουν»²².

Τέλος, ο ρόλος της ελεύθερης νόμιμης γυναίκας είναι πολύ σημαντικός για τη διαίωσιση γνήσιων αθηναίων πολιτών και την διατήρηση της περιουσίας, αλλά δε σχετίζεται με την προσφορά ηδονής που μπορεί να προσφέρουν εξωσυζυγικές σχέσεις στον άνδρα:

«Τὰς μὲν γὰρ ἑταίρας ἡδονῆς ἔνεκ' ἔχομεν, τὰς δὲ παλλακὰς τῆς καθ' ἡμέραν θεραπείας τοῦ σώματος, τὰς δὲ γυναῖκας τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως καὶ τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν ἔχειν»²³

Άλλωστε για τη σύζυγο θα ήταν αδιανόητο να νομιμοποιούνται οι εξωσυζυγικές σχέσεις, διότι θα δημιουργείτο πρόβλημα σε ό,τι αφορά τους νόμιμους απογόνους.

Συγκεφαλαιώνοντας, παρατηρούμε πως ο οίκος είναι βαρύνουσας σημασίας για την ευημερία των σχέσεων όσων κατοικούν σ' αυτόν και καθορίζει σχεδόν αυστηρά τους ρόλους τόσο του άνδρα όσο και της γυναίκας, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από εξωστρέφεια και εσωστρέφεια στο πλαίσιο αυτού αντιστοίχως. Η υποταγή του

¹⁹ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.39-40

²⁰ Foucault 2013:193

²¹ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.22 και 7.23

²² όπ., 7.26

²³ Δημοσθένης, *Κατὰ Νεαίρας*, 122. Η σύγχρονη φιλολογική έρευνα θεωρεί τον λόγο ως έργο του Απολλοδώρου αμφισβητώντας την αρχική πατρότητά του.

γυναικείου φύλου στην πατρική αρχικά και συζυγική μετέπειτα κυριαρχία είναι επίσης δεδομένη, γεγονός που επιβεβαιώνει τον ομοκοινωνικό δεσμό των ανδρών²⁴. Η γυναίκα δεν μπορεί να ξεφύγει από τον κοινωνικά προκαθορισμένο ρόλο της, όπως αυτός έχει διαμορφωθεί από άνδρες στο πλαίσιο της πατριαρχικής κοινωνίας. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση και οι δύο σύζυγοι φέρουν ευθύνη και κουβαλούν ένα είδος ηθικής στη διατήρηση του οίκου, καθώς η απουσία του ενός θα καθιστούσε αχρείαστο τον άλλο. Πρόκειται για μια άτυπη συνεργασία και σεβασμό στο ρόλο του καθενός, ακόμη κι αν δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για ισότητα των φύλων με σημερινούς όρους. Βέβαια, η ιδεαλιστική προσέγγιση της συνεργασίας θα μπορούσε να αφορά παρότρυνση και προσέγγιση μιας τέτοιας λογικής από τον Ξενοφώντα προς τους συμπολίτες του και όχι μια αντικειμενική απεικόνιση της πραγματικότητας.

Ωστόσο, αυτού του είδους την πραγματικότητα εκτός των άλλων αναπλάθουν τα έργα του Αριστοφάνη, *Λυσιστράτη* και *Εκκλησιάζουσες* καταδεικνύοντας πως η απομάκρυνση του ενός εκ των δύο νομίμων συζύγων από την οικιακή σφαίρα διασαλεύει τον οίκο και κατ' επέκταση την πόλιν (περίπτωση *Λυσιστράτης*), αλλά και η απομάκρυνση από τις αξίες του οίκου, όπως αυτές της αμοιβαιότητας και της αλληλοϋποστήριξης, και της οικείωσης αντίθετων προς αυτών απαξίες, όπως της ιδιοτέλειας και της απληστίας, επαρκούν, για να κλονίσουν τη δημόσια σφαίρα και κατ' επέκταση την ιδιωτική (περίπτωση *Εκκλησιαζουσών*).

2.2 Θεωρητικό πλαίσιο

Η ερμηνεία της πολιτικής διείσδυσης της γυναίκας στον πολιτικό χώρο του ανδρός, όπως αποτυπώνεται στις αριστοφανικές κωμωδίες *Λυσιστράτη* και *Εκκλησιάζουσες*, προσεγγίζεται στην εργασία και κοινωνιολογικά, αξιοποιώντας ως θεωρητικό πλαίσιο τη Φεμινιστική Λογοτεχνική Κριτική. Πρόκειται για λογοτεχνική θεωρία, η οποία βασίζεται σε συζητήσεις σχετικά με τη θέση των γυναικών στα λογοτεχνικά έργα. Ως λογοτεχνική θεωρία διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο στη διάκριση μεταξύ παραδόσεων και θέτει σε αμφισβήτηση την επικράτηση των προνομιούχων θέσεων της ανδροκρατούμενης κυρίαρχης κοινωνίας. Η σύγχρονη φεμινιστική λογοτεχνική κριτική είναι απότοκο του γυναικείου κινήματος του 1960, του λεγόμενου *δεύτερου φεμινιστικού κινήματος*. Το κίνημα αυτό ήταν εξ αρχής λογοτεχνικό, με την έννοια ότι συνειδητοποίησε πως η προβαλλόμενη εικόνα της γυναίκας από την λογοτεχνική

²⁴ Αθανασίου 2006: 29

παραγωγή καθόριζε σημαντικά τα στοιχεία της ταυτότητάς της και θεώρησε ζωτικό το να την καταπολεμήσει αμφισβητώντας την αυθεντία και τη συνοχή της, προβληματοποιώντας τις *πολιτικές των ταυτοτήτων*. Η φεμινιστική προσέγγιση των κλασσικών κειμένων ανήκει στο ευρύτερο πλαίσιο των λεγόμενων σπουδών του κοινωνικού φύλου (*gender studies*). Οι απαρχές της μελέτης της γυναίκας στα πανεπιστήμια ευρύτερα ήταν το 1975, όταν η αμερικανίδα καθηγήτρια Sarah Pomeroy εισήγαγε το πρώτο μάθημα²⁵ που έφερε τον τίτλο *Women in Antiquity* και στο πλαίσιο του μαθήματος εξέδωσε και το βιβλίο *Goddesses, Whores, Wives and Slaves* που αφορά τις τέσσερις κατηγορίες των γυναικών στην αρχαία ελληνική κοινωνία. Έτσι δημιουργήθηκε μια ολόκληρη σχολή, η οποία ήρθε κατά κάποιον τρόπο να αμφισβητήσει τον τρόπο ερμηνείας της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας και των συμπερασμάτων που εξαγάγονται γι' αυτήν, επανερμηνεύοντας κλασσικά κείμενα και μορφές του ελληνικού μύθου. Επιπλέον, τα συγγράμματα της H. Foley *Women in the Classical Antiquity* και *Female Acts in the Greek Tragedy*, της B. Honig *Atigone Interrupted*, των Rabinowitz and Richlin *Feminist Theory and the Classics*, των Τζελέπη και Αθανασίου *Rewriting Difference: Luce Irigaray and 'the Greeks'* καθώς και η συμβολή της Miriam Leonard συντέιναν στην ερμηνεία των κλασσικών υπό το πρίσμα των Σπουδών Φύλου. Σε κάθε περίπτωση διαπιστώνεται και υπογραμμίζεται πως η μελέτη κλασσικών κειμένων στο πλαίσιο της φεμινιστικής κριτικής απαιτεί σοβαρότητα και ευαισθησία σε θέματα φύλου, αλλά και υπευθυνότητα στην ερμηνεία τους προς αποφυγή αναχρονιστικών αντιλήψεων.

Η αντίληψη περί γυναίκας που διαθέτουμε για την εποχή αποτυπώνεται μόνο έμμεσα, χάρη στην λογοτεχνική και παραστασιακή αποτύπωση των καλλιτεχνών της εποχής, και κατ' επέκταση η γυναικεία εικόνα αποτελεί ανδρικό κατασκεύασμα.

Η μελέτη στο πλαίσιο της φεμινιστικής κριτικής προϋποθέτει ανατροπή στερεοτύπων και δομών και είναι συνδεδεμένη με την προσέγγιση του λεγόμενου *κοινωνικού φύλου* (*gender*). Στην ελληνική γλώσσα η ορολογία για τις αγγλικές λέξεις *sex* και *gender* αποδίδεται περιφραστικά με τους όρους *βιολογικό φύλο* και *κοινωνικά κατασκευαζόμενο/ κοινωνικό φύλο* αντίστοιχα. Όταν προσεγγίζουμε τους λογοτεχνικούς χαρακτήρες των φύλων πρέπει να έχουμε υπόψη μας το διαχωρισμό που υπάρχει, διότι αυτός υφίσταται τουλάχιστον για τον άνδρα της αρχαιότητας

²⁵ Να σημειωθεί πως η H. Cixous είχε ήδη καθιερώσει το 1974 στο πειραματικό πανεπιστήμιο Paris VIII ένα είδος γυναικείων σπουδών, πρώτο στο είδος του στην Ευρώπη.

(gender). Τα βιολογικά χαρακτηριστικά που χωρίζουν τους ανθρώπους σε άνδρες και γυναίκες είναι αναλλοίωτα και αδιαμφισβήτητα. Με τον όρο, όμως, «κοινωνικό φύλο» (gender) εννοούμε εκείνο το φύλο, το οποίο διαμορφώνεται με βάση τις κοινωνικές συμβάσεις και τον πολιτισμό εντός του οποίου ζει κάποιος. Άλλωστε οι κανόνες που ορίζουν το gender είναι ανθρώπινα κατασκευασμένοι στο πλαίσιο της κοινωνίας και όχι βιολογικά καθορισμένοι και κατ' επέκταση το φύλο λειτουργεί ως ένα είδος έθους²⁶. Και καθώς τα κοινωνικά πρότυπα και οι άνθρωποι αλλάζουν αναγκαστικά και αμετάκλητα αλλάζουν και οι κανόνες που ορίζουν το gender²⁷. Για την εποχή που εξετάζουμε το βιολογικό φύλο δεσμεύει αιτιοκρατικά το κοινωνικό φύλο, το οποίο αναγνωρίζεται ως πολιτισμική και πολιτική ερμηνεία του βιολογικού σώματος²⁸. Σώμα και φύλο συνδέονται μεταξύ τους με μια σχέση φυσικής και πάγιας συνέχειας αιτίου (βιολογική προδιαγραφή)- αιτιατού (κοινωνικός επικαθορισμός)²⁹. Τέλος, ένας τρίτος παράγοντας που είναι διαφορετικός από τους άλλους δύο, αλλά πλησιέστερος του *κοινωνικού φύλου* είναι η *Σεξουαλικότητα*, η οποία μάς ενδιαφέρει από την οπτική της προσέγγισης του φύλου, καθώς αυτή είναι ξανά κοινωνικά κατασκευασμένη.

Τα θέματα λοιπόν αυτά δεν άπτονται μόνο της σύγχρονης προβληματικής, αλλά είναι διαχρονικά θέματα και αφορούν κείμενα, όπως αυτά που εξετάζονται στο πλαίσιο της εργασίας. Στα προς εξέταση έργα βλέπουμε τις γυναίκες, των οποίων ο ρόλος είναι αυστηρά περιορισμένος στο πλαίσιο του οίκου να διεισδύουν στην ανδρική πολιτική σκηνή και να αναλαμβάνουν ανδρικό ρόλο τη στιγμή που οι ίδιοι τον έχουν απωλέσει ή αγνοήσει, διαρρηγνύοντας άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο τα καθιερωμένα γνωρίσματα των δύο φύλων. Σε κάθε περίπτωση η μελέτη θεατρικών έργων μπορεί αν όχι να παρουσιάσει τις επιτελέσεις του φύλου στην καθημερινή ζωή ως μία μεγάλη σκηνή έμφυλων ρόλων, τουλάχιστον να μας δείξει ορισμένες σημαίνουσες πλευρές της προβληματικής του κοινωνικού φύλου³⁰.

²⁶ Αθανασίου 2006: 26

²⁷ Αθανασίου 2006: 23, οι ορισμοί αυτοί προσεγγίζουν περισσότερο τη διάκριση της Μποβουάρ, η οποία από μεταγενέστερες Φεμινίστριες, όπως την Irigacy, αναθεωρήθηκε.

²⁸ Αθανασίου 2006: 23

²⁹ Αθανασίου 2006: 96

³⁰ Πεφάνης 2013: 261

2.3 Η ανδρική αντίληψη για τον χαρακτήρα της γυναίκας στην αρχαιότητα

Η διείσδυση των γυναικών, όπως ειπώθηκε, στη δημόσια πολιτική σφαίρα και συνεπώς η μη εναρμόνισή της με την καθιερωμένη κοινωνική συμπεριφορά διέσπειρε τον πανικό στους άνδρες συζύγους τους. Επιπλέον, οι ίδιες προβάλλονται πότε δολοπλόκες και επικίνδυνες με τις πράξεις τους και πότε ρέπουσες προς το σεξ. Η εικόνα αυτή, όπως προωθείται από τον Αριστοφάνη, δεν είναι προφανώς ανεξάρτητη από την αντίληψη που υπήρχε σε σχέση με την φυσιολογία της γυναίκας την εποχή που μελετούμε. Στη συνέχεια παρατίθενται κάποια μυθολογικά παραδείγματα, τα οποία αποδεικνύουν το πως οι άνδρες κατασκευάζοντας τον κόσμο των γυναικών, δημιουργούσαν συγκεκριμένες πεποιθήσεις για αυτές.

2.3.1 Το σύνδρομο της Πανδώρας³¹

Ο Ησίοδος στη *Θεογονία* του αποκαλεί την Πανδώρα «*αὐτὰρ ἐπεὶ δὴ τεῦξε καλὸν κακὸν ἀντ' ἀγαθοῖο*» (στ. 585), η οποία είναι όμορφη εξωτερικά και κατ' επέκταση απατηλή, γιατί με την ομορφιά της ελέγχει τις αισθήσεις και άρα τη λογική. Η Πανδώρα για τον Ησίοδο και συνεπώς όλες οι γυναίκες είναι ένα κατασκεύασμα για να τιμωρηθούν οι άνθρωποι, δηλαδή οι άνδρες «*ὡς εἶδον δόλον αἰπύν, ἀμήχανον ἀνθρώποισιν. ἐκ τῆς γὰρ γένος ἐστὶ γυναικῶν θηλυτεράων*» (στ. 589-590). Με τον όρο κατασκεύασμα δηλώνεται πως δεν είναι βιολογικό όν, αλλά μία μηχανή του Ηφαίστου. Υπ' αυτή την έννοια η μηχανή θα μπορούσε να σημάνει τη δολιότητα που ενυπάρχει στη γυναίκα. Άλλωστε σύμφωνα με το μύθο η Αθηνά της δίδει την ομορφιά («*ζῶσε δὲ καὶ κόσμησε θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη ἀργυρέῃ ἐσθῆτι*», στ. 573-4) και ο Ερμής την προμηθεύει με απατηλά λόγια. Η αντίληψη αυτή απηχείται και στα δύο κωμικά έργα, καθώς οι γυναίκες με μέσο τον ερωτικό αποκλεισμό ή την ερωτική απελευθέρωση και την απάτη κατόρθωσαν να φέρουν εις πέρας το σχέδιό τους.

2.3.2 Το σύνδρομο της Αφροδίτης

Στην αρχαιότητα υπήρχε η αντίληψη πως η γυναίκα επιθυμεί το σεξ, πιθανότατα επειδή αυτό ήταν βασικό στοιχείο επικοινωνίας για το ζευγάρι, ανεξάρτητα με το αν ο άνδρας διέθετε εναλλακτικές για την ικανοποίηση της ερωτικής ή σεξουαλικής του επιθυμίας. Φυσικά, η αναπαραγωγή νομίμων τέκνων αποτελούσε κεντρικό κομμάτι για το έγγαμο ζευγάρι και γι' αυτό υπήρχε ο φόβος πως εάν οι γυναίκες αφήνονταν ανεξέλεγκτες θα μπορούσαν να συνάψουν εξωσυζυγικές σχέσεις και έτσι θα

³¹ Burkert 1993: 362, 381

διασαλευόταν η καθαρότητα του οίκου (*Λυσιστράτη* στ. 405-20, όπου γίνεται λόγος για τη γυναικεία μοιχεία). Γι' αυτό και η θεά Αφροδίτη αποτελεί την προσωποποίηση των γυναικών σε θεϊκό επίπεδο, η οποία αντανακλά την σεξουαλική τους τάση. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της αποτύπωσης είναι το δεύτερο τραγούδι του Δημόδοκου στην Οδύσσεια (θ. 266-366), το οποίο σχετίζεται με τον παράνομο έρωτα της Αφροδίτης με τον Άρη και την παραδειγματική τους τιμωρία- σημαίνουν είναι πως ο Ήφαιστος ζητά πίσω την προίκα που έδωσε- , θίγοντας το ζήτημα της συζυγικής νομιμότητας και της παρασυζυγικής παρανομίας³². Έπειτα, η παρουσία της Αφροδίτης στον Ομηρικό ύμνο για την Αφροδίτη, όπου η θεά υμνείται πηγαίνοντας να αποπλανήσει τον Αγκίση. Η ίδια μεταμφιέζεται για το σκοπό της, τονίζει τη θνητή της φύση και εξηγεί πώς και γιατί βρέθηκε στο μέρος εκείνο και γιατί γνωρίζει να μιλά τη γλώσσα του Αγκίση (στ. 107-118, 143, 155-7). Συνεπώς ξανά χρησιμοποιείται το μοτίβο του δόλου και επισημαίνεται πως ο ερωτικός πόθος προκαλείται από τη μεριά της γυναίκας και δεν υποκινείται από τον Αγκίση, δηλαδή τον άνδρα. Έτσι, έρχεται σε ερωτική επαφή ένας θνητός με μια θεά λόγω άγνοιας, αποτυπώνοντας την ανδρική άγνοια για την πραγματική ύπαρξη της γυναίκας. (στ. 161-7). Η σχέση λοιπόν των δύο βασίζεται στην καλοσχεδιασμένη πλεκτάνη της Αφροδίτης και ο ίδιος αισθάνεται αποπλανημένος (στ. 181-186).

2.3.3 Η έμμεση μαρτυρία του Τειρεσία

Ο μύθος του Τειρεσία σώζεται στο τρίτο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων* του Οβίδιου. Σύμφωνα με αυτόν ο Δίας μεθυσμένος με νέκταρ και σε κάπως χαλαρή διάθεση άρχισε να εκνευρίζει την Ήρα, η οποία επίσης βρισκόταν σε παρόμοια διάθεση, λέγοντάς της πως η δική τους ευχαρίστηση, δηλαδή των γυναικών, στη διάρκεια της σεξουαλικής επαφής είναι αναμφισβήτητα μεγαλύτερη από αυτή που απολαμβάνουν οι άνδρες. Η Ήρα το αρνείται και αποφασίζουν να εξετάσουν το θέμα ρωτώντας τον Τειρεσία, ο οποίος είχε γνωρίσει τον έρωτα και από τις δύο πλευρές.

*«forte Iovem memorant, diffusum nectare, curas
seposuisse graves vacuumque agitasse remissos
cum Iunone iocos et “maior vestra profecto est,
quam quae contingit maribus “ dixisse “voluptas.”*

³² Burkert 1993: 326-7

*Illa negat. Placuit quae sit sententia docti
quaerere Tiresiae: venus huic erat utraque nota»* (318-323)

Σύμφωνα με το μύθο, όταν κάποτε ο Τειρεσίας είδε δύο φίδια να συνουσιάζονται, τα χτύπησε με αποτέλεσμα να γίνει γυναίκα για επτά έτη, κι όταν κάποια άλλη φορά επαναλήφθη επακριβώς το γεγονός έγινε πάλι άνδρας (στ. 324-331). Κι έτσι αφού έγινε κριτής σ' αυτή τη δίκη επιβεβαιώνει τα λόγια του Δία. Η Ήρα στενοχωρημένη περισσότερο απ' ότι θα έπρεπε τιμωρεί τον Τειρεσία με αιώνιο σκοτάδι.

*«Arbiter hic igitur sumptus de lite iocosa
dicta Iovis firmat. Gravius Saturnia iusto
nec pro materia fertur doluisse, suique
iudicis aeterna damnavit lumina nocte»* (στ. 332-335)

Το εξαιρετικό του μύθου είναι πως ο Τειρεσίας, παρότι αλλάζει το βιολογικό του φύλο (sex), δεν αλλάζει το κοινωνικό (gender). Ο ίδιος θεωρείται δίκαιος και αντικειμενικός κριτής της σεξουαλικότητας των δύο φύλων, ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι, καθότι παρά την εναλλαγή του βιολογικού του φύλου, η κοινωνική του ταυτότητα παραμένει σε κάθε αλλαγή «ανδρική» και κατ' επέκταση ξανά ερχόμαστε αντιμέτωποι με την αντίληψη ενός άνδρα για μια γυναίκα.

Στο σημείο αυτό αξίζει μία διαπίστωση: στην αρχαία ελληνική σκέψη οι όροι βιολογικό και κοινωνικό φύλο ήταν το ίδιο και το αυτό για τη γυναίκα, ενώ δεν ίσχυε το ίδιο με τους άνδρες. Και στις *Εκκλησιάζουσες* αποτυπώνεται αυτό μέσω της αναφοράς στο παράδειγμα του Αγύρριου (στ. 102).

2.4 Η γυναικεία κυριαρχία στη μυθική και τελετουργική παράδοση

Και τα δύο έργα αποτυπώνουν τη μεταβολή της καθεστηκυίας τάξης, εφόσον οι γυναίκες ανατρέπουν την ανδροκρατούμενη πολιτική παράδοση και προτάσσουν τη γυναικοκρατία ως την επιβεβλημένη και πιθανόν σωφρονέστερη πολιτική οδό. Η επιλογή αυτή είναι είτε προσωρινή, όπως απαντάται στην περίπτωση της *Λυσιστράτης* προς σύναψη ειρήνης είτε ως μόνιμη πολιτική πρακτική, όπως αποτυπώνεται στις *Εκκλησιάζουσες*, ως αντίβαρο στην ανδρική πολιτική εγωπάθειας και αδιαφορίας.

Πρόκειται, συνεπώς, για αντιστροφή των κοινωνικών ρόλων των φύλων, εφόσον οι γυναίκες επιχειρώντας να βγουν από τη σφαίρα του οίκου, αναμειγνύονται σε κάποιο βαθμό με αυτή της πολιτικής, ενώ οι άνδρες είναι ανήμποροι να αντιπαρατεθούν τις γυναίκες ή απλώς αποδέχονται αβίαστα την πολιτική τους. Η επιλογή αυτή του Αριστοφάνη δεν είναι ανεξάρτητη από τη μυθική και τελετουργική παράδοση, στην οποία εντάσσεται η πρακτική της γυναικοκρατίας. Και ο Αριστοφάνης ως ώριμος συγγραφέας ακολουθεί τη μέθοδο της πρόσληψης των αρχαίων μύθων και της τελετουργίας. Συγχρόνως είναι γνώστης συναφών θεμάτων της σύγχρονης ή προγενέστερης από αυτόν δραματουργικής παραγωγής. Στο πλαίσιο της εργασίας κρίνεται σκόπιμη η αναφορά περιπτώσεων γυναικείας κυριαρχίας στη μυθική και τελετουργική παράδοση, οι οποίες μνημονεύονται στα δύο έργα και συνέβαλαν στη δημιουργία μνήμης και συνέχειας, καθώς και στην πρόσληψη αυτών από αρχαίους δραματουργούς συγχρόνους του Αριστοφάνη. Όπως υποστηρίζεται και από την Shaw «μια εξήγηση του γυναικείου ρόλου στο δράμα πρέπει να συνυπολογίζει τη σχέση της λογοτεχνίας με το δράμα»³³.

2.4.1 Αμαζόνες

Στην αθηναϊκή μυθολογία το πιο γνωστό και προσφιλέ παραδειγμα γυναικοκρατίας ή γυναικείου δυναμισμού αποτελεί η ιστορία των Αμαζόνων. Πληροφορίες σχετικά με το βασίλειο των Αμαζόνων, την κοινωνική τους οργάνωση (τις συνήθειες, τον τρόπο ζωής κ.τ.λ.) και τη σχέση τους με το ανδρικό φύλο μπορούμε να αντλήσουμε από ποικίλες πηγές³⁴. Συνοπτικά, αυτό που μας αφορά στο πλαίσιο της εργασίας είναι η φυσιογνωμία των ξεχωριστών αυτών γυναικών, καθώς πρόκειται για αδάμαστες και φοβερές (με την έννοια του φόβου) γυναίκες με αμείωτη θέληση για υπεροχή στη μάχη ενάντια στον άνδρα πολεμιστή- κατακτητή, πάντοτε όμως θελκτικές και σεξουαλικά φορτισμένες. Παρομοίως οι αριστοφανικές γυναίκες στα έργα που εξετάζονται, χωρίς να διαθέτουν το βαθμό ελευθερίας και αυτονομίας των Αμαζόνων, προβαίνουν σε τολμηρές πράξεις, ατρόμητες και βέβαιες για την ορθότητα των πράξεών τους. Η ισότητα και η αμοιβαία συνεργασία αποτελούσαν στοιχεία οργάνωσης των κοινωνιών των Αμαζόνων. Το ίδιο μοτίβο απαντάται τόσο στη *Λυσιστράτη* όσο και στις *Εκκλησιάζουσες*, καθώς οι ηρωίδες παρά τις όποιες αρχικές ή εκ των υστέρων αντιδράσεις αποφασίζουν συντονισμένα να συνεργαστούν για την

³³ Shaw 1975: 255

³⁴ Tyrell 1984, Burkert 1993: 70, 218, 436

επίτευξη των στόχων τους. Ο χορός των γερόντων στη *Λυσιστράτη* φοβάται στους στ. 678-681 (ή 658-681) πως αν αφευθούν ελεύθερες οι γυναίκες, είναι ικανές για τα πάντα και τις συγκρίνει με τις Αμαζόνες. Επιπλέον, το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται και στη γνωστή αττική Αμαζονομαχία, η οποία είχε προσελκύσει στη διάρκεια των αιώνων το χώρο της εικαστικής τέχνης (κυρίως την κεραμική, τη ζωγραφική και τη γλυπτική). Αυτή η Αμαζονομαχία αποτελεί τη συνέχεια του μύθου της αρπαγής της Αντιόπης από τον Θησέα και εδραιώνεται μετά τους Περσικούς πολέμους, το 479 π.Χ., μετά τη μάχη των Πλαταιών (Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 9.27)

« ἔστι δὲ ἡμῖν ἔργον εὖ ἔχον καὶ ἐς Ἀμαζονίδας τὰς ἀπὸ Θερμώδοντος
ποταμοῦ ἐσβαλούσας κοτὲ ἐς γῆν τὴν Ἀττικὴν ».

Οι Αμαζόνες θέλοντας να εκδικηθούν για την αρπαγή της Αντιόπης, αφού εισέβαλαν στην αττική γη, στρατοπέδευσαν στην Πνύκα (Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, *Θησεύς*, 27)

« οὐ γὰρ ἂν ἐν ἄστει
κατεστρατοπέδευσαν οὐδὲ τὴν μάχην συνῆψαν ἐν χρῶ περι τὴν Πνύκα »

ή κατ' άλλη εκδοχή στον Άρειο Πάγο και πολιορκούσαν τους Αθηναίους για αρκετές ημέρες χωρίς να συγκρουστούν αρχικά. Ομοίως οι γυναίκες στη *Λυσιστράτη* καταλαμβάνουν την Ακρόπολη και επιτίθενται σε όποιον προσπαθεί να αμβλύνει το σχέδιό τους. Το μοτίβο της Αμαζονομαχίας εμφανίζεται και στους στ. 456-461, στην επίθεση των γυναικών στους άνδρες. Επιπλέον το όνομα της Μυρρίνης στη *Λυσιστράτη* παραπέμπει στη γνωστή αμαζόνα Μυρρίνη, μιας και η ηρωίδα στο έργο αναζητά το ζωνάρι της «μόλις γὰρ ἠῦρον ἐν σκότῳ τὸ ζώνιον» (στ. 72)³⁵. Η φεμινιστική οπτική για τις Αμαζόνες υποδηλώνει ότι συμβόλιζαν την αντίθετη πλευρά της ανδροκεντρικής και ανδροκρατούμενης Αθηναϊκής κοινωνίας, όπου η μητριαρχία έπαιρνε τη θέση της πατριαρχίας σε μια προσπάθεια, όμως, ώστε να επικυρωθούν οι αρχές, τα ήθη και οι αξίες των ανδροκρατούμενων πόλεων, παρουσιάζοντας το αντίθετό της, σε μια προσπάθεια γελοιοποίησης. Ωστόσο, οι γυναίκες στη *Λυσιστράτη*, σε αντίθεση με τις Αμαζόνες, ενδιαφέρονται για την

³⁵ Bowie 1993: 195, η Μυρρίνη είναι μια αμφίσημη Αμαζόνα. Είναι σύμβολο σεξουαλικότητας και προστάτιδα πόλεως, ένα σύμβολο γυναίκας. Υποστηρίζεται επίσης πως ήταν το όνομα της Αθηνάς Νίκης το 411 π.Χ., άποψη την οποία υιοθετεί ο Bowie 1993: 194, αλλά αποδοκιμάζουν οι Henderson 2002: xi-xii και Sommerstein 1990: 5 υποσημείωση. 31.

ειρηνική αποκατάσταση της καθημερινής ζωής και την επιστροφή στον ειρηνικό πολιτισμό στην Ελλάδα³⁶.

Και στις δύο περιπτώσεις η τάξη μεταξύ των φύλων συγχέεται και οι γυναίκες λειτουργούν αντίστροφα των αθηναϊκών εθίμων και του πολιτισμού με τους σαφώς καθορισμένους ρόλους για τους άνδρες και τις γυναίκες. Το μόνο αποδεκτό θηλυκό πολεμιστής στην πόλη είναι η ομώνυμη θεά, η Αθηνά, υπάκουη όμως στον πατέρα της. Κατ' επέκταση οι γυναίκες πρέπει να διαδραματίζουν έναν δευτερεύοντα ρόλο ακόμη και στη συνέχεια της ανθρώπινης φυλής.

2.4.2 Οι γυναίκες της Λήμνου

Η ιστορία των γυναικών της Λήμνου³⁷ απαντάται επίσης στη *Λυσιστράτη* στους στ. 299-301 «κᾶστιν γε Λήμνιον τὸ πῦρ τοῦτο πάση μηχανῇ· οὐ γὰρ ᾅν' ποθ' ᾗδ' ὀδᾶξ ἔβρυκε τὰς λήμας ἐμοῦ.». Ο μύθος είναι λίγο έως πολύ γνωστός³⁸. Η Αφροδίτη ενοχλημένη από τον παραγκωνισμό της λατρείας της από τις γυναίκες του νησιού, τις τιμωρεί με μια ανυπόφορη σωματική δυσσομία. Οι σύζυγοί τους μετέπειτα έφεραν παλλακίδες από την Θράκη και οι γυναίκες τους για εκδίκηση θανάτωσαν όλο τον ανδρικό πληθυσμό³⁹, εκτός του βασιλέως Θόα, τον οποίο διέσωσε η κόρη του Υψιπύλη τοποθετώντας τον σε λάρνακα, αρνούμενη να συμμετάσχει στη σφαγή⁴⁰. Να σημειωθεί πως η πόλη, στην οποία εκτυλίχθηκαν τα γεγονότα ήταν η Μύρινα, όνομα το οποίο πήρε από τη γυναίκα του Θόα και το οποίο επίσης παραπέμπει στην ηρωίδα της *Λυσιστράτης*, Μυρρίνη. Αργότερα, όταν ο θυμός της Αφροδίτης καταλάγιασε, κατέφθασαν στο γυναικοκρατούμενο νησί οι Αργοναύτες, τους οποίους οι Λήμιες γυναίκες παντρεύτηκαν.

Ο μύθος των Λήμιων γυναικών παρουσιάζει αρκετές δομικές ομοιότητες με το έργο της *Λυσιστράτης*⁴¹. Ακολουθεί επιγραμματική παράθεση των κοινών μοτίβων:

³⁶ Bowie 1993, 185

³⁷ Burkert 1993: 354, όπου παρατίθενται συνοπτικές πληροφορίες για το μυθικό πλαίσιο που περιβάλλει τη νήσο.

³⁸ Burkert 1970: 6

³⁹ Αισχύλος, *Χοηφόρες*, 631-634, θεωρεί ότι πρόκειται για το χειρότερο απ' όλα τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν από γυναίκες, «κακῶν δὲ πρεσβεύεται τὸ Λήμνιον λόγῳ· γοᾶται δὲ δημόθεν κατάπτυστον· ἦκασεν δὲ τις τὸ δεινὸν αὔρημνίοισι πήμασιν».

⁴⁰ Bowie 1993: 191 και Martin 1987: 77-105, ο οποίος τονίζει το τελετουργικό υπόβαθρο στο μύθο των λήμιων γυναικών, το οποίο καθρεφτίζεται και στη *Λυσιστράτη*.

⁴¹ Bowie 1993: 187-195, εκτίθενται οι ομοιότητες των δύο και Richard P. Martin 1987: 77, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ανάλυση του μύθου των Λήμιων γυναικών συμβάλλει στη βαθύτερη κατανόηση της *Λυσιστράτης*.

α. Δυσωδία⁴²: «**ΚΛ.** *ἰοὺ ἰοῦ, πόθεν εἰσίν;* **ΛΥ.** *Ἀναγυρουντόθεν.* **ΚΛ.** *νὴ τὸν Δία· ὁ γοῦν Ἀνάγυρός μοι κεκινῆσθαι δοκεῖ.*» (στ. 66-68),

«**ΓΥ.** *κρομμύων τᾶρ' οὗ σε δεῖ*» (στ.798),

«**ΚΙ.** *οὐχ ἤδὲ τὸ μύρον μὰ τὸν Ἀπόλλω τουτογί, εἰ μὴ διατριπτικόν γε κούκ ὄζον γάμων.*» (στ. 942 943)

Οι γυναίκες φορούν δύσοσμα αρώματα ή μυρίζουν άσχημα (στοματική δυσσομία), για να απωθούν τους άνδρες τους και οι άνδρες από την άλλη οσφρίζονται του Ιππία την τυραννία (ωστόσο, μπορεί οι στίχοι αυτοί να μη σχετίζονται με το θέμα της δυσσομίας)

Χ.ΓΕ. «*ἤδη γὰρ ὄζει ταδί πλειόνων καὶ μειζόνων πραγμάτων μοι δοκεῖ, καὶ μάλιστ' ὀσφραίνομαι τῆς Ἰππίου τυραννίδος.*» (στ.616-619)

Τέλος, και στις Εκκλησιάζουσες απαντάται το μοτίβο αυτό με την αναφορά στη γιορτή των Σκίρων, στη διάρκεια των οποίων οι γυναίκες έτρωγαν σκόρδα⁴³,

ΠΡ. «*ὄσα Σκίροις ἔδοξε ταῖς ἐμαῖς φίλαις* » (στ.18), **ΠΡ.** «*ὄσα Σκίροις ἔδοξεν εἰ δεδράκατε* » (στ.59).

β. Η απουσία των ανδρών: Οι λήμνιες γυναίκες αποφασίζουν λόγω προδοσίας να σκοτώσουν τους άνδρες τους, ενώ στη *Λυσιστράτη* οι άνδρες απουσιάζουν λόγω πολέμου.

γ. Το μοντέλο της γυναικοκρατίας: προσωρινό και στις δύο περιπτώσεις, εν αντιθέσει προς τις *Εκκλησιάζουσες*, αλλά και αναγκαίο.

Στις περιπτώσεις β και γ υπάρχει αντιστροφή της καθεστηκυίας τάξεως. Επιπλέον, η περίπτωση του Μελανίωνος (στ. 785-786) , ο οποίος απέφυγε το γάμο και επέλεξε τη ζωή του κυνηγιού, καθώς και η αντίστροφη αυτού περίπτωση του Τίμωνος (στ. 820).

δ. Παρενδυσία: στο μύθο των Λήμνιων γυναικών στο μεγάλο καθαυμό⁴⁴ ο βασιλιάς Θόας ντύνεται από την κόρη του με γυναικεία ενδύματα, ώστε να διαφύγει. Στη *Λυσιστράτη* στους στ. 532-536 η ομώνυμη ηρωίδα καλεί τον Πρόβουλο να φορέσει το

⁴² Martin 1987: 89, κάνει λόγο για «την πιο αρωματική κωμωδία του Αριστοφάνη».

⁴³ Burkert 1970: 11, πληροφορίες για τη γιορτή των Σκίρων.

⁴⁴ Burkert, 1993, 191

«κάλυμμά» της. Το ίδιο μοτίβο απαντάται μεταφορικά και στους στ. 387-613, όπου φαίνεται η ανικανότητα των ανδρών να συγκρουστούν με τις γυναίκες.

ε. Το στοιχείο της φωτιάς και η εξαφάνισή της⁴⁵: στο μύθο οι γυναίκες της Λήμνου σκότωσαν τους άνδρες τους πιθανότατα το βράδυ. Και στη *Λυσιστράτη* στους στ. 374 και 381, η κορυφαία του γυναικείου ημιχορού επισημαίνει στον ομότιμό της κορυφαίο πως θα του σβήσει τη φωτιά «**X. ΓΥ.** ἐγὼ δέ γ', ἵνα τὴν σὴν πυρὰν τούτῳ κατασβέσαιμι. » και έπειτα θα τον σκοτώσει «**X. ΓΥ.** σὸν ἔργον, ὄχελῶε ». Σύμφωνα με τον συγγραφέα Martin η φωτιά είναι οπωσδήποτε λήμνια, γιατί περαπέμπει στην ανθρωποκτονία των ανδρών⁴⁶.

στ. Η καινούρια φωτιά που είναι μοναδική λόγω του τελετουργικού της ρόλου: στο μύθο οι Αργοναύτες φέρνουν την καινούρια φωτιά και αποκαθιστούν την διαταραχθείσα τάξη, ενώ στην τελετουργία της Λήμνου τη φωτιά φέρνουν οι λήμνιες γυναίκες. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή οι Καβείριοι θεοί φέρνουν τη φωτιά επιστρέφοντας στο νησί μετά τη σφαγή⁴⁷. Οι άνδρες στη *Λυσιστράτη* στους στ. 1216-1220 κρατώντας δάδα φωτιάς ζητούν να μπου μέσα, εφόσον έχει πλέον αποκατασταθεί η ισορροπία. Η φωτιά, σσυνεπώς, σηματοδοτεί την καινούρια ζωή της πόλης, την επανένωση των συζύγων μέσω της ανανέωσης του γάμου, τον εξαγνισμό της Ακρόπολης και την ανανέωση του χορού των γερόντων⁴⁸.

ζ. Επανένωση: παιχνίδια⁴⁹ και ρόμπα: σύμφωνα με τη λογοτεχνική παράδοση οι Λήμνιες έδωσαν τρεις ρόμπες στους Αργοναύτες, οι οποίες κατέληξαν στον Ιάσονα. Στη *Λυσιστράτη* οι γυναίκες φτιάχνουν χλαίνες για τους άνδρες (στ. 574-586) και η Κορυφαία του ημιχορού προσφέρει στο γυμνό σύζυγό της χλαίνα ως σημάδι επανένωσης (στ.1019-1021). Επιπλέον στους στ. 1149-1156 η *Λυσιστράτη* υπενθυμίζει στους Αθηναίους ότι οι Σπαρτιάτες τους βοήθησαν στην αποκατάσταση της δημοκρατίας, εκδιώκοντας τους Θεσσαλούς και τους οπαδούς του Ιππία, αποδίδοντας τους τη χλαίνα, το ένδυμα δηλαδή των ελεύθερων ανθρώπων.

⁴⁵ Burkert 1970, ανάλυση των τελετών της φωτιάς

⁴⁶ Martin 1987: 79

⁴⁷ Burkert 1993: 571, όπου γίνεται σύνδεση της νήσου Λήμνος με τους Καβείριους θεούς, Burkert, 1970: 9

⁴⁸ Martin 1987: 97

⁴⁹ Burkert 1970: 8, αναλυτική θεώρηση των αγώνων που σχετίζονται με τη γιορτή της Λήμνου.

Τον μύθο των Αμαζόνων και των λήμνιων γυναικών⁵⁰ αξιοποίησαν πολλοί κωμωδιογράφοι⁵¹. Και η ευρύτερη λογοτεχνική παράδοση αξιοποίησε το μοντέλο της γυναικοκρατίας⁵². Στις Εκκλησιαζούσες, για παράδειγμα, ο όρος «στρατηγίς» (στ. 835, 870) φαίνεται να είχε χρησιμοποιηθεί από τον Φερεκράτη (απόσπ. 269). Κατ' επέκταση ο Αριστοφάνης πιθανόν να μη διέφευγε από αυτό τον κανόνα, χωρίς αυτό να σημαίνει πως πρέπει ο μύθος αυτών των δύο περιπτώσεων να λειτουργήσει καταχρηστικά για τη μελέτη στοιχείων της φανταστικής κοινωνίας του Αριστοφάνη.

2.4.3 Θεσμοφόρια, Αδόνια και Σκίρα

Η γιορτή των Θεσμοφορίων⁵³ παρουσιάζει εξαιρετικές ομοιότητες με τη δομή του έργου της *Λυσιστράτης* και των *Εκκλησιαζουσών*, καταδεικνύοντας πως η τελετουργία και ο μύθος εμπνέουν τη θεματολογία των δραματικών έργων. Στη συνέχεια παρατίθενται οι ομοιότητες των συγκρινόμενων μερών.

Αρχικά, στα Θεσμοφόρια οι γυναίκες έχουν τη μοναδική ευκαιρία να μείνουν μακριά από το σπίτι, το σύζυγο και τα παιδιά τους, εκτός κι αν αυτά ήταν μωρά. Το ίδιο μοτίβο απαντάται και στη *Λυσιστράτη*, καθώς οι γυναίκες, της Αθήνας τουλάχιστον, έχουν εγκαταλείψει τις εστίες τους στο δεύτερο μέρος του σχεδίου τους. Έπειτα στα Θεσμοφόρια οι γυναίκες θυσίαζαν στη Δήμητρα και την Κόρη της χοίρους, όπως αποτυπώνεται στο στ. 898 στη *Λυσιστράτη* και στο στ. 223 και 443 στις *Εκκλησιαζούσες*. Επιπλέον, στα Θεσμοφόρια οι γυναίκες κοιμούνται πάνω σε αυτοσχέδια κρεβάτια από κλαδιά λυγαριάς και άλλα φυτά, τα οποία θεωρούνται αντιαφροδισιακά, ενώ οι γυναίκες στην κωμωδία επαναλαμβάνουν το μοτίβο της δυσωδίας. Ακόμη, πριν την τέλεση της εορτής απαιτείται η σεξουαλική αποχή, πρακτική που αξιοποιείται από τη *Λυσιστράτη* ως μέσο για την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης. Τέλος, στην Αθήνα το Θεσμοφόριον βρισκόταν κοντά στην Πνύκα, στον χώρο της εκκλησίας του δήμου.

Σύμφωνα με τον Burkert «Ο πυρήνας της εορτής παραμένει η διάλυση της οικογενείας, ο χωρισμός των φύλων, η συγκρότηση μιας ένωσης γυναικών [...] οι γυναίκες επιδεικνύουν την ανεξαρτησία τους, την ευθύνη τους και τη σπουδαιότητά

⁵⁰ Με το μύθο των γυναικών της Λήμνου συγγενεύει και ο μύθος των Δαναϊδων, ο οποίος επίσης αξιοποιήθηκε στη δραματουργία.

⁵¹ Burkert 1970: 15, υποσημείωση 5, παρατίθενται αποσπάσματα τέτοιων περιπτώσεων

⁵² Sommerstein 1990: 9-10

⁵³ Burkert 1993: 496-501, συνοπτική αναφορά όλου του τελετουργικού περάσματος των Θεσμοφορίων.

τους για τη γονιμότητα της κοινότητας και της καλλιεργούμενης γης. Ακριβώς το γεγονός ότι αμφισβητούνται πράγματα αυτονόητα εξασφαλίζει τη συνέχεια. [...] η εορτή της πόλεως με τον ρόλο των γυναικών τονίζει περισσότερο τη δημιουργία αλληλεγγύης⁵⁴». Τα παραπάνω θα μπορούσαν να αποτελούν και τη διαπίστωση για τις δύο γυναικοκρατούμενες κωμωδίες, κυρίως της *Λυσιστράτης*.

Οι άνδρες από τη μεριά τους λόγω του αποκρυφιστικού χαρακτήρα των Θεσμοφοριών τα αντιμετωπίζουν με σχετική δυσπιστία. Το ίδιο συμβαίνει και με τις γιορτές των Σκίρων και Αδωνίων. Κατά τον Rothwell, ο οποίος εξετάζει τη σύνδεση των *Εκκλησιαζουσών* με την τελετουργία «οι *Εκκλησιάζουσες* έλαβαν χώρα στο πλαίσιο της γιορτής των Σκίρων, όπου οι γυναίκες ντύνονταν ως άνδρες και άφηναν την απομόνωση του γυναικείου δωματίου και σχημάτιζαν τους δικούς τους οργανισμούς»⁵⁵. Συγκεκριμένα, τα Σκίρα μνημονεύονται στις *Εκκλησιάζουσες* στους στ. 18 «*ὄσα Σκίροις ἔδοξε ταῖς ἑμαῖς φίλαις*» και 59 «*ὄσα Σκίροις ἔδοξεν εἰ δεδράκατε*». Η γιορτή των Αδωνίων διαδραματίζει λιγότερο σπουδαίο ρόλο σε ό,τι αφορά το θέμα της εργασίας, καθώς σχετίζεται κυρίως με τον «έκφυλο» χαρακτήρα των γυναικών και μνημονεύεται στους στ. 389-396.

Η σχέση του κωμικού ποιητή με τον θρησκευτικό μυστικισμό και τη μυθική παράδοση είναι εμφανής. Ασφαλώς ο συγγραφέας και το θεατρικό κοινό οικειοποιούνται εκ νέου τον μύθο, αλλά ταυτοχρόνως αποστασιοποιούνται από αυτόν. Ο Αριστοφάνης οικοδομεί ένα γυναικοκρατούμενο κόσμο μέσα στον οποίο αξιοποιεί εκείνες τις πτυχές του μύθου (Αμαζόνες, Λήμιες γυναίκες) καθώς και τη δομή των τελετουργικών εορτών (Θεσμοφόρια, Αδώνια και Σκίρα), ώστε να σηματοδοτήσει κάτι καινούριο διαφυλάσσοντας κάτι από το αρχικό νόημα του μύθου. Αξίζει να σημειωθεί πως οι γυναίκες στη διάρκεια των θρησκευτικών εορτών δρούσαν στη δημόσια σφαίρα.

Ο μύθος και η τελετουργία βοηθούν καταληκτικά, ώστε να τονιστεί η κρίση του κοινωνικού συστήματος, της ανδρικής κοσμοθεωρίας, από τη στιγμή που οι γυναίκες με τη δράση τους αναλαμβάνουν πολιτική αποκλειστικότητα. Ωστόσο, όπως στο μύθο και στην τελετουργία το τέλος οδηγεί σε αποκατάσταση της διασαλευμένης

⁵⁴ Burkert 1993: 501

⁵⁵ Burkert 1993: 474-477, Rothwell 1990: 8-9, διατείνεται ότι το τελετουργικό και μυθικό περιβάλλον δεν καθορίζει τη δράση του έργου ούτε είναι αθώο πολιτικής σημασίας και πως καμία γιορτή δεν έχει αποκλειστική διεκδίκηση στο έργο.

κατάστασης, έτσι και στα κωμικά έργα το αποτέλεσμα είναι η συμφιλίωση και η αποσόβηση της ρήξης.

2.5 Η πολιτική διάσταση των πρωταγωνιστικών ονομάτων στις κωμωδίες της *Λυσιστράτης* και των *Εκκλησιαζουσών*

Η χρήση συγκεκριμένων ονομάτων από τον Αριστοφάνη αποτελεί μία από τις πιο οικείες πτυχές του έργου του και γι' αυτό το λόγο έχει συγκεντρώσει και μεγάλο επιστημονικό ενδιαφέρον. Η ονοματοθεσία εκτός της αναγνώρισης της ύπαρξης του καλουμένου όντος, δημιουργεί τον δείκτη της ταυτότητας και της δόμησης της κοινωνικής του υπόστασης. Η ονοματοδοσία στον Αριστοφάνη σχετίζεται με τις σύγχρονες πραγματικότητες και τη φαντασία του ποιητή⁵⁶. Τα ονόματα λειτουργούν ως καθρέφτες για την κατασκευή της ταυτότητας του υποκειμένου. Έτσι και τα θεατρικά πρόσωπα είτε αποκτούν συγκεκριμένες ιδιότητες και αντανακλούν καθιερωμένα χαρακτηριστικά του φύλου τους είτε έρχονται σε ρήξη με την ταύτιση φύλου και γένους, η οποία ταύτιση αφορά κυρίως στο γυναικείο φύλο στην αρχαία Ελλάδα. Δύο τέτοιες περιπτώσεις στις κωμωδίες που πραγματεύεται η εργασία είναι τα γυναικεία ονόματα των «Λυσιστράτη» και «Πραξαγόρα», τα οποία εκτός από τη διάσταση που δημιουργούν σε σχέση με τα όρια που επιβάλλει ο οικιακός χώρος στις γυναίκες, δηλώνουν την εξωστρέφεια αυτών των αμφιλεγόμενων γυναικείων χαρακτήρων στο χώρο της πολιτικής. Τα ονόματα αυτά λειτουργούν ως εσωτερικοί και εξωτερικοί κώδικες που παράγουν μηνύματα που διαφοροποιούν ή ανατρέπουν επιμέρους πολιτισμικά συστήματα της αθηναϊκής κοινωνίας. Αξίζει, λοιπόν, να εξετάσουμε σε ποιο σημείο του σημασιολογικού συστήματος των δύο αυτών ονομάτων η πολιτική ταυτότητα και η ταυτότητα φύλου του γυναικείου φύλου συνδέεται ή διαφοροποιείται από την σημειολογική «καταλληλότητα».

2.5.1 Λυσιστράτη

Η *Λυσιστράτη* είναι το μόνο έργο του Αριστοφάνη του οποίου ο τίτλος ορίζει έναν άνθρωπο και μάλιστα υπεύθυνο για ό,τι εκτελείται στο έργο. Ο τίτλος του έρχεται πολύ κοντά σ' αυτόν της *Ειρήνης*, καθώς και στα δύο έργα επιδιώκεται η δημόσια ειρήνη (και στους Αχαρνείς το θέμα αφορά στη σύναψη συνθήκης ειρήνης).

Το όνομα της Λυσιστράτης είναι ετυμολογικά αναγνωρίσιμο. Η παραγωγή του ονόματος προκύπτει από τη συνένωση του ρήματος *λύω* και του ουσιαστικού

⁵⁶ Kananou 2011: 5

στρατός, το οποίο συντακτικά αποτελεί και το αντικείμενο του ρηματικού τύπου, δηλώνοντας σαφώς μια γυναίκα, η οποία λύνει τον πόλεμο. Η σημασία του ονόματός της επιβεβαιώνεται αργότερα, όταν διατυπώνει με το ψήφισμά της την ανάγκη λήξης του πολέμου. Το όνομά της σε αντίθεση με έτερα ονόματα της αριστοφανικής κωμωδίας δεν έρχεται σε αντιπαράβολή με κάποιο άλλο, αλλά αντικατοπτρίζει την αρχή μιας κοινής δράσης γυναικών. Γι' αυτό και η ίδια θεωρεί πως η δόξα θα έρθει για όλες με την επιτυχία του σχεδίου («οἶμαί ποτε Λυσιμάχας ἡμᾶς ἐν τοῖς Ἑλλησι καλεῖσθαι», στ. 554). Από την άλλη, την εποχή της παράστασης ένα άλλο όνομα παρώνυμο της Λυσιστράτης κυριαρχούσε στο χώρο της κεντρικής τελετουργίας της πόλης αυτό της Λυσιμάχης, της πρώτης ιέρειας της Αθηνάς Πολιάδος, η οποία την υπηρέτησε για 64 χρόνια⁵⁷. Η παραγωγή του ονόματος προκύπτει επίσης από το ρήμα *λύω* και το ουσιαστικό *μάχη*, το οποίο τυγχάνει να είναι ξανά αντικείμενο του ρηματικού τύπου. Συνεπώς, τα δύο κύρια ονόματα Λυσιστράτη και Λυσιμάχη καταλήγουν ταυτόσημα, χάρη στη συνωνυμία των λέξεων *στρατός* και *μάχη* και της ταύτισης του ρήματος *λύω*. Επιπλέον, η αναλογία των δύο ονομάτων μοιάζει εντυπωσιακή, όταν η ομώνυμη ηρωίδα υποστηρίζει πως, αν οι γυναίκες πετύχουν το σχέδιό τους, αξίζει να τις αποκαλούν Λυσιμάχες.

«*ΑΥ. ἀλλ' ἦνπερ ὁ <τε> γλυκύθυμος Ἔρως χή Κυπρογένει Ἄφροδίτῃ
ἴμερον ἡμῶν κατὰ τῶν κόλπων καὶ τῶν μηρῶν καταπνεύση,
κᾶτ' ἐντέξῃ τέτανον τερπνὸν τοῖς ἀνδράσι καὶ ῥοπαλισμούς,
οἶμαί ποτε Λυσιμάχας ἡμᾶς ἐν τοῖς Ἑλλησι καλεῖσθαι.*» (στ.551-4)

Υπ' αυτή την έννοια η Λυσιστράτη υποστηρίζει πως οι γυναίκες μπορεί να θεωρούνταν όχι ως υπαίτιες της διάλυσης των μαχών, αλλά πως με τις ενέργειές τους θα τιμούνταν ως ιέρειες και θα κέρδιζαν το δημόσιο σεβασμό⁵⁸. Σύμφωνα με τον Lewis η Λυσιστράτη είναι ένα μείγμα κωμικής ηρωίδας και εναλλακτικής ιέρειας αποτελώντας ουσιαστικά αναπαράσταση της ιέρειας⁵⁹. Η Λυσιστράτη θα μπορούσε ακόμη να θεωρηθεί ως η ενσάρκωση της θεότητας που προστατεύει, αν παρατηρήσουμε το σύστημα ενδυμασίας των δύο γυναικών. Η Αθηνά φορά γυναικείο φόρεμα, αλλά είναι οπλισμένη και η Λυσιστράτη απειλεί τους άνδρες με τη δύναμη των όπλων, αν συνεχίσουν την επίθεσή τους, ντυμένη επίσης με γυναικείο ένδυμα. Η

⁵⁷ Lewis 1955:7-12

⁵⁸ Kananou 2011:131

⁵⁹ Lewis 1955: 3-7

ταύτιση αυτή οδηγεί την Foley να υποστηρίξει πως η συσχέτιση της Λυσιστράτης με την Αθηνά και με τη θρησκευτική θηλυκή εξουσία εξουδετερώνει τις επικίνδυνες συνέπειες που συνήθως συνδέονται με μια τέτοια ανδροπρεπή συμπεριφορά, όπως αυτή της Λυσιστράτης⁶⁰. Επιπλέον, η ιέρεια της Αθηνάς είχε την θρησκευτική εξουσία να ενεργεί και να μιλά για την πόλη της σε στρατιωτικές κρίσεις. Το όνομα συνεπώς της Λυσιστράτης είτε χάρη στην ετυμολογική του προσέγγιση είτε χάρη στην μεγαλύτερη ή μικρότερη ταύτισή του με την Λυσιμάχη, σημαίνει την είσοδο των γυναικών στη δημόσια σφαίρα μέσω της προσπάθειάς τους να καταλύσουν τον μακροχρόνιο πόλεμο και κατ' επέκταση προοικονομεί μια απρόβλεπτη αντιστροφή των ρόλων των φύλων.

2.5.2 Πραξαγόρα

Η Πραξαγόρα αποτελεί τον πρωταγωνιστικό ρόλο του δεύτερου γυναικοκρατούμενου έργου του Αριστοφάνη, των *Εκκλησιαζουσών*. Το όνομά της προέρχεται ετυμολογικά από τη συνένωση δύο ουσιαστικών, των *πράξις* και *αγορά* και το δεύτερο παραπέμπει στην αθηναϊκή αγορά και στη συνώνυμή της *εκκλησία*. Κατ' επέκταση η Πραξαγόρα δηλώνει την γυναίκα, η οποία πραγματοποιεί μια συνέλευση⁶¹. Το όνομά της ακούγεται λίγο πριν την έναρξη της συνέλευσης στο στ. 124 και επαναλαμβάνεται στους στ. 241 και 520, αφού προηγουμένως έχει κάνει την προγραμματική της δήλωση για τη σπουδαιότητα της γυναικείας δράσης για τη σωτηρία της πόλης:

*«τόλμημα τολμῶμεν τοσοῦτον οὔνεκα,
ἦν πως παραλαβεῖν τῆς πόλεως τὰ πράγματα
δυνώμεθ', ὅστ' ἀγαθόν τι πράξαι τὴν πόλιν»* (στ. 106-8)

Σύμφωνα με την Κανανου η Πραξαγόρα φέρει το όνομα ενός «κερδισμένου» ονόματος, όπως προκύπτει και από τη χρήση του αρκτικού αορίστου «*πράξαι*» στο στ. 106⁶². Στον αντίποδα το όνομα του άνδρα της *Βλέπυρος* εκ του ρήματος *βλέπομαι*, λειτουργεί ειρωνικά, καθώς ο ίδιος αδυνατεί να αντιληφθεί την απάτη της γυναικός του και λειτουργεί πάντα πειθήνια. Έτσι, τα δύο ονόματα λειτουργούν αντιθετικά προς το φύλο τους, καθώς η Πραξαγόρα εμπλέκεται στον ανδρικό χώρο, ενώ ο

⁶⁰ Foley 1982: 10, η Κανανου 2011: 131-2, επιμένει στον κωμικό χαρακτήρα της ηρωίδος μέσω της ταύτισης των ονομάτων και στο σύνθημα του ονόματος Λυσιστράτη.

⁶¹ Sommerstein 1998: 26

⁶² Κανανου 2011:172

Βλέπυρος επιδεικνύει χαρακτηριστικά ταιριαστά σε γυναίκα. Το όνομα της Πραξαγόρας δηλώνει αυτό που πραγματικά σημαίνει: την υλοποίηση μιας συνέλευσης από μια γυναίκα σ' ένα από τα δημόσια δημοκρατικά όργανα λήψης αποφάσεων. Το όνομά της είναι ο τρόπος, ώστε «να σημανθεί κάτι»: να σημανθεί πως η γυναίκα παρά το φύλο της επεμβαίνει στην ανδροκρατούμενη πολιτική σκηνή για κάποιο σκοπό, βγαίνοντας από τον μεχρι πρότινος οικιακό περιορισμό της και αποτινάσσοντας καθιερωμένες μορφές εξουσίας.

2.6 Συμπεράσματα

Σε εννοιολογικό επίπεδο ο οίκος αποτελούσε θεμελιώδη αξία για την ομαλή συνύπαρξη των μελών του και ταυτοχρόνως σηματοδοτούσε αυτό που δεν είναι η πόλις, χωρίς αυτό να σημαίνει πως οι δύο κοινωνικές οντότητες ήταν ανεξάρτητες. Τουναντίον. Ο οίκος αποτελούσε τον απομονωμένο χώρο του ιδιώτη πολίτη, ο οποίος συχνά ήταν συνδεδεμένος με τις γυναίκες και τα παιδιά, ενώ οι άνδρες θεωρούνταν μέρος της δημόσιας και πολιτικής σφαίρας κυρίως. Στο πλαίσιο αυτού καθορίζονταν και οι ρόλοι και το πεδίο δράσης των δύο φύλων. Αυτό γίνεται εμφανές και στο επίπεδο της αρχιτεκτονικής διαρρύθμισης των διαμερισμάτων του οίκου, τα οποία χωρίζονται με γνώμονα το φύλο. Σε κάθε περίπτωση όμως άνδρες και γυναίκες συνέβαλαν από κοινού στην ευημερία του οίκου ασχολούμενοι με διαφορετικές δραστηριότητες, προσανατολισμένες ξανά με βάση τους κοινωνικούς ρόλους. Η γυναίκα άλλωστε εθεωρείτο επικίνδυνη, όταν έβγαине από τον καθορισμένο κοινωνικό της ρόλο, όπως αποτυπώνεται στον ευρύτερο μύθο και στο μύθο των γνωστών γυναικοκρατούμενων κοινωνιών. Η εξαπάτηση, μέσω της ερωτικής κυρίως αποπλάνησης έθετε σε κίνδυνο την ακεραιότητα του ανδρικού πληθυσμού. Ωστόσο, στο πλαίσιο τελετουργιών δινόταν η ευκαιρία στις γυναίκες να συμμετάσχουν στη δημόσια σφαίρα και να συνυπάρξουν, έξω από τις οικιακές ευθύνες. Ασφαλώς, άνδρες και γυναίκες συμμετείχαν επίσης από κοινού σε θρησκευτικές γιορτές, όπως ήταν τα Ελευσίνια Μυστήρια, γεγονός που σηματοδοτούσε ότι εν τέλει και οι δύο υποστήριζαν κοινές αξίες που προωθούσαν την ευημερία της πόλης. Σε κάθε περίπτωση όμως οι κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων μάς είναι γνωστοί μέσω των λογοτεχνικών κειμένων και κατ' επέκταση είναι σημαντικό να θυμόμαστε πως η εικόνα που διαθέτουμε για τα χαρακτηριστικά του άνδρα και της γυναίκας αποτελούν ανδρικά κατασκευάσματα, τα οποία είμαστε σε θέση να ερμηνεύσουμε μέσω της

συνετής χρήσης σύγχρονων θεωρητικών εργαλείων. Τέλος, στο πλαίσιο του θεάτρου, τα ονόματα των ηρώων λειτουργούν ως προγεφύρωμα για την εισαγωγή στο θέμα του έργου ή συχνά διαυγάζουν τον τρόπο με τον οποίο οφείλουν όσοι συνυπάρχουν στο έργο να δράσουν.

3. Λυσιστράτη

3.1 Το ιστορικό πλαίσιο της *Λυσιστράτης*

Η αναφορά στα ιστορικοπολιτικά συμφραζόμενα της εποχής κρίνεται απαραίτητη, ώστε να ερμηνευθούν τα κίνητρα συγγραφής ενός έργου με αυτό το περιεχόμενο από το δραματικό ποιητή και να πλαισιωθεί το πεδίο δράσης των ηρώων.

Το έργο *Λυσιστράτη* παραστάθηκε μετά το πέρας είκοσι χρόνων από την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.) και ειδικότερα δύο χρόνια μετά την καταστροφική για τους Αθηναίους εκστρατεία στη Σικελία. Το έργο «εδιδάχθη επί Καλλίου άρχοντος του μετά Κλεόκριτον⁶³ [άρξαντος]», πληροφορία την οποία αντλούμε από την υπόθεση του έργου. Εν προκειμένω η αδρομερής ανάπτυξη των ιστορικών συνθηκών της περιόδου συγγραφής του έργου προκύπτει, όπως ελέχθη στην ενότητα 1.3, από τη μελέτη των *Ιστοριών* του Θουκυδίδη καταρχήν (8^ο βιβλίο, το οποίο καλύπτει τα έτη 413-411 π.Χ., την πρώτη φάση του λεγόμενου Ιωνικού πολέμου) και από τις κινήσεις, τις συμπεριφορές και τις αντιδράσεις των ηρώων του έργου, οι οποίες σαφώς καθρεφτίζουν τα γεγονότα της εποχής.

Τα γεγονότα σταχυολογούνται ως εξής μέχρι το ανέβασμα της *Λυσιστράτης*⁶⁴.

Ο Αριστοφάνης, πιθανόν όχι τυχαία, ανεβάζει δύο έργα, τη *Λυσιστράτη* και τις *Θεσμοφοριάζουσες*, σχεδόν ενάμιση με δύο χρόνια, όπως ειπώθηκε, μετά τη Σικελική εκστρατεία (έληξε το καλοκαίρι του 413 π.Χ.), αν δεχθούμε φυσικά πως η *Λυσιστράτη* παραστάθηκε στα Λήνια⁶⁵ και οι *Θεσμοφοριάζουσες* στα Μ. Διονύσια. Ο Θουκυδίδης θα διατυπώσει για το τέλος της εκστρατείας πως «πεζός και νῆες και οὐδὲν ὅτι οὐκ ἀπώλετο, και ὀλίγοι ἀπὸ πολλῶν ἐπ' οἴκου ἀπενόστησαν» (7.87.6). Οι Αθηναίοι αντελήφθησαν πως εκτός από το πλήθος των οπλιτών και των ιππέων, είχαν χάσει και το άνθος της νεολαίας της πόλης, το οποίο πλέον δεν μπορούσαν να αντικαταστήσουν (8.1.2.)⁶⁶. Ωστόσο απεφάσισαν να μην υποκύψουν, αλλά να κατασκευάσουν στόλο, ώστε να συγκρατήσουν τους συμμάχους τους (8.1.3.) και

⁶³ Διευκρινίζεται ότι ο Καλλίας είναι διάδοχος του Κλεόκριτου, για να διαφοροποιηθεί από τον Καλλία, ο οποίος διετέλεσε άρχων το 406/5 ως διάδοχος του Αντιγένη (υπόθεση *Βατράχων*).

⁶⁴ Για τα γεγονότα που αφορούν τα έτη 413-411 και την ολιγαρχική στάση των Αθηναίων, σημαντικό ιστορικό εγχειρίδιο: Hornblower 2005: 309-317

⁶⁵ Sommerstein 1977: 117

⁶⁶ Ο Θουκυδίδης υπολογίζει πως ο αριθμός των αιχμαλώτων δεν ήταν λιγότερος των 7.000 ανδρών (Ιστορία, Ζ. 87).

αποδέχθηκαν μέρος της ευθύνης και την ανάγκη βελτίωσης της διαδικασίας λήψης αποφάσεως ορίζοντας ένα εποπτικό συμβούλιο, τους προβούλους (ένας από αυτούς κατέχει κυρίαρχο ρόλο στη *Λυσιστράτη*)⁶⁷. Ενόσω οι Αθηναίοι ασχολούνται με την κατασκευή των πλοίων και με λοιπά ζητήματα πολέμου, ο Άγις, ο στρατηγός των Λακεδαιμονίων, βοηθά τους Ευβοείς και τους Λεσβίους να πραγματοποιήσουν την αποστασία τους από τους Αθηναίους (8.5.1-2). Από την άλλη οι Χίοι απευθυνόμενοι στη Λακεδαίμονα εκφράζουν την επιθυμία τους να αποστατήσουν από την αθηναϊκή συμμαχία και ο Τισσαφέρνης της ζητά ταυτοχρόνως βοήθεια προς είσπραξη φόρων από τις πόλεις της Μ. Ασίας (8.5.4-5) καθώς και στήριξη, για να πετύχει την αποστασία από τους Αθηναίους των ελληνικών πόλεων της σατραπείας του. Οι όροι είχαν ως εξής: αφενός όλη η χώρα και οι πόλεις θ' ανήκουν στο βασιλιά και αφετέρου θα έπαιναν όσα χρήματα και πλεονεκτήματα εκ τούτων των πόλεων περιήρχοντο στους Αθηναίους. Με τα γεγονότα αυτά ολοκληρώνεται το 19^ο έτος από την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου.

Προχωρώντας στο 20^ο έτος του πολέμου συναντάμε τα ακόλουθα βασικά ιστορικά σημεία. Οι Λακεδαιμόνιοι αποφασίζουν να βοηθήσουν την αποστασία των Χίων (θέρος 412 π.Χ.) στέλνοντας ως αποστολή 21 πλοία από τον Ισθμό (8.7.1.-8.8.3.). Οι Αθηναίοι πληροφορούμενοι την αποστασία αποστέλουν τον Αριστοκράτη στρατηγό προς διαμαρτυρία. Οι Χίοι θέλοντας να αποδείξουν την καλή τους πίστη στους Αθηναίους και να μην ξεσηκώσουν την πλειονότητα του λαού στέλνουν επτά καράβια στο συμμαχικό στόλο (8.9.1-3). Ωστόσο οι Αθηναίοι λίγο αργότερα επιτυγχάνουν να αναχαιτίσουν την Πελοποννησιακή μοίρα και η Χίος εξακολουθεί να παραμένει σύμμαχος πόλη στους Αθηναίους. (8.10.2-3). Ο Αλκιβιάδης, στρατηγός ακόμη των Λακεδαιμονίων, προτρέπει τους τελευταίους να στείλουν στόλο στην Ιωνία προς παρακίνηση επαναστάσεως από τους Αθηναίους (8.12.1-3). Οι Αθηναίοι βάζουν χέρι στο απόθεμα των χιλίων ταλάντων που προοριζόταν για έκτακτες ανάγκες (8.15.1). Αργότερα η Χίος, οι Κλαζομενές, οι Τήϊοι, η Μίλητος – αποστάτησε χάρη στις προσωπικές επαφές του Αλκιβιάδη και αποτέλεσε το κέντρο της αντιαθηναϊκής συμμαχίας στη Μ. Ασία (8.17)-, η Λέβεδος και οι Εραί προέβησαν σε αποστασία παρά τις προσπάθειες των Αθηναίων να τις αναχαιτίσουν, πλην των Κλαζομενών και της προσάρτησης της Μυτιλήνης στην αθηναϊκή συμμαχία (8.14.2-17.4, 8.191-8.22.2). Παράλληλα το ίδιο καλοκαίρι οι Λακεδαιμόνιοι συνάπτουν την

⁶⁷ Hornblower 2005: 311

πρώτη τους συμμαχία με τον Βασιλέα και τον Τισσαφέρνη (8.18.1-2), σύμφωνα με την οποία έχουν «κοινούς εχθρούς και φίλους». Στο ίδιο διάστημα επαναστάτησε και η Έφεσος σταθερά αντιαθηναϊκή καθόλη τη διάρκεια του πολέμου και η Φώκαια (8.31.3, 101.2). Η δεύτερη συμμαχία των Λακεδαιμονίων με το Βασιλιά Δαρείο και των υιών του (8.37.1-5) συνεχίζει τους όρους της πρώτης με την προσθήκη πως θα διεξαγάγουν από κοινού πόλεμο με τους Αθηναίους⁶⁸. Το χειμώνα του 412-411 οι Αθηναίοι επανακτούν τη Χίο, η οποία βιώνει ισχυρές εσωτερικές αντιπαραθέσεις και οι Λακεδαιμόνιοι πετυχαίνουν νίκη στη Σύμη (8.38.3-5, 8.42.4). Η Σάμος και η Λέσβος αποστάτησαν περίπου ταυτόχρονα. Ωστόσο, οι δημοκρατικοί κατορθώνουν να ανακτήσουν τον έλεγχο της νήσου Σάμος και να εξορίσουν τους ολιγαρχικούς. Ας σημειωθεί πως το στρατηγικό αυτό νησί διατηρείται ως σπουδαία ναυτική βάση, αν και η Αθήνα αναγκάστηκε να της παραχωρήσει ουσιαστική αυτονομία, όπως πιστοποιείται από την επαναφορά του σαμιακού νομίσματος, που είχε πάψει να εκδίδεται από το 433 π.Χ. Αργότερα επανακαταλαμβάνουν και τη Λέσβο.

Ο Αλκιβιάδης που από τα μέσα του καλοκαιριού του 412 π.Χ. είχε αποσκιρτήσει από το σπαρτιατικό στρατόπεδο κατέφυγε στις Σάρδεις. Διαβλέποντας την πιθανότητα να επανέλθει στην Αθήνα, επιχείρησε να διασπάσει το ασταθές μέτωπο μεταξύ Τισσαφέρνους και Σπαρτιατών. Τον συμβούλεψε λοιπόν να έρθει σε επαφή με την Αθήνα και ο Τισσαφέρνης ήρθε σε συνεννόηση με τον αθηναϊκό στόλο στη Σάμο (8.47.1-2)⁶⁹. Ο Αλκιβιάδης θα επέστρεφε στην Αθήνα μόνο υπό καθεστώς ολιγαρχικού πολιτεύματος κι όχι διεφθαρμένης δημοκρατίας. Με το σχέδιο αυτό εκτός από τους τριήραρχους της Σάμου σύμφωνοι ήταν και οι ολιγαρχικοί στην Αθήνα (8.48). Μόνο ο Φρύνιχος επεσήμανε το αμφιλεγόμενο του χαρακτήρος του Αλκιβιάδη και υποστήριξε πως ουδέποτε οι Πέρσες θα εμπιστεύονταν τους Αθηναίους. Επιπλέον δεν πίστευε ότι η συμμαχία με τους Πέρσες θα ενίσχυε τους υπάρχοντες ή αποσταθέντες συμμάχους. Ωστόσο η γνώμη του Φρυνίχου δεν εισακούστη και ο ίδιος φοβήθηκε πως οι Αθηναίοι θα επέτρεπαν την ανάκληση του Αλκιβιάδη (8.49.1). Μετά από κάποιες αποτυχημένες προσπάθειες αναχαίτισής του κατάφερε να τειχίσει τη Σάμο. Ο Φρύνιχος αντιδρά στα σχέδια του Αλκιβιάδη προδίδοντάς τα στους Λακεδαιμονίους και ο δεύτερος καταγγέλει την προδοσία του

⁶⁸ Lewis 1977: 93-95, όπου η ανάλυση των όρων της συνθήκης και η σημασία τους παρουσιάζεται με σαφή τρόπο.

⁶⁹ Henderson 2002: xxi, το Νοέμβρη του 412. Υποστηρίζει μάλιστα πως ο Θουκυδίδης στο σημείο αυτό είναι χρονολογικά ανακριβής.

(8.50). Ο Πείσανδρος, ο Αθηναίος δημαγωγός σύμμαχος και πρωτεργάτης ένα χρόνο αργότερα της μεταβολής του πολιτεύματος των Αθηνών προς το ολιγαρχικότερο, με πρέσβεις φθάνει στην Αθήνα και μιλά στην Εκκλησία του Δήμου υπέρ του Αλκιβιάδη (8.53). Υποστηρίζουν ότι αν δε διατηρήσουν το δημοκρατικό πολίτευμα θα συνάψουν συνθήκη με τον βασιλιά και θα νικήσουν τους Πελοποννησίους. Πολλοί μίλησαν ενάντια σε κάθε αλλαγή της δημοκρατίας και ο Πείσανδρος ανέβηκε στο βήμα και αντιμετώπισε μεγάλη αντίδραση⁷⁰. Το αποτέλεσμα ήταν υπέρ του Πεισάνδρου. Ο ίδιος με δέκα πρόσωπα εστάλησαν για διαπραγμάτευση με τον Αλκιβιάδη και τον Τισσαφέρνη και ο Φρύνιχος έπαψε από στρατηγός (8.54). Ο Αλκιβιάδης βλέποντας τον Τισσαφέρνη να δυσανασχετεί να συνάψει συνθήκη συμμαχίας με τους Αθηναίους, ζητά υπερβολικά πράγματα, τα οποία εν τέλει οι Αθηναίοι δεν προσέφεραν. Στόχος του ήταν να φανεί ότι ευθύνη φέρουν οι ίδιοι οι Αθηναίοι κι όχι ο ίδιος⁷¹. Λίγο αργότερα συνήφθη και η τρίτη συνθήκη συμμαχίας μεταξύ Περσών και Λακεδαιμονίων (8.58-59).

3.2 *Λυσιστράτη*, το χρονικό μιας εποχής

Η *Λυσιστράτη* ως έργο αντιπολεμικό βρήκει ιστορικών αναφορών⁷², οι οποίες δικαιώνουν την αξίωση των γυναικών για ειρήνη και δικαιολογούν το πάθος που επιδεικνύουν – αν ληφθεί υπόψη η ακρότητα των δράσεών τους- για τη σύναψή της. Συγκεκριμένα στους στίχους:

«ἐξ οὗ γὰρ ἡμᾶς προὔδοσαν Μιλήσιοι» (στ. 108), γίνεται αναφορά στην απώλεια της Μιλήτου.

«τὸν τῶν Ἀσαναίων γὰρ μὲν ῥυᾶχτον πᾶ κά τις ἀμπίσειεν αὐτὴ μὴ πλαδδιῆν;» (στ. 170-1) και στους στ. 507-522, 698-703, αποδεικνύεται πως η συνέλευση λειτουργεί.

«τίς ξυλλάβοιτ' ἂν τοῦ ζύλου τῶν ἐν Σάμῳ στρατηγῶν;» (στ. 313), ένα από τα μέλη του χορού των γερόντων αποδίδει μεγάλη αξιοσύνη στους αθηναίους που πολέμησαν τους ολιγαρχικούς στη Σάμο, γεγονός που αποδεικνύει ότι δεν έχουν ακόμη υποκύψει στη συμφωνία με τους Πέρσες⁷³.

⁷⁰ Henderson 2002: xxi, παρατίθενται αρκετές υποθέσεις σε σχέση με τις κινήσεις του Αθηναίου δημαγωγού από τη στιγμή της έλευσής του.

⁷¹ Πλούσια ανάλυση των γεγονότων και παραπομπές στο Goldstein 1974: 159-164

⁷² Sommerstein 1977, όπου εξετάζονται αναλυτικά τα γεγονότα του 411 στον Αριστοφάνη.

⁷³ Henderson 2002: xiii

«ἔλεγεν ὁ μὴ ὄρασι μὲν Δημόστρατος πλεῖν εἰς Σικελίαν, ἢ γυνὴ δ' ὀρχουμένη» (στ. 391-392), αναφέρεται ο ρήτορας Δημόστρατος, πολέμιος του σπάρτηγού Νικία, ο οποίος είχε πείσει την εκκλησία του Δήμου να πραγματοποιήσει τη Σικελική εκστρατεία.

«**ΠΡ.** διὰ τὰργύριον πολεμοῦμεν γάρ; **ΛΥ.** καὶ τᾶλλα γε πάντ' ἐκκλήθη. ἵνα γὰρ Πείσανδρος ἔχοι κλέπτειν χοῖ ταῖς ἀρχαῖς ἐπέχοντες ἀεὶ τινα κορκορυγὴν ἐκύκων. οἱ δ' οὖν τοῦδ' οὐνεκα δρώντων ὅ τι βούλονται· τὸ γὰρ ἀργύριον τοῦτ' οὐκέτι μὴ καθέλωσιν.» (στ. 489-92),

Στους στίχους γίνεται σαφής αναφορά στον Πείσανδρο, διατυπώνοντας υποτιμητικά πως αποσκοπεί ο ίδιος και άλλοι αξιωματούχοι στα δημόσια χρήματα. Ο Πείσανδρος μάλιστα είναι το μοναδικό πολιτικό πρόσωπο που επονομαζόμενο λουιδωρείται στο ἔργο⁷⁴ («ὄνομαστί κωμωδεῖν»). Επιπλέον επισημαίνει πως οι αρχηγοὶ λειτουργοῦν με τον τρόπο που πάντα λειτουργούσαν.

496-501, το «σώζειν» επαναλαμβάνεται τέσσερις φορές. Πιθανολογείται ὅτι ο Πείσανδρος εἶχε ἤδη ανακοινώσει στη Συνέλευση το σχέδιο διάσωσης με τη βοήθεια του Αλκιβιάδη⁷⁵.

«**ΠΡ.** ἀλλ' οὐ ταῦτόν. **ΛΥ.** πῶς οὐ ταῦτόν; **ΠΡ.** πολεμητέον ἔστ' ἀπὸ τούτου
ΛΥ. ἀλλ' οὐδὲν δεῖ πρῶτον πολεμεῖν. **ΠΡ.** πῶς γὰρ σωθησόμεθ' ἄλλως;
ΛΥ. ἡμεῖς ὑμᾶς σώσομεν. **ΠΡ.** ὑμεῖς; **ΛΥ.** ἡμεῖς μέντοι. **ΠΡ.** σχέτλιόν γε.
ΛΥ. ὡς σωθήσει, κἂν μὴ βούλη. **ΠΡ.** δεινόν <γε> λέγεις. **ΛΥ.** ἀγανακτεῖς,
ἀλλὰ ποητέα ταῦτ' ἐστὶν ὅμως. **ΠΡ.** νῆ τὴν Δήμητρ' ἄδικόν γε.
ΛΥ. σωστέον, ὦ τᾶν. **ΠΡ.** κεῖ μὴ δέομαι; **ΛΥ.** τοῦδ' οὐνεκα καὶ πολὺ μᾶλλον.»
(στ.496-501)

και 591-597, 655, 772, θίγονται τα πραγματικά γεγονότα της Αθήνας, ὅταν οἱ πολῖτες, ἄνδρες και γυναῖκες προσπαθούσαν να ανταπεξέλθουν στον σκληρὸ ἀγῶνα⁷⁶.

⁷⁴ Henderson 2002: xxii-xxiii

⁷⁵ Westlake 1980: 39, Sommerstein 1990: 114-120, ὁ ὁποῖος εξετάζει εἰάν ἐγένετο ἡ συνέλευση πρὶν ἢ μετὰ τὴν *Λυσιστράτη*, τείνοντας στο πρὶν (σελ. 116). Lang 1967: 179, 181, 183, τοποθετεῖ τὴν συνέλευση στα μέσα Μαρτίου και διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη, ὁ ὁποῖος τὴν τοποθετεῖ ἀμέσως μετὰ τὴν ἔλευση τοῦ Πεισάνδρου. Σίγουρα μεσολαβεῖ δεκαπενθήμερο ἀφίξης και διεξαγωγῆς συνελεύσεως.

⁷⁶ Westlake 1980: 42

«ἡμεῖς τὸν μὲν πρότερον πόλεμον καὶ χρόνον ἠνεσχόμεθ' ὑμῶν»
ὑπὸ σωφροσύνης τῆς ἡμετέρας τῶν ἀνδρῶν ἄττ' ἐποιεῖτε·
—οὐ γὰρ γρύζειν εἰᾶθ' ἡμᾶς,— καί τοι ἠρέσκετέ γ' ἡμᾶς.
ἀλλ' ἤσθανόμεσθα καλῶς ὑμῶν, καὶ πολλάκις ἔνδον ἂν οὔσαι
ἠκούσαμεν ἂν τι κακῶς ὑμᾶς βουλευσαμένους μέγα πρᾶγμα·
εἴτ' ἀλγοῦσαι τᾶνδοθεν ὑμᾶς ἐπανηρόμεθ' ἂν γελάσασαι
«τί βεβούλευται περὶ τῶν σπονδῶν ἐν τῇ στήλῃ παραγράψαι
ἐν τῷ δήμῳ τήμερον ὑμῖν;» — «τί δὲ σοὶ τοῦτ'»;» ἢ δ' ὅς ἂν ἀνὴρ·
«οὐ σιγήσει;» — κάγω 'σίγων. **ΚΛ.** ἀλλ' οὐκ ἂν ἐγὼ ποτ' ἐσίγων.» (στ. 507-515),

ἡ Λυσιστράτη κατηγορεῖ τὴν ἀποκήρυξη τῆς συνθήκης τοῦ 421 π.Χ.⁷⁷.

«ὄτε δὴ δ' ὑμῶν ἐν ταῖσιν ὁδοῖς φανερώς ἠκούομεν ἤδη· «οὐκ ἔστιν ἀνὴρ ἐν τῇ χώρᾳ.»
— «μὰ Δί' οὐ δῆτ',» εἴφ' ἕτερός τις» (στ. 523-524) συνειδητοποιεῖται ἡ ἔλλειψη τοῦ
ἀνδρικοῦ φύλου.

«πλεῖν ἢ τὸ διπλοῦν αὐτοῦ φέρομεν. πρότιστον μὲν γε τεκοῦσαι
κάκπεμψασαι παῖδας ὀπίτας— **ΠΡ.** σίγα, μὴ μνησικακήσης» (στ. 589-590), ὁ
Πρόβουλος ἀποτρέπει τὴν ἐνθύμηση θλιβερῶν γεγονότων.

«ἐγὼ δ' ἑτέρους ἐνθένδε τῇ βουλῇ φράσω» (στ. 1011), ἀναφέρεται ἡ Βουλή κι ὄχι τὸ
σῶμα τῶν Προβούλων στὴ λήψη τῶν ἀποφάσεων.

«**ΧΟ.** εἰ σωφρονεῖτε, θαίματα λήψεσθ', ὅπως τῶν ἐρμωκοπιδῶν μὴ τις ὑμᾶς ὄψεται»
(στ. 1093-4), ὁ Πρύτανις προειδοποιεῖ ὅτι ἀνάμεσα στους θεατὲς μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν
καὶ ἄλλοι ποὺ ἀποβλέπουν στὴν κοπή τῶν Ἐρμῶν ὑπενθυμίζοντας τὸν ἀκρωτηριασμό
τῶν Ἐρμῶν τὸ καλοκαίρι τοῦ 415 π.Χ., πρὶν τὴ Σικελικὴ ἐκστρατεία.

Σε κάθε περίπτωση δὲν ἀποτυπώνονται στὸ ἔργο τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς
πρεσβείας τῶν δέκα Ἀθηναίων καὶ τοῦ Πεισάνδρου στὸν Ἀλκιβιάδῃ γιὰ τὴ σύναψη
τῆς συμμαχίας. Εἴαν κάτι τέτοιο εἶχε ἤδη λάβει χώρα, ὁ Ἀριστοφάνης θὰ το εἶχε
πιθανότατα μνημονεύσει.

⁷⁷ Henderson 2002: xxiv, Sommerstein 1990: 123, ὁ ὁποῖος κατηγορεῖ ἔμμεσα τὸν Ἀλκιβιάδῃ χωρὶς
νὰ τὸν κατονομάζει.

3.3 Αποτίμηση της Ιστορικής Περιόδου

Σύμφωνα με τον καθηγητή Goodhart «ο πόλεμος με την καταστροφή των Αθηναίων στη Σικελία εισέρχεται σε μια νέα φάση. Το σκηνικό μεταφέρεται στην Ασία, αλλά και η Αθήνα εμφανίζεται υπό νέες συνθήκες: χάνει την υψηλή περιουσία της, αλλά ελκύει περισσότερο από ποτέ το ενδιαφέρον και τη συμπάθειά μας»⁷⁸.

Πράγματι, παρά το γεγονός πως οι Αθηναίοι υπέστησαν ανείπωτη καταστροφή σε ανθρώπινο κυρίως (πάνω από τεσσερις χιλιάδες απώλειες στη Σικελία), αλλά και υλικό δυναμικό, κατάφεραν σε σύντομο χρονικό διάστημα να επανακτήσουν τη δυναμικότητά τους. Από την άλλη η Σπάρτη έχανε διαρκώς ευκαιρίες επικράτησης παρά την πλεονεκτική θέση στην οποία βρισκόταν. Σύμφωνα με τον Hornblower «το απίστευτο είναι πως, τόσο λίγο καιρό μετά την αθηναϊκή ταπείνωση, οι Σπαρτιάτες κατάφεραν να τα θαλασσόσουν»⁷⁹. Τουλάχιστον μέχρι τα γεγονότα της Μιλήτου ακόμη και μέχρι την πρεσβεία του Πεισάνδρου στην Αθήνα παρατηρούμε πως οι πολέμιες παρατάξεις είναι σχεδόν ισοδύναμες και ο μακροχρόνιος πόλεμος θα έχει σαφώς πλήξει το ηθικό φρόνημα και των δύο, αν όχι των Αθηναίων κατάτι περισσότερο.

Στο σημείο αυτό είναι σημαντική μια επισήμανση. Στην αρχαία Ελλάδα ο δημόσιος κόσμος μπορούσε μόνο να καθοριστεί με όρους πολέμου. Η πολιτική ζωή συνεπαγόταν τη διατήρηση της πόλης μέσω αυτού. Από την ομηρική εποχή έως και τους περσικούς πολέμους οι άνδρες έμπαιναν στον πόλεμο, με σκοπό να υπερασπιστούν τις γυναίκες που είναι αδύναμες, τα παιδιά και τους εαυτούς τους. Η συμμετοχή στον πόλεμο ήταν η πληρέστερη έκφραση της εμπλοκής στην πολιτική ζωή, γιατί σήμαινε πως ο πολεμιστής θυσιαζόταν για το σύνολο και παρείχε ηθικά θεμέλια στην ελληνική κοινωνία⁸⁰. Ωστόσο, ο εμφύλιος ελληνικός πόλεμος και η βαρβαρότητά του απάλειψαν το ιδανικό αυτό. Σύμφωνα με την Saxonhouse «η *Λυσιστράτη* παρουσιάζει την αμαύρωση αυτού του ιδεώδους. Υποδεικνύει πόσο ιδιαίτερη προσοχή χρειάζεται στον πόλεμο, σε αυτή την αντίληψη για το καθολικό που μπορεί να οδήγησε σε μια ιδιωτική δόξα, οδήγησε επίσης στην αδυναμία να

⁷⁸ Goodhart 1893: 188

⁷⁹ Hornblower 2005: 313

⁸⁰ Θουκυδίδης (2.42.3) «καὶ γὰρ τοῖς τᾶλλα χεῖροσι δίκαιον τὴν ἐς τοὺς πολέμους ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀνδραγαθίαν προτίθεσθαι· ἀγαθῶ γὰρ κακὸν ἀφανί-σαντες κοινῶς μᾶλλον ὠφέλησαν ἢ ἐκ τῶν ἰδίων ἔβλαψαν»

θυμηθούμε τις συγκεκριμένες σφαίρες του νοικοκυριού και της οικογένειας, για τις οποίες πραγματοποιούνται οι μάχες.»⁸¹. Η *Λυσιστράτη* είναι ένα έργο εμπνευσμένο από την απουσία των ανδρών που επισημαίνει την ανάγκη της ανδρικής επανόδου ως φορέα πολιτικής ομαλότητας και διασφάλισης του οίκου.

3.4 Πολιτική και γυναίκα στη *Λυσιστράτη*

3.4.1 Εισαγωγή

«Η αποχή από το σεξ των νεότερων γυναικών και η επακόλουθη συνθηκολόγηση από τους άνδρες, η κατοχή του αθηναϊκού θησαυρού από τις ηλικιωμένες γυναίκες και η φυσική νίκη τους πάνω σε μια ομάδα εξασθενημένων και εξαγριωμένων ηλικιωμένων ανδρών και ασφαλώς το χάρισμα της ομώνυμης ηρώιδας, όλα μαζί συνδυασμένα κάνουν τη *Λυσιστράτη* ένα από τα πιο αγαπητά έργα στους μελετητές και τους μαθητές». (Taaffe 1993:48)

Το παραπάνω παράθεμα υποδεικνύει το θέμα με τη διπλή πλοκή που αξιοποιεί ο Αριστοφάνης στη *Λυσιστράτη*, με το οποίο εισέρχεται στη χορεία των «γυναικείων κωμωδιών του» (*Λυσιστράτη*, *Θεσμοφοριάζουσες*, *Εκκλησιάζουσες*). Έτσι, ο Αριστοφάνης γράφει τη *Λυσιστράτη* τοποθετώντας τις γυναίκες ως κεντρικές ηρωίδες του έργου.

Οι γυναίκες αντιλαμβάνονται πως ο μακροχρόνιος πόλεμος με τη Σπάρτη έχει πλήξει σημαντικά τον οίκο και κατ' επέκταση την πόλη. Και τα δύο αποτελούν μορφές κοινωνίας⁸², με τη διαφορά πως το νοικοκυριό αποτελεί μια λιγότερο ολοκληρωμένη μορφή κοινωνίας. Συνεπώς, στο πλαίσιο που μας απασχολεί αντιλαμβανόμαστε πως ο οίκος δεν καθορίζεται από την αντίθεσή του ή τη διαφορά του από την πόλη, αλλά από την ομοιότητά του σε μια θεωρητική συνέχεια⁸³. Η ζωή των γυναικών έχει καταστραφεί καθώς έχουν εγκαταλειφθεί από τους άνδρες τους και οι δεύτεροι δε φαίνεται να καταβάλλουν προσπάθειες για κατάπαυση του πολέμου (βλ. ιστορικό πλαίσιο περιόδου). Έτσι, ο Αριστοφάνης αξιοποιεί τη *Λυσιστράτη*, για να υποστηρίξει ένα είδος Πανελλήνιας Ιδέας, η οποία θα σώσει την Ελλάδα από την περαιτέρω καταστροφή.

⁸¹ Saxonhouse 1980: 67

⁸² Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1252b14-1253a

⁸³ Foley 1982: 6

Ο προβληματισμός που εγείρεται αφορά στον τρόπο με τον οποίο ο Αριστοφάνης μελετά πολιτικά ζητήματα με έμφαση στο ρόλο και το καθεστώς που επιβάλλουν οι γυναίκες στην αθηναϊκή κοινωνία. Το έργο έχει θεωρηθεί ως δήλωση της γυναικείας αλληλεγγύης και της καθολικής αλήθειας για τον πόλεμο, την ειρήνη και φυσικά μια μάχη φύλων. Αυτό που έχει σημασία να θυμόμαστε είναι πως η αναπαράσταση των γυναικών στη σκηνή γίνεται από άνδρες και πως φυσικά η εικόνα των γυναικών διαμορφώνεται με βάση την αντίληψη που έχει ο συγγραφέας και ο ανδρικός πληθυσμός συλλήβδην για τη γυναίκα. Στο έργο επιβεβαιώνονται και επιδοκιμάζονται οι ρόλοι που διαδραματίζουν τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες με σκοπό τη διατήρηση της πόλεως και του οίκου.

Στο κεφάλαιο εξετάζεται το πεδίο δράσης των γυναικών. Ο πολιτικός απόηχος είναι εμφανής στην πλειονότητα των κινήσεων των γυναικών, κυρίως όμως της Λυσιστράτης και των ηλικιωμένων γυναικών, καθώς ο λόγος και ο σχεδιασμός τους προσιδιάζει σ' αυτόν που θα έπρεπε να έχουν οι άνδρες ομόλογοί τους. Οι άνδρες στον αντίποδα αντιδρούν αδύναμα, σχεδόν θηλυκά, και είναι έτοιμοι στο τέλος του έργου να αποδεχτούν κάθε όρο, προκειμένου να παύσει ο γυναικείος αποκλεισμός.

3.4.2 Η πολιτική οργάνωση των γυναικών στο έργο

Πρόλογος (στ. 1-253): Το σχέδιο συνωμοσίας

Στον πρόλογο ή στο προοίμιο του έργου, όπως άλλως θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το πρώτο μέρος του, καθώς θυμίζει έναρξη ρητορικού λόγου, η Λυσιστράτη αναμένει τη συγκέντρωση των γυναικών, τις οποίες έχει ήδη καλέσει από όλα τα μήκη και πλάτη της τότε Ελλάδος, ώστε να τους εκθέσει τον προβληματισμό της και τις σκέψεις της σε σχέση με τον εμφύλιο πόλεμο που συνεχίζει για 20ό έτος να μαίνεται και ο οποίος έχει δημιουργήσει μια κοινωνία ορατά διχασμένη. Στόχος της κεντρικής ηρωίδος είναι οι γυναίκες, εν είδει συνελεύσεως, να συμφωνήσουν να δοθεί ένα τέλος στον «παγκόσμιο» πόλεμο της Ελλάδος, ο οποίος τείνει να καταστρέψει τον ελληνικό πολιτισμό, τη στιγμή που οι Πέρσες καιροσκοπούν και ο οποίος έχει καταστροφική επίδραση στην οικογενειακή ζωή.

Η Λυσιστράτη είναι η εννοχιστρώτρια του σχεδίου ή κατά άλλους της συνωμοσίας, η οποία αναλαμβάνει με σοβαρότητα και υπευθυνότητα την επίτευξη αυτού. Το θέμα εκτίθεται εξ αρχής: στόχος της είναι η σωτηρία της Ελλάδος.

ΛΥ. οὕτω γε λεπτόν ὥσθ' ὅλης τῆς Ἑλλάδος ἐν ταῖς γυναιξίν ἐστιν ἡ σωτηρία.

(στ.29-30)

Ἡ Λυσιστράτη εκφράζει την άποψη πως οι γυναίκες είναι σε θέση να εξασφαλίσουν τη σωτηρία της. Με ποιο τρόπο, όμως, θα επιτευχθεί αυτό τη στιγμή που οι γυναίκες είναι επιφορτισμένες αποκλειστικά με τα καθήκοντα του οίκου και αρκούνται στη μεταξύ τους συναναστροφή (στ. 1-5), όπως προκύπτει από τη συνολική θεώρηση του προλόγου; Μάλιστα, οι ίδιες αυτοϋποτιμούνται, καθώς αμφισβητούν την ικανότητά τους να διασώσουν την Ελλάδα (στ. 9-10, 31, 42, 137), παρότι στους άνδρες φαίνονται πανούργες (στ. 11-12). Επιπλέον, διαγράφεται η προτίμηση που έχουν για τις σαρκικές απολαύσεις (στ. 23, 107-112, 125-147, 158, 212-216), το ποτό (στ. 112-114, 194-197) και ό,τι ενέχει το στοιχείο της διασκέδασης. Συνεπώς, καθόλου ο γυναικείος χαρακτήρας δεν αποχωρίζεται τις γυναίκες. Η διαχείριση, ωστόσο, τέτοιων θεμάτων, ειρήνης και πολέμου, δεν άπτονται της ανδρικής ικανότητας αποτελώντας αποκλειστικό και αδιαχώριστο προνόμιο του ανδρικού φύλου;

Για τη Λυσιστράτη το ζήτημα της σωτηρίας της Ελλάδος δεν είναι ούτε ένα αόριστο ούτε ένα απλώς θεωρητικό ζήτημα. Είναι ένα θέμα πρακτικό και καθορισμένο, το οποίο χρήζει διευρέυσης και λογικής και συναισθηματικής εμπλοκής των ομιλούντων μερών της συνέλευσης. Εφόσον οι άνδρες αδυνατούν να λύσουν τον πόλεμο, οι γυναίκες οφείλουν αξιοποιώντας τα γυναικεία «εργαλεία» τους και τα στοιχεία της προσωπικότητά τους να επέμβουν στην πολιτική σφαίρα των ανδρών και να αποκαταστήσουν τη διασαλευθείσα τάξη.

Ἡ ομώνυμη ηρωίδα έχει ήδη προβεί στο σχεδιασμό της γυναικείας δράσης, ενώ εκτυλίσσεται και η κατάληψη της Ακρόπολης (σχέδιο Β). Είναι σημαντικό τώρα να προβεί στην κοινή υιοθέτηση του σχεδίου από το σύνολο των γυναικών πανελλαδικά (στ. 14). Η διαδικασία διεξάγεται μεταξύ νομίμως παντρεμένων. Ἡ Λυσιστράτη εκθέτει δύο φορές το θέμα και ταυτόχρονα το στόχο της παρούσας συνελεύσεως. Την πρώτη, απευθυνόμενη στην Κλεονίκη, της λέει υπαινικτικά πως οι γυναίκες θα χρησιμοποιήσουν έναν τέτοιο τρόπο, «ὥστε τῶν νῦν μηδένας 50 ἀνδρῶν ἐπ' ἀλλήλοισιν αἶρεσθαι δόρυ» (στ.49-50) και λαμβάνει τη θετική ανταπόκρισή της. Τη δεύτερη, απευθυνόμενη σε όλη τη συνέλευση των γυναικών, ξεκινά εκθέτοντας τα σχετικά με το θέμα γεγονότα: την απουσία των ανδρών. Με ερωταπαντήσεις καταφέρνει να εμπλέξει τις γυναίκες στο θέμα της συνελεύσεως, υπενθυμίζοντάς τους

πως ο πόλεμος τις έχει στερήσει από τους άνδρες και τους εραστές τους (στ. 97-110), υπονοώντας μάλιστα πως το εξωσυζυγικό σεξ ήταν πιο επιθυμητό *«ἀλλ' οὐδὲ μοιχοῦ καταλέλειπται φεψάλυξ»*. Χρησιμοποιώντας ως αντικειμενικό πειστήριο την απουσία των ανδρών, υποβάλλει τις γυναίκες στο δυσάρεστο αίσθημα που προκαλεί η υπενθύμιση της απώλειας της συντροφικότητας και του σεξ. Αποσπώντας τη συναίνεσή τους τις διερωτά εάν θα επιθυμούσαν να σταματήσουν τον πόλεμο με κάποιο τέχνασμα⁸⁴ και για δεύτερη φορά λαμβάνει την ενθουσιώδη ανταπόκριση του γυναικείου κοινού, έως τη στιγμή που αποκαλύπτει το πρώτο μέσο για την επίτευξη του σχεδίου: *«ἀφεκτέα τοίνυν ἔστιν ἡμῖν τοῦ πέους»* (στ.124).

Παρά την αρχική δυσαρέσκεια και άρνηση των γυναικών να συμμετάσχουν στο σχέδιο (στ. 125-136), η απόφαση της Λαμπιτούς, της εκπροσώπου της Σπάρτης, και κατ' επέκταση της μεγαλύτερας εχθράς της Αθήνας, να συστρατευτεί με τη Λυσιστράτη, κάμπει τις αντιρρήσεις της γυναικείας συνέλευσης. Ως επί το πλείστον η Λαμπιτώ αξιοποιεί ένα αληθές και ειλικρινές επιχείρημα, αυτό της ήδη αποχής από το πέος, αποτέλεσμα της αποχής των ανδρών. Οι γυναίκες αντιδρούν ξανά, όπως ένα πλήθος ανδρών ακροατών, στο οποίο ζητείται να προβούν σε μια επίπονη πράξη⁸⁵. Την τάξη συγκρατεί η βασική υποκινήτρια του σχεδίου, η Λυσιστράτη με τη βοήθεια της Λαμπιτούς, η οποία βεβαιώνει την αδυναμία των ανδρών να υποφέρουν την αποχή. Η Λαμπιτώ προς επίρρωση των λεγομένων της Λυσιστράτης επικαλείται ένα γνωστό σε όλες μυθικό γεγονός: ο Μενέλαος θαμπώθηκε από τα στήθη της Ελένης και κατέθεσε το ξίφος (στ.155-156)⁸⁶.

Έπειτα στην κρίση ότι οι άνδρες μπορεί επίσης να τις απαρνηθούν (στ.156) ή να τις παρασύρουν με τη βία (στ.160), η Λαμπιτώ απαντά αντιστοίχως πως είτε οι γυναίκες θα αυτοϊκανοποιούνται (στ.158) είτε θα ενδίδουν *«κακῶς»* (στ.162) στους άνδρες τους, γιατί *«οὐ γὰρ οὐδέποτ' εὐφρανθήσεται ἀνήρ, ἐὰν μὴ τῇ γυναικὶ συμφέρῃ»* (στ. 165-166)

Παρατηρείται, λοιπόν, πως οι γυναίκες προοδευτικά εμπλέκονται στο σχέδιο Α (αποχή από το σεξ) και εκφράζουν δίκαιες κρίσεις σχετικά με τις αιφνίδιες παραμέτρους που μπορεί να προκύψουν. Στη συνέχεια, μάλιστα, προχωρούν ένα

⁸⁴ Henderson 2002: 81, υποστηρίζει πως η Λυσιστράτη ολοκληρώνει το ερώτημα που ξεκίνησε στους στ. 97-98.

⁸⁵ Δε θα ήταν δύσκολο να φανταστεί κάποιος πως πολλοί Αθηναίοι άνδρες που βρίσκονταν στο κοινό θα αντέδρασαν με παρόμοιο τρόπο.

⁸⁶ Henderson 2002: 86, Sommerstein 1990: 163, όπου παρατίθενται πληροφορίες για το θέμα.

βήμα παραπέρα, στο δεύτερο μέρος του σχεδίου, όταν συγκεκριμένα η Λαμπιτώ προβάλλει δικαιολογημένη απορία για τη διευθέτηση του αθηναϊκού στόλου (στ. 170-171). Στο σημείο αυτό η Λυσιστράτη εκθέτει το δεύτερο προς εφαρμογή μέρος του σχεδίου (σχέδιο Β), το οποίο ήδη βρίσκεται σε εξέλιξη, την κατάληψη της Ακροπόλεως από τις πιο ηλικιωμένες της Αθήνας με το πρόσχημα της θυσίας, προκειμένου να πάρουν στην κατοχή τους το δημόσιο θησαυρό αποπλίζοντας τη δυνατότητα των Αθηναίων για ναυπήγηση πλοίων. Στο σημείο αυτό, προοικονομείται η συνάντηση με τον Πρόβουλο (στ. 113-116).

Η Λυσιστράτη παρουσιάζει τον πόλεμο ως μια άδικη επίθεση στα αστικά και σεξουαλικά δικαιώματα των γυναικών στην Ελλάδα και δημιουργεί μια συμμαχία αντεπίθεσης των πολεμοχαρών ανδρών, η οποία θα ιδιοποιηθεί αγαθά, τα οποία κανονικά διαχειρίζονται οι άνδρες, το σεξ και την αστική υγεία⁸⁷.

Η ίδια καλεί τις γυναίκες να ορκιστούν πως θα τηρήσουν όσα ελέχθησαν και αυτές δε διστάζουν να επαναλάβουν την αγάπη τους για το ποτό⁸⁸. Προηγουμένως, στους στ. 188-190 «**ΛΥ.** ὄντινα; εἰς ἀσπίδ', ὥσπερ, φασίν, Αἰσχύλος ποτέ, μηλοσφαγούσας.» υπαινίσσεται παραπέμποντας στον ὄρκο των Επτά ἐπὶ Θήβας («*ταυροσφαγοῦντες ἐς μελάνδετον σάκος καὶ θιγγάνοντες χερσὶ ταυρείου φόνου, Ἄρη τ', Ἐνώ, καὶ φιλαίματον Φόβον*»), στ. 43-45) ὅτι πρέπει να ορκιστούν στον Ἄρη, εφόσον, για να πετύχουν την ειρήνη, πρέπει να κάνουν πόλεμο στους εχθρούς της⁸⁹. Τελικά, οι γυναίκες κάνουν ἐπίκληση στη θεά Πειθῶ⁹⁰, ἐπιλογή διόλου τυχαία καθώς η Πειθῶ ἦταν αρχικά θεά της ερωτικής δράσεως και ἔπειτα του λόγου και ορκίζονται να μην παραστρατήσουν ἀπὸ το σχέδιό τους. Τέλος, βλέπουν ὅτι το δεύτερο μέρος του σχεδίου βρίσκεται σε εξέλιξη και η Λυσιστράτη καλεί τη Λαμπιτώ να σπεύσει στη Σπάρτη προς εφαρμογή του σχεδίου Α. Η Λυσιστράτη κλείνοντας εκφράζει τη βεβαιότητά της πως ο λόγος τους ἔχει μεγαλύτερη δύναμη ἀπὸ αὐτὸν των ανδρῶν και ἔτσι δε θα επιβεβαιώσουν τον χαρακτηρισμό τους ως «*ἄμαχοι γυναῖκες καὶ μισαί*» (στ.254).

⁸⁷ Stroup 2004: 38

⁸⁸ Stroup 2004: 46, η συγγραφέας θεωρεί ὅτι η πρώτη μεταμόρφωση των γυναικῶν σε εταῖρες γίνεται σε αὐτοὺς τους στίχους (193-237). Πιστεύει πως ὁ ὄρκος ἔχει συμποσιακὸ ἀπόηχο, ἐνῶ οι παντρεμένες γυναίκες δε συμμετείχαν. Επιπλέον, υποστηρίζει ὅτι ὁ κύλικας χρησιμοποιεῖται μόνο ἀπὸ εταῖρες, ἐνῶ ὁ σκύφος ως σκεῦος ἀπὸ τις γυναίκες. Ἀντεθέτως, ὁ Henderson 2002: 91-92 δευ κάνει καμία σχετική ἀναφορά.

⁸⁹ Strauss 1980: 195

⁹⁰ Rothwell 1990: 30, ὁ ὁποῖος υποστηρίζει πως η ἐπίκληση της Λυσιστράτης ἐπὶ Πειθῶ (στ. 203) εἶναι ταυτόχρονα πολιτική, σεξουαλική και παραπλανητική. Ἐπίσης ἐπὶ Rothwell 1990: 29 παρατίθενται πληροφορίες για τη θεά Πειθῶ.

Η Λυσιστράτη στο πρώτο μέρος του έργου ενημερώνει τις γυναίκες της Ελλάδος για το διττό σχέδιο της και κατορθώνει να θέσει σε ισχύ το σχέδιο Α. Ας σημειωθεί πως το σχέδιο Β προηγείται χρονικά του σχεδίου Α και ήταν ήδη προσυμφωνημένο, χωρίς η Λυσιστράτη να λάβει τη συναίνεση του συνόλου των γυναικών. Σε κάθε περίπτωση η ίδια αξιοποιεί στο λόγο της επιχειρήματα και επιτυγχάνει να εμπλέξει τις γυναίκες-συζύγους όχι μόνο λογικά, αλλά και συναισθηματικά. Οι τελευταίες διαμαρτύρονται για την απουσία των ανδρών τους και αντιλαμβάνονται την ανάγκη λύσης του πολέμου συναινώντας στην ενεργοποίηση του στρατηγικού τους σχεδίου. Η Λυσιστράτη στο σημείο αυτό συγκεντρώνει στο πρόσωπό της όλες τις αρετές ενός έντιμου ανθρώπου και πολίτη, ο οποίος χωρίς ίχνος ιδιοτέλειας ενδιαφέρεται για την επαναφορά της ειρήνης. Ο λόγος της κερδίζει σε πειστικότητα και οι γυναίκες την εμπιστεύονται. Πιθανότατα, μικρή διαφορά παρουσιάζει από την εικόνα ενός ρήτορα της εποχής εκείνης. Η αυτοπεποίθησή της, η πίστη στο σχέδιό της και η ικανότητά της να διατυπώσει κατάλληλα την υποχρέωση των γυναικών οδηγούν τις γυναίκες στην οικειοποίηση του σχεδίου, ώστε η Κλεονίκη να επιθυμεί να φανεί αντάξια πολεμίστρια (στ.253).

Στο τέλος του Προλόγου, η δράση του έργου μετατοπίζεται ξαφνικά από το σχέδιο Α (σεξουαλική απεργία στο σπίτι) στο σχέδιο Β (κατάσχεση δημόσιου θησαυρού στο κέντρο της πόλης) και από την Πάροδο στο τέλος της Παράβασης. Τα σχέδια Α και Β είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους. Όταν εμφανίζεται στο προσκήνιο το σχέδιο Α αποσιωπάται το σχέδιο Β και αντίστροφα. Τα γεγονότα στη σκηνή και στην ορχήστρα βασίζονται στο σχέδιο Β, αλλά το σεξ και το σπίτι δε ξεχνιούνται και ο Πρόλογος συνδέεται με τις σκηνές που ακολουθούν με την ανακεφαλαιοποίηση αυτών των μοτίβων είτε με άμεση αναφορά (στ. 387-419 σεξ, 493-6 σπίτι, 510-20 σπίτι, 551-4, σεξ) είτε με την αλληγορική γλώσσα του έργου (στ. 567-87 σπίτι, 648-55 σπίτι, 674-78 σεξ και 700-702 σπίτι)⁹¹.

Πάροδος (στ. 254-386)

Το ενδιαφέρον της Παρόδου εντοπίζεται, αρχικά, στις πληροφορίες που αντλούνται για την αντίδραση που προκάλεσε στους εναπομείναντες άνδρες της πόλης, τους γέροντες, η επαναστατική κίνηση των γυναικών. Στο μέρος αυτό του έργου τα δύο φύλα, άνδρες και γυναίκες, διασταυρώνουν τα ξίφη τους, λεκτικά και σωματικά.

⁹¹ Vaio 1973: 376

Πρόκειται για έναν αγώνα υπεροχής και υπεράσπισης των κατεχόμενων περιοχών, στον οποίο οι ηλικιωμένες γυναίκες υπερισχύουν με ευκολία.

Για τους άνδρες αποτελεί αναπάντεχο γεγονός η κατάληψη της Ακροπόλεως από τις γυναίκες, εφόσον θεωρούν ότι ο χώρος τους ανήκει (στ. 256-265). Η δράση των γυναικών προκαλεί την οργή τους και δε διστάζουν να τις αποκαλέσουν ζώα που έβροσκαν στο σπίτι τους (στ. 260-261), φράση, η οποία εκτός των άλλων καταδεικνύει την εκτίμηση των ανδρών για τις γυναίκες. Οι ίδιοι τις θεωρούν εισβολείς, όπως προκύπτει από την σύγκρισή τους με τον Κλεομένη (στ. 273) και εκφράζουν την πεποίθηση ότι θα εκδιώξουν και αυτές και θα υπερασπιστούν την πόλη, όπως συνέβη με τη μάχη στο Μαραθώνα (στ.285). Θα μπορούσε να διατυπωθεί η άποψη πως στο λόγο τους συναντά κανείς εκφάνσεις πατριωτισμού, καθώς ταυτίζουν τις γυναίκες με τους μεγαλύτερους πολέμιους των Αθηνών, τους Σπαρτιάτες, τους τυράννους και τους Πέρσες. Από την άλλη, οι γυναίκες ανταποκρίνονται σε δύο μέτωπα: ανταπαντούν θαρραλέα στα προσβλητικά σχόλια των ανδρών καταπνίγοντας την ανδρική έπαρση και ταυτόχρονα διατηρούν απόρθητη την Ακρόπολη, το προπύργιο τους. Κάθε άνδρας κρατά ένα δοχείο από πυρακτωμένα κάρβουνα και έναν πυρσό σε κάποια κατάσταση ανάφλεξης. Οι γυναίκες σύμφωνα με τον Faraone δεν ρίχνουν τις υδρίες τους στην ίδια την πυρά, αλλά μάλλον σε κάθε έναν από τους μεμονωμένους άνδρες και τη συσκευή κατασκευής πυρκαγιάς, γεγονός που παραπέμπει σε ένα είδος εξατομικευμένου τελετουργικού λουτρού, το οποίο υπόσχεται αναζωογόνηση και αναγέννηση για τους ηλικιωμένους⁹². Οι άνδρες είναι αδύναμοι να υπερασπιστούν ό,τι τους ανήκει. Έχουν απωλέσει τον πολιτικό και πολεμικό τους χαρακτήρα, την ικανότητα του «λέγειν» και την αποτελεσματικότητά τους σε θέματα υπεράσπισης της πόλης προς όσους βάλονται εναντίον της. Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί πως το μοτίβο των Λήμνιων γυναικών επανέρχεται στο χωρίο αυτό μέσω της συνεχούς αναφοράς στη φωτιά, ως μέσο καταστολής της εξέγερσης.

Στην πάροδο, ο ημιχορός των ανδρών αντιδρά αρνητικά στη δημόσια πρόκληση των γυναικών θεωρώντας τη διεϊσδυσή τους στην πολιτική σφαίρα απειλητική. Οι ηλικιωμένες γυναίκες φαίνεται με τη δράση τους να εξασκούν τα ανδρικά δικαιώματα

⁹² Faraone 1997: 47-8. Σύμφωνα με Henderson 2002:116 η χρήση της λέξης *ἀναβλαστάνω* αντικατοπτρίζει θέματα σωτηρίας που απαντώνται σε εσχατολογικούς μύθους.

και από τη στιγμή που διασχίζουν τα σύνορα αυτής της σφαίρας υιοθετούν τον ανδρικό ηρωικό κώδικα⁹³.

Ωστόσο μια επισήμανση είναι αρκετά σημαντική. Η παρουσία και η συμμετοχή των γυναικών στη λατρεία της Ακρόπολης είναι γνωστή. Η Αθηνά Πολιάς, Η Αθηνά Υγεία και Νίκη, η θεά Άρτεμις και η θεά Αφροδίτη (αν και δε μαρτυρείται οργανωμένη λατρεία σύμφωνα με πηγές και ανασκαφικά δεδομένα) λατρεύονταν στην Ακρόπολη, γεγονός που μαρτυρεί πως οι εορτές τόνιζαν τον ρόλο των γυναικών στην αθηναϊκή κοινωνία, ο οποίος ασφαλώς σχετιζόταν και με την ευγονία και τη συνέχιση της οικογένειας μέσω της απόκτησης αρρένων τέκνων. Συνεπώς, η κατάληψη της Ακρόπολης ως τόπου δράσης των γυναικών, δε σχετίζεται μόνο με τον αποκλεισμό από το δημόσιο ταμείο, αλλά λειτουργεί και συμβολικά ως το δημόσιο χώρο δράσης, στον οποίο δικαιούται να δρα η γυναίκα, προκειμένου, όπως ειπώθηκε, να εξασφαλίζεται η συνέχιση του οίκου. Σύμφωνα με τον Hulton «Η Ακρόπολη στέκεται σα σύμβολο στο σύνολο. Η ίδια η Αθηνά, η παρθένα θεά, η ενσωμάτωση της σοφίας, της αστικής αρετής και η ευημερία της Αθήνας, φυσικά δέχεται το βλέμμα των γυναικών που τη βλέπουν ως σωτήρα και προστάτιδα, η οποία αντιπροσωπεύει το ιδανικό για το οποίο μοχθούν. Η παρουσία της Αθηνάς είναι παντού (στ. 261, 317, 341, 641, 749)»⁹⁴.

Επεισόδιο (στ. 387-475)

Στο επεισόδιο εμφανίζεται για πρώτη φορά ο Πρόβουλος⁹⁵ ακολουθούμενος από δύο δούλους, οι οποίοι κρατούν λοστούς για το άνοιγμα των Προπύλαιων και τέσσερις Σκύθες τοξότες, με σκοπό τη σύλληψη της Λυσιστράτης. Ο ίδιος αγνοεί στο σημείο αυτό το λόγο της κατάληψης της Ακροπόλεως, η οποία έχει μετατραπεί σε αρένα διεξαγωγής δημοσίων υποθέσεων. Στο επεισόδιο επανεμφανίζεται η Λυσιστράτη, η οποία συνεχίζει τη δυναμική πολιτική της και αναδεικνύεται η ίδια μαζί και οι γυναίκες που την πλαισιώνουν καλύτερες από τους άνδρες.

Ο Πρόβουλος ξεκινά το λόγο του κάνοντας αναφορά στις οργανωτικές εορτές των γυναικών και συνδέει την παράτολμη, αν όχι άλογη, πράξη τους με την κορύφωση

⁹³ Foley 1982: 1

⁹⁴ Hulton 1972: 36

⁹⁵ Μέλος δεκαμελούς επιτροπής διακεκριμένων πολιτών, ο οποίος είχε σκοπό τον αυστηρό έλεγχο της οικονομίας. Εμφανίζεται μετά τη σικελική καταστροφή, Θουκυδίδης, *Ιστορία*, «ἀρχὴν τινα πρεσβυτέρων ἀνδρῶν» (8.1.3) και «δέκα ἄνδρας ξυγγραφέας αὐτοκράτορας» (8.67.1).

αυτών των εορτών (στ. 387-390). Η εξέγερση των γυναικών είναι γι' αυτόν μια περαιτέρω έκφραση της ανηθικότητάς τους. Επιπλέον, επικαλείται την ομιλία του ρήτορος Δημοστράτου, ο οποίος έπεισε τους Αθηναίους να αποστείλουν στόλο στη Σικελία, την ίδια στιγμή που πραγματοποιούνταν τα Αδώνια⁹⁶. Το γεγονός αυτό, του παράλληλου εορτασμού, εθεωρήθη κακός οϊωνός και κατ' επέκταση η δράση των γυναικών και η ρητορική δεινότητα της Λυσιστράτης προοιωνίζει για δεύτερη φορά για τον Πρόβουλο την καταστροφή της Αθήνας.

Ο κορυφαίος του χορού παρουσιάζεται μπροστά του ντροπιασμένος, καθώς εκτός των άλλων έχει λουστεί από το νερό των γυναικών και μοιάζει «ὡσπερ ἔνεουρηκότας» (στ. 399-402). Ο Πρόβουλος αποδίδει τη θρασύτητα των γυναικών σε ανδρικό λάθος θεωρώντας ότι τις προσέφεραν υπερβολικές ελευθερίες, σε σημείο, ώστε να υποκινούν ακόμη και τη γυναικεία μοιχεία (στ. 405-420). Αμέσως καλεί τους δούλους να ανοίξουν τα Προπύλαια. Η Λυσιστράτη, όμως, εμφανίζεται μόνη της μπροστά του, έτοιμη για πολιτική αντιπαράθεση, η οποία λαμβάνει χώρα αμέσως μετά την απόκρουση των τεσσάρων τοξοτών από τις γυναίκες. Οι τοξότες παρά τις εντολές του Πρόβουλου να συλλάβουν τη Λυσιστράτη κάμπτονται φοβούμενοι τις απειλές των γυναικών, οι οποίες διαπνέονται από άμιλλα και ομαδικό πνεύμα. Η Λυσιστράτη σα σε μάχη ζητά από τις γυναίκες να κάνουν επίθεση⁹⁷ και υπενθυμίζει στον Πρόβουλο με ένα λογοπαίγνιο πως και το αίμα των ελεύθερων γυναικών ανάβει (στ. 463-464). Τέλος, ο λόγος της ανύπανδρης γυναίκας⁹⁸ λειτουργεί αφυπνιστικά, καθώς υπενθυμίζει πως η δράση φέρνει αντίδραση.

X. ΓΥ. *ἀλλ', ὦ μέλ', οὐ χρή προσφέρειν τοῖς πλησίοισιν εἰκῆ τὴν χεῖρ'· ἐὰν δὲ τοῦτο
δρᾶς, κυλοιδιᾶν ἀνάγκη.* (στ. 471-472)

Στο σημείο αυτό του έργου οι θεατές έρχονται σε επαφή με το βασικό «διάδικο» της Λυσιστράτης, τον Πρόβουλο. Ο ίδιος διατυπώνει την άποψή του για το ήθος των γυναικών, τις οποίες επιβουλεύεται, μιας και τις θεωρεί έκφυλες και οϊωνούς κακών μελλόντων. Ωστόσο, οι κρίσεις του δεν επαληθεύονται, επειδή η Λυσιστράτη και οι

⁹⁶ Henderson 2002:119, εξετάζεται η ιστορικότητα της φράσης και Sommerstein 1990: 173, όπου ελέγχεται η ιστορική αξιοπιστία των στίχων κυρίως βασιζόμενος στις μαρτυρίες του Πλουτάρχου. Σύμφωνα με Strauss 1980: 200 οι άνδρες θα ήταν σοφοί εάν άκουγαν τις γυναίκες και υμνούσαν τον Άδωνι, αντί να πήγαιναν στη Σικελία. Όμως, αν (ο Πρόβουλος) το παραδεχόταν θα «νομιμοποιούσε» τις ενέργειές τους, ενώ ήθελε να τις καταστήσει υπεύθυνες.

⁹⁷ Έχει υποστηριχθεί πως το σημείο αυτό παραπέμπει στις Αμαζόνες.

⁹⁸ Από τις λίγες περιπτώσεις που ο Αριστοφάνης παρουσιάζει γυναίκα ανύπανδρη.

γυναίκες παρουσιάζονται ώριμες και δυναμικές και αναχαιτίζουν ξανά τη λεκτική και πολεμική επίθεση των ανδρών. Πρόκειται για μια αντιστροφή των κοινά αποδεκτών γνωρισμάτων των δύο φύλων και για μια ανείπωτη ήττα της ανδρικής πολεμικής ωραιοπάθειας.

Αγώνας λόγου (στ. 476-613)

Το κομμάτι αυτό του έργου είναι ίσως το βαθύτερο σε πολιτικά νοήματα. Ο Πρόβουλος ως αντίπαλο δέος είναι εξαιρετικά αδύναμος επιχειρηματολογικά. Για την ακρίβεια ο λειτουργικός του ρόλος περιορίζεται στο να αμφισβητεί και να διατυπώνει τις αντιρρήσεις του στα λεγόμενα της Λυσιστράτης και την ίδια στιγμή με τις ερωτήσεις του να βοηθά τη Λυσιστράτη να αναπτύξει τους λόγους για τους οποίους συμβαίνει η στάση αυτή.

Η Λυσιστράτη εκφράζει την άποψη πως το χρήμα είναι αυτό που προκαλεί τον πόλεμο και γι' αυτό οι γυναίκες αποφάσισαν να ασφαλίσουν το δημόσιο θησαυρό.

« ΛΥ. ἴνα τάργυριον σῶν παρέχοιμεν καὶ μὴ πολεμοῖτε δι' αὐτό. ΠΡ. διὰ τάργυριον πολεμοῦμεν γάρ; ΛΥ. καὶ τᾶλλα γε πάντ' ἐκκλήθη. » (στ. 488-489)

Με ευθύτητα λόγου κατηγορεί τον Πείσανδρο και άλλους αξιωματούχους (βλ. ιστορικό πλαίσιο) ότι υπονομεύουν την ειρήνη και καταχράζονται τα χρήματα, ώστε να συνεχιστεί ο πόλεμος. Πιθανότατα ο Αριστοφάνης πίσω από τη Λυσιστράτη στοχοποιεί κάθε καιροσκόπο, ο οποίος κερδοσκοπεί από τη συνέχιση του πολέμου εις βάρος της ειρηνικής ομαλότητας. Απερίφραστα δηλώνει πως η διαχείριση του δημόσιου χρήματος και ταυτόχρονα η σωτηρία της Ελλάδος θα είναι υπόθεση των γυναικών έως ότου οι άνδρες της Ελλάδος υπογράψουν συνθήκη ειρήνης. Η πολιτική αλλάζει χέρια και μεταφέρεται σ' αυτά των γυναικών. Ο λόγος αυτής της μεταβολής είναι η επάρκεια των γυναικείων προσόντων σε αντιδιαστολή με την ανεπάρκεια των ανδρών.

Η Λυσιστράτη παραθέτει τους λόγους της καταλληλότητάς τους. Οι γυναίκες έχουν σαφή γνώση των γεγονότων του πολέμου, καθώς κρυφά ακούν τις συζητήσεις των ανδρών. Επιπλέον, η τάση να κρυφακούν είναι διαχρονική, γι' αυτό και έχουν διατυπωμένες πολιτικές σκέψεις και είναι σε θέση να αξιολογούν τις αποφάσεις των ανδρών και την ποιότητα των ψηφισμάτων.

«**ΛΥ.** ἀλλ' ἤσθανόμεσθα καλῶς ὑμῶν, καὶ πολλάκις ἔνδον ἂν οὔσαι ἠκούσαμεν ἂν τι κακῶς ὑμᾶς βουλευσαμένους μέγα πρᾶγμα» (στ. 510-511).

«ἐτέρου δ' ἕτερόν τι πονηρότερον βούλευμ' ἐπεπύσμεθ' ἂν ὑμῶν» (στ. 517)

Εἶναι βέβαιη πὼς ἡ διαχείριση τῶν οικείων πραγμάτων εἶναι σε θέση νὰ τις βοηθήσει στὴ διαχείριση τῶν πολιτικῶν υποθέσεων. Στὸ σημεῖο αὐτὸ αξιοποιεῖ ἓνα γνωστὸ παράδειγμα σε ὅλους, ἀντλημένο ἀπὸ τὴν οικιακὴ ζωὴ⁹⁹, γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ τὴν παραπάνω θέση της. Στους στ. 574-586 κάνει λόγο γιὰ τὴν τέχνη τοῦ γνεσίματος τοῦ μαλλιού. Ἡ Λυσιστράτη χρησιμοποιεῖ μιὰ περίπλοκη καὶ πλατιά παρομοίωση ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ μαλλιού, ἀναφερόμενη στὴ διαδικασία καὶ στα εργαλεῖα τοῦ, γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ στὸν Πρόβουλο τὰ μέσα με τὰ ὁποῖα τὸ ἀθηναϊκὸ κράτος πρέπει νὰ μεταρρυθμιστεῖ καὶ νὰ βελτιωθεῖ¹⁰⁰ καὶ ἐξηξεῖ πὼς οἱ ἄνδρες μποροῦν νὰ «πλέξουν» μαζί μιὰ κοινὴ ἔνωση, συνενώνοντας διάφορα ἀνόμοια «νήματα» («τούς τε μετοίκους κεῖ τις ξένος ἢ φίλος ὑμῖν, κεῖ τις ὀφείλη τῷ δημοσίῳ», στ. 580-1), τὰ ὁποῖα ὅμως θὰ εἶναι φιλικὰ πρὸς τὴν Ἀθῆνα καὶ θὰ μποροῦν νὰ ἐπωφεληθοῦν (στ. 565-586). Ἡ ἀντιστροφή τῶν ρόλων εἶναι ἐμφανῆς, καθὼς ἡ Λυσιστράτη κατηγορεῖ τοὺς ἄνδρες μεταφορικὰ γιὰ λανάρισμα, κλώσιμο καὶ ὑφανση με ὅρους ὅμως πολιτικῶν φιάσκου. Ἡ μεταφορὰ αὐτὴ ἴσως λειτουργεῖ προκλητικὰ ὡς πρὸς τὴν ἰσορροπία καὶ τὴν ἀρμοδιότητες τῶν ρόλων καὶ δείχνει πὼς οἱ γυναῖκες μποροῦν νὰ προσφέρουν χρήσιμες συμβουλές, με τοὺς ὅρους τῆς δικῆς τους σφαίρας ἐπιρροῆς¹⁰¹. Αὐτὴ ἄλλωστε ἦταν καὶ ἡ ἀποψη τῆς Λυσιστράτης, ἡ ἰκανότητα τῶν γυναικῶν σκεπτόμενες φρόνιμα νὰ νοουθετήσουν τοὺς ἄνδρες.

«**ΛΥ.** ἦν οὖν ἡμῶν χρηστὰ λεγουσῶν ἐθέλησῃτ' ἀντακροῦσθαι κἀντισιωπᾶν ὥσπερ χῆμεῖς, ἐπανορθώσαιμεν ἂν ὑμᾶς» (στ. 527-8)

Ὁ Πρόβουλος ἀπαντᾷ διατυπώνοντας τὴν ἀποψη πὼς καμία ἀξία δὲν ἔχουν οἱ ἐμπειρίες τῆς οικιακῆς ζωῆς, ἐφόσον οἱ ἴδιες δὲ συμμετέχουν στὸν πόλεμο. Στὴ θέση αὐτὴ ἡ Λυσιστράτη ἀπαντᾷ με ἓνα ἀκόμη ἰσχυρὸ καὶ συναισθηματικὰ φορτισμένο

⁹⁹ Haley 1890 στὸ ἔργο τοῦ “The Social and Domestic Position of Women in Aristophanes” ἐπισημαίνει τοὺς στίχους, στους ὁποῖους φανερώνεται ἡ κοινωνικὴ καὶ οικιακὴ θέση τῶν γυναικῶν στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ ἀξιολογεῖ τὴν ἐγκυρότητά τους, εἴν πράγματι ἀποτελοῦν ἱστορικὴ πραγματικότητα ἢ ἀποτελοῦν ἀποκυήματα τῆς φαντασίας τοῦ συγγραφέα.

¹⁰⁰ Westlake 1980: 43

¹⁰¹ Henderson 2002: 141

επιχείρημα, το οποίο στο άκουσμα πικραίνει και τον ίδιο τον Πρόβουλο: οι γυναίκες γεννούν τα παιδιά που πηγαίνουν στρατιώτες¹⁰².

«**ΛΥ.** καὶ μὴν, ὧ παγκατάρατε, πλεῖν ἢ τὸ διπλοῦν αὐτοῦ φέρομεν. πρότιστον μὲν γε τεκοῦσαι κάκπέμψασαι παῖδας ὀπλίτας» (στ. 588-590)

Ο Πρόβουλος όμως ζητά από τη Λυσιστράτη «**ΠΡ.** σίγα, μὴ μνησικακήσης¹⁰³» (στ. 590). Εδώ η μνήμη και η θλίψη λειτουργούν ως ισχυρά επιχειρήματα εναντίον του πολέμου.

Τέλος, η έλλειψη ανδρών, απότοκο του πολέμου, έχει οδηγήσει πολλές γυναίκες να γερνούν ανύπανδρες.

« **ΛΥ.** περὶ τῶν δὲ κορῶν ἐν τοῖς θαλάμοις γηρασκουσῶν ἀνιῶμαι » (στ. 592)

Οι άνδρες από την άλλη είναι εντελώς ακατάλληλοι να διευθετήσουν την ειρήνη και τη λήξη του πολέμου. Στερούνται ευθυκρισίας, εφόσον προβαίνουν σε συναπτές λανθασμένες επιλογές. Επιδεικνύουν αδιαφορία, παρότι αναγνωρίζουν το πρόβλημα της λειψανδρίας. Τέλος, η Λυσιστράτη καταλογίζει στους άνδρες πως έχουν αναπτύξει εμμονική σχέση με τον πόλεμο, καθώς τριγυρνούν παντού με τα πολεμικά τους ρούχα και όπλα (στ. 556-7, 558-564). Η σκηνή αυτή παραπέμπει και σε ένα είδος παλιμπαιδισμού ή έστω ανωριμότητας, όταν οι άνδρες χειρίζονται τα όπλα τους ως πολεμικά παιχνίδια και τα κουβαλούν μαζί τους οπουδήποτε.

Ο Πρόβουλος κατανοεί μόνο ότι οι γυναίκες θέλουν να θέσουν τέρμα στον πόλεμο, αλλά δεν έχει ιδέα για το πώς θα το πράξουν. Δεν αρνείται ότι θα μπορούσαν να σταματήσουν τη γελοία συμπεριφορά των ένοπλων ανδρών που αγοράζουν σύκα ή ελιές από ηλικιωμένες γυναίκες στην αγορά, αλλά αρνείται ότι θα μπορούσαν να σταματήσουν τις πολλές μεγάλες ταραχές, από τις οποίες υποφέρει η πόλη¹⁰⁴.

Ο αγών λόγου μεταξύ Πρόβουλου και Λυσιστράτης είναι ο καλύτερος τρόπος, ώστε να εισακουστεί πραγματικά η φωνή των γυναικών που καλούν σε ειρήνη. Ασφαλώς και η αποπλάνηση, ο εκφοβισμός, η ταπείνωση και το διπλό εμπάργκο, σεξουαλικό

¹⁰² Θουκυδίδης, *Επιτάφιος λόγος*, 2.44.3. Ο Περικλής διατυπώνει την άποψη πως όσοι ρισκάρουν τα παιδιά τους για την πόλη πρέπει να έχουν ειδική αξίωση να ακουστούν. Henderson 2002: 145, υποστηρίζει ότι αναφέρεται μόνο στους άνδρες.

¹⁰³ Henderson 2002: 145, αναλυτικές πληροφορίες για τον όρο «μνησικακεῖν».

¹⁰⁴ Strauss 1980: 202

και οικονομικό μπορούν να εξαναγκάσουν σε ειρήνη. Ωστόσο, τα επιχειρήματα των γυναικών μέσω του διαλόγου, τόσο αυτά που δικαιολογούν το ρόλο που έχουν αναλάβει (στ. 588-590, 638-657) όσο και αυτά που προτείνουν τη δημιουργία ενός ευρύτερου συνασπισμού (στ. 567-586), αποτελούν τον ασφαλέστερο τρόπο εμπλοκής των ανδρών με τα αληθινά προβλήματα που έχουν ανακύψει από τον πολυετή πόλεμο. Οι γυναίκες και κυρίως η Λυσιστράτη, προκειμένου να συνομιλήσουν με τους άνδρες, υιοθετούν μερικά αρσενικά γνωρίσματα, ενώ στην ουσία τονίζουν εξωτερικά την έμφυτη θηλυκότητά τους¹⁰⁵.

Καταληκτικά, ο ειλικρινής λόγος της Λυσιστράτης είναι ιστορικά επίκαιρος. Πράγματι οι άνδρες έχουν απωλέσει την ικανότητα να σκέφτονται και να πράττουν σωστά για την πόλη τους. Η ίδια παραθέτει όλους τους λόγους για τους οποίους αξίζει η γυναίκα να αναλάβει τη διαχείριση της πόλεως. Η γυναίκα δρα λελογισμένα, οργανωμένα, έχοντας σταθμίσει τα δεδομένα. Λειτουργεί ομαδικά και υπερασπιστικά προς το φύλο της και το κοινό καλό και ενεργεί με βάση αυτό. Παρότι οι γυναίκες στην προσπάθειά τους να τερματίσουν τον πόλεμο διασχίζουν τα όρια της δράσης τους, στην πραγματικότητα επιθυμούν να επιβεβαιώσουν τη σωστή θέση τους και προσφορά τους στη δημόσια σφαίρα. Εάν ο πόλεμος, όπως υποστηρίζει ο Πρόβουλος, είναι δουλειά των ανδρών, τότε η ειρήνη είναι υπόθεση των γυναικών. Οι άνδρες από την άλλη παρουσιάζονται γελοιογραφικά σχεδιασμένοι και κλονίζουν την εμπιστοσύνη των θεατών στο πρόσωπό τους. Ο Πρόβουλος ο οποίος διατείνεται ότι θα προτιμούσε να πεθάνει παρά να ακολουθήσει τις γυναίκες εξοβελίζεται ντυμένος αρχικά γυναικεία (στ. 530-538) και έπειτα ως νεκρός (στ. 599-607)¹⁰⁶. Οι απόψεις του είναι πια ξεπερασμένες κι ο Χάρος ήδη τον καλεί (στ. 605). Στον αγώνα λόγου η Λυσιστράτη είναι ξεκάθαρα νικήτρια. Τα επιχειρήματά της έχουν έρεισμα και το ήθος το δικό της και των συμμάχων της αποδεικνύεται ενάρετο.

Παράβαση¹⁰⁷/ Διάλογος χορού (στ. 614-705)

Συνέχεια του προηγούμενου αγώνα είναι ο αγών λόγου των δύο αντιτιθέμενων χορών. Οι γέροντες εξηγούν γιατί δεν πρόκειται να συμμορφωθούν στις προσταγές των γυναικών και οι τελευταίες υπερασπίζονται τις ενέργειές τους. Οι άνδρες

¹⁰⁵ Taaffe 1993: 59

¹⁰⁶ Taaffe 1993: 64-66

¹⁰⁷ Από τους περισσότερους συγγραφείς υποστηρίζεται ότι το μέρος αυτό του έργου δεν αποτελεί παράβαση, μεταξύ αυτών και Westlake 1980: 44

καταδικάζουν τη γυναικεία «αντιπολίτευση», ακριβώς γιατί όπως ειπώθηκε φοβούνται τις δραματικές συνέπειες αυτού του «πραξικοπήματος».

Οι άνδρες παρομοιάζουν τις γυναίκες με τις Αμαζόνες (στ. 678) και την Αρτεμισία (στ. 675) πιστεύοντας ότι έρχονται, για να επιβάλλουν σαν τον Ιππία μία νέα τυραννία (στ. 619), τη γυναικοκρατία. Βέβαια, ας σημειωθεί πως η έννοια «τυραννία» εδώ είναι ευρύτερη, καθώς αναφέρεται όχι σ' αυτή καθεαυτή την τυραννία, αλλά σε κάθε προσπάθεια εξαπάτησης, χειραγώγησης ή συνωμοσίας¹⁰⁸. Οι άνδρες εξανίστανται για δύο λόγους: θεωρούν αδιανόητο το γεγονός πως οι γυναίκες αρθρώνουν πολιτικό λόγο και επιδιώκουν την ομόνοια με τους Λάκωνες.

Οι γυναίκες απαντούν στις αντιδράσεις των ανδρών μόνο ως προς το πρώτο σκέλος υπενθυμίζοντάς τους την κοινωνική προσφορά τους και δικαιώνοντας την αξίωσή τους να ηγηθούν. Από την παιδική τους ηλικία συμμετέχουν στις μεγαλύτερες γιορτές της πόλης (μνημονεύονται τα Αρρηφόρια και Βραυρώνια, στ. 641-7) και γι' αυτό έχουν δικαίωμα να συμβουλεύουν (στ.650). Το φύλο τους δε θα έπρεπε να αποτελεί κώλυμα, εφόσον διατυπώνουν φρονιμότερες απόψεις (στ. 649-650). Επιπλέον, τονίζουν ότι έχουν συμβάλει ανατρέφοντας άνδρες (στ. 651) που θα τους προσφέρουν στην πόλη, επαναλαμβάνοντας ουσιαστικά το επιχείρημα της Λυσιστράτης (στ. 588-590), με τη διαφορά ότι εδώ έχει και οικονομική χρεία. Αντιθέτως, οι άνδρες ξόδεψαν

*«τὸν ἔρανον τὸν λεγόμενον παππῶν ἐκ τῶν Μηδικῶν εἴτ' ἀναλώσαντες οὐκ
ἀντεισφέρετε τὰς εἰσφοράς»* (στ. 653-4),

ο οποίος υπήρχε για την ανασύσταση της αθηναϊκής δύναμης και την υπεράσπιση της Ελλάδος από τον περσικό κίνδυνο. Ακόμη, η κορυφαία του χορού τους εξηγεί πως τα ψηφίσματά τους, έχουν διαρρήξει τις σχέσεις και των οίκων μεταξύ τους, της γειτονιάς με άλλα λόγια. Τέλος, οι γυναίκες στις απειλές των ανδρών ότι θα τις χτυπήσουν απαντούν με ακόμη απειλητικότερα λόγια (στ. 636-7, 656-7, 685, 689-691) αποδεικνύοντας ξανά πως είναι βέβαιες για τη δυναμικότητά τους, εφόσον δε φοβερίζονται και βάζουν σε ισχύ το πρώτο μέρος του σχεδίου τους, την αποχή από το σεξ.

*«X.ΓΥ. ἀλλὰ χήμεῖς, ᾧ γυναῖκες, θᾶπτον ἐκδυνώμεθα, ὡς ἂν ὄζωμεν γυναικῶν αὐτοδᾶξ
ὠργισμένων»* (στ. 686-7)

¹⁰⁸ Henderson 2002: 151, αναλυτικές πληροφορίες για την ευρεία έννοια της τυραννίας.

Όπως προκύπτει από την ανάγνωση του αγώνος λόγου και του διαλόγου του χορού η εξέγερση πιστώνεται στην πραγματικότητα όχι στις συζύγους, αλλά στις διαπραγματεύσεις της Λυσιστράτης και του χορού των γυναικών¹⁰⁹. Γι' αυτό και η δράση τους καλύπτει σχεδόν το 1/3 του έργου (στ. 254-705)¹¹⁰.

Συμπερασματικά, οι γυναίκες του ημιχορού κατορθώνουν με τη χρήση επιχειρημάτων και τεκμηρίων (αναφορά στην πατρική κληρονομιά) να αναδείξουν το πεδίο των γνώσεων τους και την καταλληλότητά τους. Συγκρινόμενες με τους άνδρες, οι οποίοι μοιάζουν ανίκανοι να διαχειριστούν την πατρική κληρονομιά και να εξασφαλίσουν τη συνέχεια της πόλης και του οίκου, συγκεντρώνουν στο πρόσωπό τους όλα εκείνα τα γνωρίσματα που οι άνδρες έχουν χάσει και πετυχαίνουν να κερδίσουν την εύνοιά τους. Οι γυναίκες αφομοιώνουν τον ανδρικό τρόπο ομιλίας και σύγκρουσης. Λειτουργώντας κατ' αυτό τον τρόπο ενσωματώνουν τον εαυτό τους στο αντίθετο φύλο και επαναπροσδιορίζουν την επικοινωνία τους με τους άνδρες, η οποία πλέον εκτυλίσσεται ανάμεσα σε ανθρώπους του ίδιου φύλου. Ωστόσο, κατά τον Vaio «η αδυναμία κατανόησης από μεριάς των ανδρών πως οι γυναίκες δεν προβαίνουν σε επανάσταση, αλλά αποκατάσταση της ειρήνης, αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ανικανότητας των ανδρών να αντιμετωπίζουν πολιτικές και στρατιωτικές κρίσεις στο έργο αυτό»¹¹¹. Το επόμενο βήμα για τις γυναίκες είναι η ενεργοποίηση του σχεδίου της αποχής, το οποίο είναι το συμπληρωματικό, αλλά βασικότερο μέσον για την επίτευξη της ειρήνης. Στη συνέχεια του έργου το σχέδιο Β ξεχνιέται και η δράση του έργου επιστρέφει στο σχέδιο Α.

*Επεισόδιο: η κρίση στην Ακρόπολη*¹¹² (στ. 706-780)- *Τραγούδι χορών* (781-828)

Η Ακρόπολη αποτελεί πλέον τον οίκο των γυναικών, γεγονός που δικαιολογεί τη σκέψη του Vaio «πως οι γυναίκες μετατρέπουν το δημόσιο χώρο σε εγχώριο και οι πόλεις μοιάζουν έτσι με ένα ιδιωτικό νοικοκυριό»¹¹³. Στο απόσπασμα τέσσερις γυναίκες διατυπώνουν τέσσερις διαφορετικές δικαιολογίες, προκειμένου να

¹⁰⁹ Stroup 2004: 39

¹¹⁰ Henderson 2002: xxvi

¹¹¹ Vaio 1973:373

¹¹² Ο τίτλος είναι δανεισμένος από Henderson 2002: 162

¹¹³ Vaio 1973: 372, Επιπλέον σύμφωνα με Hulton 1972: 34 «Ενώ το σχέδιο Α αφορούσε την παραμονή των γυναικών στα σπίτια και τη βοήθεια στο κλείσιμο των πυλών της Ακρόπολης, τελικά οι γυναίκες παραμένουν μέσα στην Ακρόπολη προς εξυπηρέτηση του σχεδίου Α. Έτσι μοιάζει σαν το σχέδιο Β να έχει χάσει την αρχική του στόχευση και να λειτουργεί επικουρικά στην πραγμάτωση του σχεδίου Α.

εγκαταλείψουν την Ακρόπολη και να επιστρέψουν στους συζύγους τους μη μπορώντας να υπομείνουν την αποχή. Η πρώτη παραπονιέται ότι το μαλλί της το τρώνε οι σκόροι και η δεύτερη ότι έχει αφήσει το λινάρι της στο σπίτι άδαρτο (στ. 726-741). Η τρίτη προσποιείται την έγκυο υπενθυμίζοντας τους στ. 588 και 648, όπου οι γυναίκες υποστήριζαν το δικαίωμά τους να συμμετέχουν σε εθνικές υποθέσεις για λόγους μητρότητας. Η επιτυχία του σχεδίου Α βρίσκεται σε οριακό σημείο και έτσι δίνεται η δυνατότητα στον Αριστοφάνη να επαναλάβει για δεύτερη φορά (η πρώτη βρίσκεται στο πρώτο επεισόδιο στις αντιδράσεις των γυναικών από την αναγγελία του σχεδίου) τη στερεότυπη αδυναμία των γυναικών για το σεξ. Πιθανόν, όμως, αυτή η αποχή να μην αφορά αποκλειστικά την αποχή από το σεξ, αλλά και την έλλειψη συντροφικότητας. Αξιοσημείωτο είναι πως οι δικαιολογίες των δύο πρώτων γυναικών αφορούν οικιακές εργασίες. Ο Vaio παρατηρεί πως «το φύλο συγκαλύπτεται με τη μορφή των οικιακών καθηκόντων, τα καθήκοντα που αποτέλεσαν τη βάση του πολιτικού προγράμματος της Λυσιστράτης σε συνδυασμό με τη σεξουαλική αποχή. Εδώ, καλύπτοντας την κατάρρευση αυτής της αποχής, ειρωνικά απειλούν την επιστροφή στην εγχώρια υποτέλεια σ' έναν κόσμο άσχημα διατηρημένο από άνδρες»¹¹⁴. Επιπλέον, η κατάχρηση της μητρότητας στην τρίτη περίπτωση γίνεται μια δικαιολογία που συγκαλύπτει μια νυμφομανία που υπονομεύει επικίνδυνα τις γυναικείες προσπάθειες μεταρρύθμισης του πολίτη¹¹⁵.

Η Λυσιστράτη εμφανιζόμενη στα Προπύλαια, τα οποία κατά τον Hulton «λειτουργούν σαν ένα εξαιρετικό φόντο στη δράση μαζί με αναφορές στις μυθολογικές και ιστορικές σχέσεις της Ακρόπολης (στ. 272, 439, 480, 678, 759)»¹¹⁶, ενημερώνει την κορυφαία του χορού για την επικείμενη λιποταξία των γυναικών. Τρυφερό σημείο του επεισοδίου είναι οι στ. 763-4, όπου δηλώνεται πως οι γυναίκες επιθυμούν τους άνδρες, το ίδιο και εκείνοι, «*ΛΥ.ποθεῖτ' ἴσως τοὺς ἄνδρας· ἡμᾶς δ' οὐκ οἶει ποθεῖν ἐκείνους; ἀργαλέας γ' εἴ οἶδ' ὅτι ἄγουσι νύκτας*». Η σκηνή απεικονίζει τη σύγχρονη συζήτηση για το γάμο, ο οποίος εξειδανικεύει το συναισθηματικό και σεξουαλικό δέσιμο ανάμεσα στους συζύγους ως ένα σημαντικό στοιχείο του αθηναϊκού γάμου¹¹⁷. Καταλυτικό σημείο είναι η αναφορά στο χρησμό που θέλει τις

¹¹⁴ Vaio 1973: 376

¹¹⁵ Vaio 1973: 377

¹¹⁶ Hulton 1972: 35

¹¹⁷ McClure 2015: 77

γυναίκες συμφιλιωμένες, για να πετύχουν το στόχο τους (στ. 774-6). Έτσι, οι γυναίκες κάμπτονται και το σχέδιο συνεχίζει την τροχιά πορείας του.

Στο σημείο αυτό η ηθική υπεροχή των γυναικών έναντι των ανδρών κλονίζεται. Ωστόσο, οι γυναίκες παρά την εγγενή αδυναμία τους για σεξ κατορθώνουν να την υπερκεράσουν, χάρη στην επέμβαση της προσηλωμένης Λυσιστράτης και να επανακαθοριστούν. Η γυναίκα, λοιπόν, δε χάνει στιγμή από τη στοχοθεσία της.

Σε ό,τι αφορά το τραγούδι των δύο ημιχορών, οι ίδιοι συνεχίζουν τον αγώνα λόγου των στίχων 614-705. Ο χορός των γερόντων επικαλείται ένα μυθικό πρόσωπο τον Μελανίωνα (795-6), ο οποίος ήταν μισογύνης και οι γυναίκες απαντούν επικαλούμενες το παράδειγμα του Τίμωνος που μισούσε τους άνδρες¹¹⁸, ενώ ήταν αγαπητός στις γυναίκες. Έπειτα, οι απειλές για κλώτσημα (ΓΕ. «κάνατείνας λακτίσαι», στ. 799 και ΓΥ. «ἀλλὰ κρούσω τῶ σκέλει;», στ. 823) και γρονθοκόπημα (ΓΥ. «τὴν γνάθον βούλει θένω;», στ. 821) συνεχίζονται στο μοτίβο των στίχων του αγώνος λόγου.

Επεισόδιο (στ. 829-953), Κινησίας και Μυρρίνη

Στο σημείο αυτό κάνει την εμφάνισή του ο Κινησίας¹¹⁹, ο άνδρας της Μυρρίνης συνοδευόμενος από έναν δούλο που φέρει το μικρό τους παιδί. Η Μυρρίνη¹²⁰ καλείται να εφαρμόσει το σχέδιο, τηρώντας τον όρκο της (στ. 839-41). Ο Κινησίας αποκαλύπτει ότι βασανίζεται προφανώς από την έλλειψη σεξ και ζητά απεγνωσμένα τη γυναίκα του. Η Λυσιστράτη, για να εντείνει την κατάσταση στην οποία ήδη βρίσκεται, του τονίζει ότι η γυναίκα του διαρκώς τον μνημονεύει, όταν πιάνει αυγό ή κυδώνι ή όταν γίνεται λόγος για άνδρες (στ. 858). Σύμφωνα με Strauss «η Λυσιστράτη μπορεί να σοκάρει την ευπρέπεια από τη δημόσια έκθεση αυστηρά ιδιωτικών πραγμάτων, δεν προκαλεί όμως σοκ στη δικαιοσύνη και την ευπρέπεια.»¹²¹. Μάλιστα η Λυσιστράτη ορκίζεται στην Αφροδίτη, για να γίνει

¹¹⁸ «οὕτω κείνος ἡμῖν ἀντεμίσει τοὺς πονηροὺς ἄνδρας ἀεὶ» (στ. 819-20), με τη φράση φαίνεται ότι το ακροατήριο αποτελείτο από άνδρες.

¹¹⁹ Stroup 2004: 58, το πατρωνυμικό του Κινησία, «Πεονίδης», έχει λογοπαικτική σανάφεια με το πέος.

¹²⁰ Lewis 1955: 1, επισημαίνεται πως η ιέρεια της Αθηνάς Νίκης ονομαζόταν Μυρρίνη, όταν παραστάθη η Λυσιστράτη το 411 π.Χ, σύμφωνα με απόσπασμα στου Ζωγράφου από τον καθηγητή Παπαδημητρίου. Κατ' επέκταση η Λυσιστράτη απομένει να είναι η ιέρεια της Αθηνάς Πολιάδος. Σύμφωνα με Stroup 2004: 58 η Μυρρίνη ήταν Αθηναία εταίρα. Επιπλέον το όνομά της παραπέμπει στο μύρτο, το οποίο ήταν γνωστό λογοπαίγνιο του γυναικείου γενετήσιου οργάνου (υποσημ. 39).

¹²¹ Strauss 1980: 198

πιστευτή. Ο Κινησίας υποστηρίζει ότι η ζωή του είναι αβίωτη («ὡς οὐδεμίαν ἔχω γε τῶ βίῳ χάριν», στ. 865) χωρίς τη Μυρρίνη και τα πάντα του φαίνοντα «ἔρημα» (στ. 867).

Στη συνέχεια ο Κινησίας, όπως πιθανότατα και κάθε άλλος άνδρας, κάνει μία πολύ σημαντική δήλωση, η οποία δικαιώνει το σχέδιο Α των γυναικών και επιβεβαιώνει τη Λυσιστράτη. Ο οίκος βρίσκεται υπό διάλυση, ο ίδιος βρίσκεται σε απόγνωση και νοσταλγεί τις ημέρες με τη γυναίκα του. Όπως υποστηρίζεται από την Foley «το ελληνικό ανδρικό ιδανικό της κατανομής της εργασίας με βάση το φύλο περιορίζει τις γυναίκες στην παιδική φροντίδα, στην παροχή τροφίμων και ρουχισμού και στην κηδεμονία των οικιακών αγαθών στην εσωτερική σφαίρα και των ανδρών στη γεωργία και την πολιτική, και της κοινωνικής δραστηριότητας στην εξωτερική σφαίρα»¹²². Συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά το πρώτο σκέλος η αποδιοργάνωση του οίκου φαίνεται από το γεγονός πως το παιδί θεωρείται ανήμπορο χωρίς τη μητέρα του, αφού ο πατέρας του είναι ανίκανος να την αντικαταστήσει (στ. 878, 882, 889). Οι κότες τραβολογούν την «κρόκη», ακριβό ένδυμα (στ. 896-7) και στα όργια της Αφροδίτης δε συμμετέχει πια (στ. 898). Ο Κινησίας παρουσιάζει μια εικόνα αποσύνθεσης των βασικών λειτουργιών του οίκου και των τελετών.

Η Μυρρίνη απαντά πως ο μόνος τρόπος, για να λυθούν όλα αυτά είναι η επαναφορά σε συνθήκες ειρήνης. Η ίδια, προκειμένου να αποσπάσει τη συναίνεση του Κινησία ότι θα συμβάλει στην επιδίωξη της ειρήνης, προχωρά σ' ένα ερωτικό παιχνίδι, με το οποίο ταλαιπωρεί τον ήδη στερημένο Κινησία. Ο τελευταίος νομίζει ότι η Μυρρίνη θα του δοθεί και αυτή βρίσκει διαρκώς προφάσεις, για να διακόπτει την ερωτική συνένυση και να αυξάνει την επιθυμία του Κινησία. Στο τέλος ο ίδιος αναγκάζεται να υποσχεθεί ότι θα προτείνει το ψήφισμα ειρήνης και η Μυρρίνη τον εγκαταλείπει. Πιθανόν ο Κινησίας αναζητά κάποια «τίθη», ώστε «ταυτηνὶ παιδοτροφῆσω» (στ. 956-8).

Το επεισόδιο αυτό των δύο συζύγων δίνει τη δυνατότητα να πάρουμε μια γεύση της αποτελεσματικότητας του σχεδίου πανελλαδικά, να αξιολογήσουμε την αποχή από το σεξ ως μέσο για την επίτευξη της ειρήνης και να επαναθεωρήσουμε το λειτουργικό ρόλο της γυναίκας για την ευημερία του οίκου και κατ' επέκταση της πόλεως. Ως επί το πλείστον η εκτέλεση του σχεδίου Α απαιτεί τη μετατροπή των περιβολιών της

¹²² Foley 1982: 3

Ακρόπολης σε κρεβατοκάμαρα. Έτσι, οι ιδέες του σπιτιού και της πόλης συγχωνεύονται.

Η αποχή από το σεξ ως στρατηγική μέθοδος εξασφάλισης της ειρήνης προμηνύεται επιτυχής. Είναι σημαντικό, όμως, να επισημανθεί πως η αποχή, όπως φαίνεται στους στ. 880-899, αφορά και αυτήν από τα οικιακά και τελετουργικά καθήκοντα. Η απουσία της γυναίκας από τα καθιερωμένα στερεότυπα καθήκοντά της έχουν προκαλέσει αναρχία, ακριβώς όπως η αποχή των ανδρών από τη λογική της πολιτικής ορθότητας. Σε κάθε περίπτωση όμως, αυτό που κυρίως οδηγεί στην υφαρπαγή της συναίνεσης του Κινησία για πρόταση ειρήνης είναι η αποχή από το σεξ. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί πως οι άνδρες θα είχαν τη δυνατότητα να απευθυνθούν στους οίκους του Κυναλώπηκος προς ικανοποίηση των σεξουαλικών τους ορμών. Το γεγονός πως ο Κινησίας προστρέχει στη γυναίκα του επιβεβαιώνει την αρχική κρίση πως η αποχή δε σημαίνει απλώς αποχή από την ερωτική συνεύρεση, αλλά και από τη συντροφικότητα και τη διευθέτηση των οικείων υποθέσεων¹²³. Σύμφωνα με την McClure «σε αγγεία¹²⁴ που αποτυπώνεται η παραδοσιακή γαμήλια σκηνή δίνεται έμφαση στον συναισθηματικό και ερωτικό δεσμό των συζύγων. Τέτοιες σκηνές δείχνουν τη σημασία της ερωτικής σύνδεσης ανάμεσα σε γυναίκα και άνδρα ως την προϋπόθεση της οικογένειας και κατ' επέκταση της κοινωνικής σταθερότητας της αθηναϊκής πολιτείας»¹²⁵. Σε κάθε περίπτωση, η γυναίκα ως αντιπροσωπευτική γυναίκα που πραγματώνει το σχέδιο της αποχής προσπαθεί χρησιμοποιώντας σαγηνευτικές μεθόδους να προσελκύσει τον άνδρα της μακριά από τον πόλεμο¹²⁶. Η Μυρρίνη γίνεται υπερ-γυναίκα, για να πετύχει το στόχο της και ο Κινησίας υπερ-άνδρας, θύμα ενός οδυνηρού και ανυπόφορου πριαπισμού.

Ωστόσο, υποστηρίζεται η άποψη πως μια γυναίκα που εκπροσωπεί τη σεξουαλικότητά της ή την αξιοποιεί, για να πετύχει κάποιο στόχο παύει να λειτουργεί ως σύζυγος. Σύμφωνα με τη Stroup « οι εγχώριες σεξουαλικές διαπραγματεύσεις, όπως και άλλες εγχώριες δραστηριότητες στο σύνολό τους, ήταν μια κρυμμένη

¹²³ Δημοσθένης (59.122),

«τάς μὲν γὰρ ἑταίρας ἡδονῆς ἔνεκ' ἔχομεν, τὰς δὲ παλλακὰς τῆς καθ' ἡμέραν θεραπείας τοῦ σώματος, τὰς δὲ γυναῖκας τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως καὶ τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν ἔχειν». Ομοίως, Πλάτων Νόμοι 806^a «θεραπείας δὲ καὶ ταμείας αὐτῆς καὶ παιδοτροφίας».

¹²⁴ McClure 2015: 56-59, εντοπίζει παραλληλισμούς της γυναίκας στη Λυσιστράτη με ζωγραφισμένες γυναικείες μορφές σε αγγεία.

¹²⁵ McClure 2015: 56

¹²⁶ Bassi 1998: 107-108

υπόθεση: η εκπροσώπηση μιας «συζύγου» ως σεξουαλικού διαπραγματευτή, είτε αυτή η αναπαράσταση είναι εικαστική είτε ποιητική, οδηγεί σε μια αναγκαία αποσταθεροποίηση ή εκτόπιση της «εγχώριας» ταυτότητάς της»¹²⁷. Κατ' επέκταση και για τη Stroup οι γυναίκες αποκτούν μια άλλη ιδιότητα, αυτή των εταίρων¹²⁸. Μολαταύτα θεωρώ την ταύτιση αυτή λανθασμένη, καθώς η φαινομενική εμπλοκή των γυναικών στη δημόσια σφαίρα και η χρήση ενός μέσου, της αποχής, η οποία άλλωστε αφορά και την αποχή από τη συντροφικότητα, λειτουργούν στο πλαίσιο, όχι της κατάρρευσης των ορίων των φύλων, αλλά στη βάση της λήξης των μαχών. Η McClure διαφωνεί με την ταύτιση των γυναικών με εταίρες και θεωρεί ότι πρέπει να δούμε τις συζύγους ως ελεύθερες πολίτες-γυναίκες, οι οποίες κάνουν sex-strike ακριβώς επειδή αναγνωρίζουν την αξία τους για την αναπαραγωγή νόμιμων παιδιών και πολιτών. Αντανακλούν, δηλαδή, μια σύγχρονη ανησυχία για τη σωτηρία της οικογένειας στη σκιά της καταστροφικής απώλειας ανδρών μετά τη Σικελική εκστρατεία και της αφύπνισης του νόμου του Περικλή για την αθηναϊκή υπηκοότητα το 451/0¹²⁹.

*Ντουέτο (στ. 954-974)*¹³⁰

Στους στίχους αυτούς το μένος του χορού εναντίον των γυναικών είναι αμείωτο, σε αντίθεση με τον Κινησία, ο οποίος παρά την παραπλάνηση που του επεφύλασσε η Μυρρίνη την αποκαλεί «*φίλη και παγγλυκέρα*» (στ. 970).

*Επεισόδιο (στ. 980-1013): Ο Πρύτανις*¹³¹

Στο επεισόδιο αυτό εμφανίζεται ο Κήρυξ των Λακεδαιμονίων, ο οποίος συνομιλεί με τον Πρύτανη και ζητά άμεση υπογραφή της συνθήκης ειρήνης. Ο λόγος είναι πως οι γυναίκες με προτροπή της Λαμπιτούς «*ἀπήλαάν τὼς ἄνδρας ἀπὸ τῶν ὑσσάκων*»

¹²⁷ Stroup 2004: 41

¹²⁸ Stroup 2004: 42, εξετάζει γιατί ταιριάζει ο όρος εταίρα κι όχι αυλητρίς ή πόρνη. Συγκεκριμένα στις σσ. 43-45 κάνει διάκριση των τριών συναφών επαγγελματικών ιδιοτήτων καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως οι πόρνες και οι αυλητρίδες ανέμεναν χρηματική αποζημίωση για την παροχή των υπηρεσιών τους (δραχμές, προϊόντα), ενώ οι εταίρες συνδέονταν με πολύτιμα μέταλλα. Γι' αυτό ταυτίζει τις γυναίκες της *Λυσιστράτης* με εταίρες, γιατί «βρίσκονται σε θέση σχετικής εξουσίας και ελέγχου και έρχονται να αναταλλάξουν τη συντροφιά τους, όχι με χρήματα και υλικά αγαθά, αλλά για εκείνες τις μοναδικές και χρυσές αξίες πολιτών, την ίδια την ειρήνη.»

¹²⁹ McClure 2015: 55 Επιπλέον στις σσ. 63-72, αποκλείει το ενδεχόμενο ταύτισης των γυναικών με εταίρες, υποστηρίζοντας πως στη *Λυσιστράτη* θίγονται ζητήματα νοικοκυριού και νόμιμων παιδιών και πως η καλλωπισμένη γυναίκα με τα ωραία ρούχα, παπούτσια, κοσμήματα και αρώματα δεν αφορά αποκλειστικά τις εταίρες.

¹³⁰ Τίτλος δανεισμένος από Henderson 2002: 182

¹³¹ Henderson 2002: 185, εξετάζει ποιος μιλά εκ μέρους των Αθηναίων.

(στ.1001). Ο ομιλών εκ μέρους των Αθηναίων συνειδητοποιεί την πανελλήνια συνωμοσία και συμφωνεί «περὶ διαλλαγῶν πρέσβεις ἀποπέμπειν αὐτοκράτορας ἐνθαδί» (στ. 1009-10) και ο ίδιος «ἐτέρους ἐνθένδε τῆ βουλῆ φράσω πρέσβεις ἐλέσθαι τὸ πέος ἐπιδείξας τοδί» (στ.1011-2).

Διάλογος του χορού (στ.1014-1042)

Στο διάλογο οι κορυφαίοι των ημιχορών καταλήγουν να επιλύσουν τις διαφορές τους. Παρότι ο κορυφαίος συνεχίζει να αποδίδει υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς στο γυναικείο φύλο (στ. 1014-15, 1018, 1037-42), η κορυφαία του χορού των γυναικών χωρίς να απαντήσει αντίστοιχα τον βοηθά να φορέσει τα ρούχα του (στ. 1021), τα οποία είχε βγάλει, για να πολεμήσει, του αφαιρεί από το μάτι «τό θηρίον» (στ. 1025) και του προσφέρει ένα φιλί, έστω και βιαίως (στ. 1035). Προοδευτικά αποκαθίσταται η διασαλευθείσα τάξη, καθώς η γυναίκα αναλαμβάνει τη φροντίδα του ανδρός και επαναπροσδιορίζει τον κοινωνικό ρόλο του φύλου της.

Οι δύο χοροί μαζί (στ. 1043-1071)

Καθώς η οικογενειακή ζωή αποκαθίσταται σ' έναν νέο κόσμο πανελληνίας συμφιλίωσης, οι χοροί συνενώνονται και διακηρύσσουν πως θα τραγουδήσουν μόνο για καλό. Προμηνύουν την ειρήνη και καλούν όποιον θέλει να δανειστεί να τους το ζητήσει. Καταληκτικά, οι άνδρες διαγράφονται απελπισμένοι δεδομένου πως αμαχητί σχεδόν αποφασίζουν να εγκαταλείψουν τον πόλεμο, για να έχουν πρόσβαση στο σεξ, σαν αυτό να κοστολογείται περισσότερο από τη συνέχιση του πολέμου.

Επεισόδιο (στ. 1072-1188)- Τραγούδι (στ. 1189-1215)

Οι πρέσβεις συγκεντρώνονται και για ακόμη μία φορά τονίζεται ο λόγος της σύναψης ειρήνης.

ΛΑΚΩΝ

τί δεῖ ποθ' ὑμὲ πολλὰ μυσίδδην ἔπη;

ὀρῆν γὰρ ἔξεσθ' ὡς ἔχοντες ἴκομες.

ΧΟ. *βαβαί· νενεύρωται μὲν ἦδε συμφορὰ*

δεινῶς τεθερμῶσθαί τε χεῖρον φαίνεται .(στ. 1076-79)

Ο Πρύτανις επισημαίνει τη δεινή θέση στην οποία έχουν περιέλθει οι άνδρες («ὡς ἄνδρες ἡμεῖς οὗτοι τοιουτοί.» (στ. 1087) και επαναλαμβάνει ότι «ὦ χαίρεθ', οἱ

Λάκωνες· αἰσχρά γ' ἐπάθομεν» (στ.1097). Έπειτα ο χορός επευφημεί τη Λυσιστράτη και της προσδίδει θετικά γνωρίσματα. Την αποκαλεί *«πασῶν ἀνδρειοτάτη»*, *«δεινὴν <μαλακίην,> ἀγαθὴν φαύλην, σεμνὴν ἀγανὴν, πολύπειρον»* (στ. 1108-9). Η Λυσιστράτη ζητά πειστήρια της συμφωνίας και γι' αυτό το λόγο καλεί τη σιωπηρή γυμνή φιγούρα της Διαλλαγῆς¹³², η οποία αντιπροσωπεύει την ευχαρίστηση που θα νιώσουν οι άνδρες μόλις υπογράψουν τη συνθήκη¹³³. Η Διαλλαγή απεικονίζει το μέσο για χάρη του οποίου οι άνδρες αποδέχονται να υπογράψουν οτιδήποτε η Λυσιστράτη προτείνει. Ως επί το πλείστον, χρησιμοποιείται σαν ένα είδος χάρτη από τους Αθηναίους και τους Σπαρτιάτες, καθώς διερευνούν τις εδαφικές τους διαφορές κάτω από το άγρυπνο μάτι της Λυσιστράτης (στ. 1112-1188)¹³⁴. Το ερώτημα ωστόσο που κατά την McClure τίθεται είναι τι πραγματικά επιθυμούν οι άνδρες, ένα γάμο για αναπαραγωγή νόμιμων παιδιών και πολιτών ή τη γυναικεία σεξουαλικότητα¹³⁵; Ζητά από μια γυναίκα να φέρει τους άνδρες από τα αχαμνά, αν χρειαστεί και μια άλλη τους Αθηναίους με παρόμοιο τρόπο, προκειμένου να εκφωνήσει λόγο απευθυνόμενη σε όλους.

Η Λυσιστράτη ξεκινά το λόγο της υπερασπιζόμενη την κρίση του γυναικείου φύλου. Υποστηρίζει πως διαθέτει ορθή γνώμη, καθώς από μικρή η γυναίκα ακούει τους λόγους των πατέρων τους και των γερωνότερων. Με τον τρόπο αυτό κερδίζει την αρχική εὐνοια και παραθέτει με ευκρίνεια το γιατί αποτελεί ντροπιαστικό γεγονός ο πόλεμος: οι Έλληνες συμμετέχουν από κοινού στις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές και πολέμησαν μαζί ενάντια στην περσική εισβολή. Κατ'επέκταση μοιράζονται κοινούς θεούς, κοινούς βωμούς και εχθρούς.

*«οἱ μᾶς ἐκ χέρνιβος
βωμοὺς περιρραίνοντες ὥσπερ ζυγγενεῖς
Ὀλυμπίασιν, ἐν Πύλαις, Πυθοῖ—πόσους
εἶποίμ' ἂν ἄλλους, εἴ με μηκόνειν δέοι;»* (στ. 1129-1130)

¹³² Σύμφωνα με McClure 2015: 56, η Διαλλαγή μπορεί να ταυτιστεί με πόρνη, εφόσον το σώμα της είναι φανερό παντού. Επιπλέον, τη θεωρεί ως τεκμήριο για το ότι οι γυναίκες δεν είναι εταίρες, εφόσον το σεξ μαζί της δεν είναι αναπαραγωγικό, αλλά σχετίζεται με τη φυσική απόλαυση και την προσωρινή ανακούφιση, σελ. 78.

¹³³ Henderson 2002: 196

¹³⁴ Robson 2015: 322

¹³⁵ McClure 2015: 56

Αρχικά, η Λυσιστράτη απευθυνόμενη στους Λάκωνες τούς υπενθυμίζει τη βοήθεια που έστειλαν οι Αθηναίοι και ο Κίμων για την καταστολή της εξέγερσης των ειλωτών μετά το σεισμό του 464 π.Χ. Έπειτα, απευθυνόμενη στους Αθηναίους και το αθηναϊκό κοινό τούς υπενθυμίζει τη βοήθεια των Λακεδαιμονίων στους Αθηναίους, όταν οι πρώτοι ανέτρεψαν την τυραννία του Ιππία και τους Θεσσαλούς ιππείς. Μετά το λόγο της Λυσιστράτης οι άνδρες επαναλαμβάνουν την ανάγκη τους για τη γυναικεία συνεύρεση και αφού επιλύουν τις εδαφικές τους διαφορές, αποδέχονται και οι δύο παρατάξεις τη συμφωνία βεβαιώνοντας ότι το ίδιο θα θέλουν και οι άλλοι σύμμαχοι.

Ο λόγος της Λυσιστράτης λειτουργεί αφοπλιστικά και θυμίζει δυναμικούς ρητορικούς λόγους, οι οποίοι αποσκοπούν στην επάνοδο της λογικής και στην απόθεση έντονων συναισθημάτων, τα οποία δρουν καταστροφικά για την πολιτική ομαλότητα. Η ομώνυμη ηρωίδα υπενθυμίζει στους άνδρες τους λόγους, για τους οποίους δεν αξίζει να συνεχίζουν τον πόλεμο, εφόσον αυτά που τους ενώνουν είναι περισσότερα από αυτά που τους χωρίζουν. Ωστόσο, οι άνδρες δε φαίνεται να συγκινούνται τόσο από τα επιχειρήματά της όσο από το γεγονός ότι δεν αντέχουν άλλο τη σεξουαλική απομόνωση, η οποία απομόνωση, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, μπορεί να αφορά και την ανθρώπινη απουσία και συντροφικότητα. Να σημειωθεί ακόμη πως το σχέδιο Β, η απόσπαση του δημόσιου ταμείου, δε θίγεται καθόλου και δε φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερος τους Αθηναίους ή να επηρεάζει ανοιχτά την κρίση τους ως προς τη σύναψη ειρήνης. Τέλος, ο χορός των γυναικών προσφέρει όσα αγαθά μπορεί σ' αυτούς που τα έχουν ανάγκη.

Επεισόδιο (στ. 1216-1315)- Έξοδος (στ. 1316-21)

Στο τελευταίο μέρος του έργου οι γυναίκες με επί κεφαλής τη Λυσιστράτη εξέρχονται της Ακροπόλεως και οι δύο χοροί, των Αθηναίων και των Λακεδαιμονίων εισέρχονται μέσα με έναν αυλητή. Και οι δύο γιορτάζουν την ειρήνη με τραγούδια και παρά το γεγονός πως ο Λακεδαιμόνιος πρεσβευτής τραγουδά ένα πολεμικό τραγούδι, για τις κατακτήσεις Αθήνας και Σπάρτης στους περσικούς πολέμους, κανείς δεν αντιδρά αρνητικά, αλλά αντίθετα επευφημούν αποδεικνύοντας τα οφέλη του κρασιού ως ένα είδος κοινωνικής λησμονιάς (στ.1225-1240). Πιθανότατα, η αναφορά σε αναμνήσεις προηγούμενης συνεργασίας να λειτουργεί ως ένα κοινό ιδεολογικό έδαφος. Ακόμη, η ειρηνική διάθεση απορρέει και από τον κατάλογο των

προσκεκλημένων θεοτήτων, οι οποίοι καλούνται να καταστείλουν τις δυσάρεστες αναμνήσεις. Οι άνδρες έχουν επιστρέψει στην προτεραιά κατάσταση και είναι ξανά υπεύθυνοι για τη διεύθυνση των θεμάτων της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Έχοντας τελικά ενδώσει στα τεχνάσματα των γυναικών, η επιστροφή στα φυσιολογικά επίπεδα των φύλων, μετασηματισμός ο οποίος υπογράμμισε ή επιδείνωσε την υπάρχουσα πόλωση, έχει οδηγήσει στην τελική επίλυση των εντάσεων¹³⁶. Η επιτυχία του σχεδίου των γυναικών επιτρέπει στους συζύγους να επιστρέψουν στο σπίτι μαζί σ' ένα κλίμα ειρήνης και συμφιλίωσης.

3.5 Ο συσχετισμός γυναικείου φύλου και πολιτικής στο έργο

Πολλοί σχολιαστές υποστηρίζουν ότι η γυναίκα στο δράμα παραβιάζει στην πραγματικότητα την περιοχή των ανδρών και η εικόνα της συντίθεται εκ του αντιθέτου¹³⁷. Άλλοι διαπιστώνουν πως οι πολιτισμικές αξίες μιας κοινωνίας αντιπροσωπεύονται από το θέατρο και τις θεατρικές πρακτικές¹³⁸. Στόχος είναι να εξετάσουμε πώς ο Αριστοφάνης αντιπαραβάλλει ή ενισχύει τις αθηναϊκές ιδεολογίες με την αναπαράσταση του γυναικείου φύλου στη *Λυσιστράτη*. Το θέατρο εξάλλου είναι ένα σύστημα συμβόλων και αναπαραστάσεων, το οποίο έχει τη δυνατότητα να αναπαράγει, να τροποποιεί ή να ανατρέπει κοινωνικά στερεότυπα και ο Αριστοφάνης μπορεί να αξιοποιεί την αρρενωπότητα και τη θηλυπρέπεια ως πολιτισμικές κατασκευές, για να κοινωνήσει τις απόψεις του.

Ο Αριστοφάνης στη *Λυσιστράτη* παρουσιάζει δύο τύπους αθηναίων γυναικών χαρακτηριστικών της εποχής, την υποτακτική και αυτή που έχει μεγάλη επίδραση στις εργασίες του οίκου. Αντιθέτως, η *Λυσιστράτη* αποκλίνει από τους παραδοσιακούς ρόλους των τυπικών αυτών γυναικών, αποσπώντας τον εαυτό της από εκείνες, και γίνεται «μια γυναίκα που μοιάζει με άνδρα» που ξεκινά μια συνθήκη ειρήνης. Μοιάζει σαν η φύση της *Λυσιστράτης* να διαφοροποιείται από αυτή των υπολοίπων γυναικών, με εξαίρεση τις ηλικιωμένες γυναίκες στις οποίες μπορεί κάποιος να παρατηρήσει ένα είδος ταύτισης με τη *Λυσιστράτη*, σαν ο λόγος τους να αντιλαλεί αυτόν της ηρωίδος. Ο ρόλος της *Λυσιστράτης* δεν είναι σαφώς καθορισμένος, καθώς δεν καθορίζεται αν είναι σύζυγος, μητέρα ή μέλος μιας οποιαδήποτε ομάδας. Στον Πρόλογο ο ρόλος της ως διοργανωτή συνέλευσης είναι

¹³⁶ Taaffe 1993: 51-52

¹³⁷ Shaw 1975

¹³⁸ Taaffe 1993: 19

παραδοσιακά ανδρικός και η αποδοκιμασία του γυναικείου τρόπου ζωής (ερωτικές συνευρέσεις, ποτό και διασκέδαση¹³⁹) έρχεται σε αντίθεση με τους κανόνες των γυναικών και σε σύγκλιση με κάποιες από τις αντιλήψεις της ανδροκρατούμενης κοινωνίας για τη γυναίκα, δημιουργώντας σύγχυση στο ίδιο της το φύλο. Ωστόσο, το πεδίο δράσης στο οποίο εμπλέκεται είναι ανδρικό, ενώ η σοφία με την οποία μιλά και δρα είναι ίδιον συνετής γυναίκας¹⁴⁰. Άλλωστε, μετά την υπογραφή της ειρήνης η Λυσιστράτη σταματά τη δράση της και αποχωρεί.

Σε τι αποσκοπούσε ο Αριστοφάνης βάζοντας τις γυναίκες να αναλαμβάνουν πολιτική δράση¹⁴¹; Ήθελε να προκαλέσει το ανδρικό ακροατήριό του δημιουργώντας ένα είδος φάρσας ή να προωθήσει υποσυνείδητα πολιτικές μέσω της φαινομενικής αντιστροφής των κοινωνικών ρόλων; Ασφαλώς, εφόσον βρισκόμαστε στο χώρο της κωμωδίας δε θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε το πρώτο σκέλος, το οποίο βέβαια αναπόφευκτα οδηγεί και στο δεύτερο, αν ληφθεί υπόψη πως η κωμωδία του Αριστοφάνη έχει πάντοτε πολιτική διάσταση.

Στον Πρόλογο του έργου οι θεατές έρχονται σε επαφή με τα στερεότυπα χαρακτηριστικά του γυναικείου φύλου. Η αγάπη τους για τις σαρκικές απολαύσεις τις οδηγεί να απαρνηθούν αρχικά το σχέδιο της Λυσιστράτης. Προτιμούν τον πόλεμο από τη βασανιστική αποχή από το σεξ. Η Καλονίκη συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι θα περπατούσε ακόμη και στη φωτιά για χάρη του σχεδίου, αλλά η αποχή είναι η πιο δύσκολη αποστολή (στ. 133-134). Χάρη στην καταλυτική συναίνεση της Λαμπιτούς και της ασκούμενης πίεσης της Λυσιστράτης οι γυναίκες συμφωνούν στη συμμετοχή στο σχέδιο, το οποίο θα παρακάμψει τα γνωρίσματα της «γυναικείας φύσης», των κατασκευασμένων ουσιαστικά χαρακτηριστικών τους, αλλά μόνο προσωρινά. Στην ουσία η αποχή από το σεξ και η υιοθέτηση αλλότριων χαρακτηριστικών από τη μεριά των γυναικών αποσκοπεί στην επιστροφή στο σεξ, το οποίο ούτως ή άλλως ελλείπει λόγω της απουσίας των ανδρών. Σαν ένα σχήμα κύκλου οι γυναίκες εγκαταλείπουν τη σκηνή με τον τρόπο που εμφανίστηκαν. Αξιοσημείωτο στοιχείο του προλόγου είναι η προσφώνηση της Λαμπιτούς από τη Λυσιστράτη ως «**ΛΥ. ὦ φιλάττη σὺ καὶ**

¹³⁹ Walsh 2016: 57, υποστηρίζει ότι οι γυναίκες στη *Λυσιστράτη* συμβιβάζονται με αυτά τα στερεότυπα μισογυνισμού.

¹⁴⁰ Whitman 1964: 202

¹⁴¹ Taaffe 1993: 48, υποσ. 5, Ο Αριστοφάνης είχε γράψει τις Δαναίδες (420 π.Χ.), τις Λήμιες γυναίκες (413/2) και τις γυναίκες της Φοινίκης (409). Συνεπώς ενδιαφερόταν για την ιδέα των γυναικών στο επίκεντρο της κωμωδίας.

μόνη τούτων γυνή» (στ. 145). Στη φράση αυτή οι Henderson και Taaffe¹⁴² βλέπουν την αντικατάσταση του όρου «γυνή» από τη λέξη «άνηρ» στην παροιμιώδη φράση «(οι Αρκάδες) ὑπερεφίλουν τὸν Λυκομήδην καὶ μόνον ἄνδρα ἡγοῦντο» (Ξεν. 7.1.24) θεωρώντας πως η φράση εκτός των άλλων τονίζει την ανδρική πτυχή της και τη διαφοροποίησή της από τις άλλες γυναίκες (άποψη της Taaffe).

Τέλος, έχει διατυπωθεί για τη Λυσιστράτη πως παρουσιάζει ένα περίεργο μείγμα αρσενικών και θηλυκών χαρακτηριστικών, καθώς συγκρινόμενη με τις γυναίκες φαίνεται να αδιαφορεί για τις γυναικείες ασχολίες και να απέχει από γυναικείες εξάρσεις ενθουσιασμού¹⁴³. Στον αντίποδα αρέσκεται να συντονίζει τη συνέλευση και να ελέγχει την εξέλιξη του σχεδίου. Ωστόσο, αν ληφθεί υπόψη η πιθανή της ιδιότητα ως ιέρεια της Αθήνας, τότε μπορεί να δικαιολογηθεί το πεδίο δράσης της, χάρη στη θρησκευτική εξουσία που διέθετε να ενεργεί και να μιλά για την πόλη σε στρατιωτικές κρίσεις. Σύμφωνα με την Foley «οι ενέργειες της Λυσιστράτης στο μέτρο που είναι επιθετικές και δημόσιες προέρχονται από εγχώριες και θρησκευτικές δυνάμεις κατάλληλες για το φύλο της. Δεν έχει φιλοδοξίες για πολιτική εξουσία και μόνιμη μεταμόρφωση του status quo»¹⁴⁴. Πιθανότατα ο πλησιέστερος χαρακτηρισμός της Λυσιστράτης είναι αυτός που αποδίδεται από την Taaffe «Η Λυσιστράτη παίζει με τα κωμικά στερεότυπα των γυναικών, η γλώσσα της δεν είναι ούτε γυναικεία ούτε ανδρική, είναι μίμηση μιας γυναίκας (Λυσιμάχη) που εκπροσωπεί την Αθηνά, η οποία επίσης είναι ανδρικό δημιούργημα. Ο χαρακτήρας της όχι λιγότερο από αυτούς των άλλων γυναικών, γίνεται παράδειγμα ενός άνδρα που μιλάει για γυναίκες, μιλώντας εκ μέρους των γυναικών, και μιλώντας για μια συγκεκριμένη γυναίκα (Λυσιμάχη) με το να μιλάει στο περιβάλλον της»¹⁴⁵.

Το ενδιαφέρον του επεισοδίου των στίχων 387-475 εντοπίζεται στη δυναμική επίθεση των γυναικών εναντίον των ανδρών, η οποία θυμίζει τη γνωστή Αμαζονομαχία.

Στον αγώνα λόγου Πρόβουλου και Λυσιστράτης τα εξωτερικά γνωρίσματα της ταυτότητας φύλου υφίστανται κρίση, καθώς παρακολουθούμε τον πρώτο απόλυτα καθυποταγμένο στη Λυσιστράτη, η οποία τον προστάζει να κλείσει το στόμα του, για

¹⁴² Henderson 2002: 1987, 84, Taaffe 1993: 59

¹⁴³ Taaffe 1993: 61-62

¹⁴⁴ Foley 1982: 12

¹⁴⁵ Taaffe 1993: 62

να την ακούσει (στ. 530-1). Ο Πρόβουλος, όμως, αρνούμενος να υπακούσει, ντύνεται από τις άλλες γυναίκες σαν γυναίκα με πέπλο. Αυτή η οπτική αντιστροφή ρόλου υπενθυμίζει την οπτική αναστροφή της πλοκής. Ο Πρόβουλος εκφοβίζει τις γυναίκες με την αρρενωπότητά του και πρέπει να αποδυναμωθεί. Έτσι, αφού ο ίδιος έχει εκθηλυθεί, σιωπά και η Κλεονίκη του προτείνει να φορέσει κι άλλα ρούχα κατάλληλα για οικιακές δουλειές μιας και ο πόλεμος πλέον θα είναι ευθύνη των γυναικών.

ΚΛ. *καὶ τουτονὶ τὸν καλαθίσκον.*

κᾶτα ζαίνειν ζυζωσάμενος

κυάμους τρώγων·

πόλεμος δὲ γυναιξὶ μελήσει. (στ. 535-8)

Η Κλεονίκη αντιστρέφει τον Ομηρικό στίχο, όπου ο Έκτωρ ζητά από την Ανδρομάχη να μην ανακατεύεται με θέματα πολέμου, γιατί «πόλεμος δ' ἄνδρεσσι μελήσει» (Ιλιάς, Ζ. 492). Στη συνέχεια, η Λυσιστράτη παραθέτει τις πολιτικές της θέσεις για τη διάσωση της Ελλάδος από τον μακροχρόνιο πόλεμο και επαναπροσδιορίζει τη σκέψη του Πρόβουλου. Για την Taaffe «παρά τα φανερά χαρακτηριστικά του φύλου της Λυσιστράτης, τα άλλα στοιχεία (η συμπεριφορά, οι γνώσεις και η γλώσσα) υποδηλώνουν ότι είναι άνδρας. Προετοιμάζεται να εκφωνήσει πολιτικό λόγο, κάτι που μόνο οι άνδρες έκαναν»¹⁴⁶.

Η μεταφορά του μαλλιού που χρησιμοποιείται από τη Λυσιστράτη, με την οποία υπαγορεύει τι πρέπει να κάνουν οι άνδρες, είναι ίσως το δυναμικότερο σημείο στο έργο που δικαιώνει την αξία της γυναίκας, χάρη στην ικανότητά της να διαχειρίζεται ορθά τα θέματα του οίκου, σε αντίθεση με τον άνδρα, ο οποίος δεν ανταπεξέρχεται στο ρόλο του, την ευημερία δηλαδή της πόλεως, προκαλώντας ρήξη και στα θεμέλια του οίκου. Ο οίκος στο έργο επιτελεί ευρύτερο ρόλο. Οι γυναίκες λειτουργούν από τη μεριά του οίκου και προσπαθούν να προωθήσουν τις αξίες του και τον ορθό τρόπο λειτουργίας του στην πόλη.

Ο άνδρας και η γυναίκα είναι δύο αρχές που πρέπει να διατηρούνται σε ισορροπία. Οποιαδήποτε κατάσταση στην οποία οι γυναίκες γίνονται οι κύριοι ή αποκλειστικοί υπηρέτες του οίκου είναι ήδη αντίθετη προς τον κανόνα. Οι σύζυγοι οφείλουν να

¹⁴⁶ Taaffe 1993: 64-65

μοιράζονται ιδανικά ένα ενδιαφέρον για τη διατήρηση του οίκου και των αξιών του. Η τάξη στη μία σφαίρα είναι συνυφασμένη με την τάξη στην άλλη¹⁴⁷. Για την Shaw «οι γυναίκες όφειλαν να είναι υπάκουες, εφόσον οι περισσότερες αποφάσεις αφορούσαν τον έξω κόσμο και αποτελούσαν μέρος της διαχείρισης του ανδρός. Αν κυριαρχούσε η γυναίκα, ο άνδρας της θα στερείτο της αποφασιστικότητάς του και ο οίκος θα έχανε την τιμή του. Η τιμή, όμως, ενός οίκου εξασφάλιζε τη θέση του στην κοινότητα και κατ'επέκταση η γυναίκα έβλαπτε τελικά τον ίδιο τον οίκο»¹⁴⁸. Παρότι στις *Εκκλησιάζουσες* η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται, στη *Λυσιστράτη* συμβαίνει το αντίθετο, γεγονός που αναγκάζει τις γυναίκες να ακροβατούν στα όρια του οικιακού και δημόσιου χώρου, καθώς παύουν να ασχολούνται με τα οικιακά ή να υποστηρίζουν μη ανταγωνιστικές αξίες, αλλά επιχειρηματολογούν υπέρ της εφαρμογής αξιών και τεχνικών του οικιακού κόσμου στη δημόσια ζωή. «Οι γυναίκες κάνουν μια μονομερή διείσδυση για την υποστήριξη του οίκου και της πόλης», σύμφωνα με την Foley¹⁴⁹.

Αυτό για το οποίο κατηγορούν οι γυναίκες τους άνδρες αφορά στην εγκατάλειψη του οίκου στο βωμό του πολέμου και κατ'επέκταση στην ερημοποίηση της ίδιας της πόλης. Η εμμονή των ανδρών στον πόλεμο και στις απαιτήσεις της δημόσιας ζωής καταστρέφουν την οικογενειακή ευτυχία, εστιάζοντας την προσοχή του αρσενικού πολίτη στην υποτιθέμενη δημόσια ευτυχία και όχι στην οικογένεια από την οποία πραγματικά αναδύεται. Η δημόσια-παγκόσμια σφαίρα (ο πόλεμος αφορά όλες τις πόλεις-κράτη) εισβάλλει στην οικογένεια και την καταστρέφει. Οι γυναίκες με την εμπλοκή τους στις δημόσιες αποφάσεις υπενθυμίζουν στους άνδρες πως δε νοείται διαχωρισμός της ανδρικής κυρίαρχης κοινότητας και της φαινομενικά οικογενειακής σφαίρας της γυναίκας. Αντιθέτως, υπάρχει αλληλεπίδραση ανάμεσα στην ανάπτυξη και ανατροφή της οικογένειας, η οποία παρέχει στους άνδρες πολίτες την προστασία, για να αναπτυχθούν προς όφελος της πόλης, και στην πολιτεία, η οποία μεριμνά επίσης για την προστασία της οικογένειας και της καλλιέργειας των ανδρικών αρετών στους κόλπους της¹⁵⁰. Όπως υποστηρίζεται από την Saxonhouse «η αρσενική

¹⁴⁷ Foley 1982: 3.

¹⁴⁸ Shaw 1975: 257

¹⁴⁹ Foley 1982: 5

¹⁵⁰ Saxonhouse 1980: 65 και Pomerooy 1975: 60, συζητείται η σχέση οίκου-πόλεως και 97-114, συζητείται η συμπεριφορά των ανδρικών και γυναικείων ρόλων.

κοινότητα πρέπει να προσπαθήσει να ενσωματώσει στον παγκόσμιο προσανατολισμό της το νοικοκυριό που διαχειρίζονται οι γυναίκες»¹⁵¹.

Η Λυσιστράτη στο απόσπασμα επιστρέφει στο γυναικείο χαρακτήρα της κι αυτό, γιατί όπως επισημαίνεται από την Taaffe «δε μπορεί να είναι άνδρας και να ζητά επιστροφή στις αρχές του οίκου και την ειρήνη»¹⁵².

Στη συνέχεια οι γυναίκες του χορού διεκδικούν τη θέση τους στη δημόσια σφαίρα κάνοντας λόγο και για τη συμμετοχή τους στη θρησκευτική ζωή της πόλης, κυρίως προσανατολισμένη στην προώθηση της γονιμότητας, στην οποία τελικά δεν υπάρχει διαχωρισμός μεταξύ δημοσίων και ιδιωτικών συμφερόντων. Οι γυναίκες ασκούν συμβολική και τελετουργική εξουσία για την πόλη τόσο στις δημόσιες γιορτές όσο και στις κρατικές λατρείες που αφορούν ολόκληρο τον πληθυσμό.

*ΓΥ. ἐπὶ μὲν ἔτη γεῶσ' εὐθὺς ἠρρηφόρουν·
εἴτ' ἀλετρις ἢ δεκέτις οὔσα τάρχηγιτι·
κάτ' ἔχουσα τὸν κροκωτὸν ἄρκτος ἢ Βραυρωνίοις·
κάκανηφόρουν ποτ' οὔσα παῖς καλὴ ἄχουσ'
ἰσχάδων ὄρμαθόν.*

ἄρα προῦφείλω τι χρηστὸν τῇ πόλει παραινέσαι; (στ. 641- 648)

Τέλος, η διπλή αναφορά ότι οι ίδιες γεννούν τα παιδιά που στέλνονται στρατιώτες, αποτελεί ισχυρό επιχείρημα, εφόσον μάλιστα πρόκειται για νόμιμες γυναίκες και συμμετέχουν στην ιθαγένεια των πόλεων, χάρη στη δυνατότητά τους να γεννούν κληρονόμους.

Σε ό,τι αφορά τα μέσα τα οποία χρησιμοποιούν οι γυναίκες, για να εδραιώσουν την ειρήνη κρίνεται σκόπιμο να ξεκινήσουμε από το σχέδιο Β. Η κατάληψη της Ακροπόλεως από τις γυναίκες, με σκοπό τη διαχείριση του δημόσιου θησαυρού, καταλύει την καρδιά της αθηναϊκής πολιτικής δραστηριότητας. Άλλωστε τα χρήματα δημιουργούν τους πολέμους . Στην ουσία η απομάκρυνση των ανδρών από τα δημόσια χρήματα αποτελεί βασικότατο κίνητρο για την παύση του πολέμου. Ο συγγραφέας, όμως, δεν ενδιαφέρεται γι' αυτό και κατ' επέκταση το σχέδιο Β λειτουργεί επικουρικά. Το σημαντικό είναι πως οι ηλικιωμένες γυναίκες που

¹⁵¹ Saxonhouse 1980: 66

¹⁵² Taaffe 1993: 65

εμπλέκονται στο σχέδιο αυτό υιοθετούν επίσης γνωρίσματα που προσιδιάζουν στο ανδρικό κοινωνικό φύλο και διατυπώνουν σημαντικές κρίσεις σε σχέση με την κατάσταση στην πόλη επιβεβαιώνοντας τα λόγια και τη δράση της Λυσιστράτης.

Σε ό,τι αφορά το σχέδιο Α θα μπορούσε να λεχθεί πως η αποχή από το σεξ αφορά πρωτίστως όχι τη λήξη του πολέμου, αλλά το να ακούσουν οι άνδρες τις γυναίκες. Η Λυσιστράτη εισαγάγει ένα νέο μέσο πειθούς, χρησιμοποιώντας τη γυναικεία δύναμη ενάντια στην ανδρική. Με το να μη θεωρούνται οι γυναίκες δεδομένες, ουσιαστικά αλλάζει αυτό που θεωρείται λογικό από τους άνδρες. «Η Λυσιστράτη διερευνά ό,τι θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε ως ένα είδος πιθανής ανακατανομής του λογικού, ενός διαφορετικού τρόπου μέτρησης τμημάτων και σύλληψης του συνόλου»¹⁵³. Με την αυτοδιάθεση του γυναικείου σώματός τους οι γυναίκες εισέρχονται δυναμικά στο προσκήνιο της πολιτικής διαπάλης, εμπλέκοντας ό,τι είναι προσωπικό με το πολιτικό¹⁵⁴. Αυτή η ανατρεπτική πρωτοβουλία όμως σχετίζεται αποκλειστικά με την τάση εργαλειοποίησης του σώματός τους, ώστε να πετύχουν το στόχο τους και όχι με μία προσπάθεια προέκτασης της οικιακής τους δραστηριότητας σε πολιτική. Όπως διαπιστώνεται και στο τέλος του έργου οι γυναίκες στη *Λυσιστράτη* δεν οδηγούν στην καταστροφή των ενδιαφερόντων της ατομικής ή δημόσιας σφαίρας, αλλά στην ειρήνη και στην επιστροφή στο status quo των καθιερωμένων ρόλων¹⁵⁵.

Η εμπλοκή της Λυσιστράτης και των γυναικών στη δημόσια σφαίρα είναι αποτέλεσμα της αναμέτρησης της πόλης με τη θνητότητά της. Η κατάσταση στην οποία βρίσκεται η πόλη καλεί τις γυναίκες να πάψουν να ασχολούνται με θέματα του οίκου και τους ζητά να επιτύχουν τον προσωπικό τους «διχασμό», τον διαχωρισμό από την πρωταρχική εμπειρία¹⁵⁶. Σύμφωνα με την Αθανασίου «είναι χαρακτηριστικό ότι ο συσχετισμός του διχασμού του υποκειμένου με την κρισιμότητα της κατάστασης της πόλης κατέχει σημαίνοντα ρόλο στη βιβλιογραφία αναφορικά με την *πολλαπλή προσωπικότητα*»¹⁵⁷.

Στο τέλος του έργου ωστόσο οι γυναίκες δεν έχουν καταργήσει τις πρόπουσες αξίες της σφαίρας δράσης του φύλου τους και η διείσδυσή τους στον ανδρικό χώρο υπήρξε περιορισμένη και προσωρινή. Η γυναίκα στη *Λυσιστράτη* αντιπροσωπεύει ταυτόχρονα

¹⁵³ Zumbrennen 2012: 36

¹⁵⁴ Αθανασίου 2006: 21

¹⁵⁵ Foley 1982: 5

¹⁵⁶ Αθανασίου 2007: 141, όπου θίγεται ο αντίστοιχος διαχωρισμός του Οιδίποδος

¹⁵⁷ όπ.: 141

τον οίκο και την πόλη και η είσοδός της στη δημόσια ζωή και το τέλος του έργου δίνει έμφαση στα κοινά, και όχι αποκλειστικά, συμφέροντα των φύλων¹⁵⁸.

¹⁵⁸ Foley 1982: 5

4. Εκκλησιάζουσες

4.1 Το ιστορικό πλαίσιο των Εκκλησιαζουσών

Οι *Εκκλησιάζουσες* αποτελούν το προτελευταίο σωζόμενο έργο του Αριστοφάνη, το οποίο παραστάθη στη διάρκεια του Κορινθιακού πολέμου, πιθανότατα το 392 π.Χ.¹⁵⁹. Σύμφωνα με τον Dover « η Υπόθεση του έργου παρουσιάζει κενά και η ημερομηνία συμπεραίνεται από το στ. 193»¹⁶⁰. Ο στίχος αυτός παραπέμπει είτε στην αθηναϊκή-θηβαϊκή συμμαχία που οδήγησε στην εκστρατεία στην Αλίαρτο είτε στην ευρύτερη συμμαχία Κορίνθου, Άργους και άλλων πολιτειών¹⁶¹.

Τα ιστορικοπολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα έως το ανέβασμα της παράστασης κινούνται με ρυθμούς γεωμετρικής προόδου. Αξίζει να μνημονευθούν τα σημαντικότερα εξ αυτών ξεκινώντας από τις συνέπειες του Πελοποννησιακού πολέμου.

Η δημοκρατία αποκαταστάθηκε στην Αθήνα το 403/2 μετά την τρομοκρατική διακυβέρνηση των Τριάκοντα Τυράννων. Οι πολίτες της Αθήνας, ωστόσο, βρέθηκαν αντιμέτωποι με πολλές αλλαγές¹⁶². Εκτός από το γεγονός ότι επλήγη η αίγλη και το κύρος της αθηναϊκής ηγεμονίας, οι στάσεις και οι πολιτικές ταραχές διαδέχονταν η μία την άλλη. Ακόμη και η συγκέντρωση των Αθηναίων από την ύπαιθρο στην πόλη όξυνε τις εσωτερικές αντιπαραθέσεις. Στην πολιτική σκηνή κατισχύει η δημαγωγία και η λαϊκιστική ρητορική και η δημοκρατία διαρκώς υποχωρεί, γίνεται συντηρητική, στρουθοκαμηλίζει και ρέπει προς ιδιότυπες ολιγαρχίες. Οι συμμαχίες επανακαθορίζονται, κυριαρχεί η «δολιοφθορά», η κατασκοπία, η προδοσία και η δοσοληψία. Στην οικονομία επικρατεί η ανέχεια, απότοκο εκτός των άλλων και της κατακόρυφης πληθυσμιακής μείωσης. Σε επίπεδο εξωτερικών σχέσεων χαρακτηριστική είναι η ανοχή στην ανάμειξη της Περσικής αυτοκρατορίας στα εσωτερικά της Ελλάδος. Τέλος, στα θετικά της περιόδου θα μπορούσαν μόνο να επισημανθούν η αλλαγή της στρατιωτικής νοοτροπίας και η εξειδίκευση στην πολεμική τέχνη.

¹⁵⁹ Rothwell 1990: 2, Sommerstein 1990: 1, όπου παρατίθενται οι προτεινόμενες ημερομηνίες και στη σελ. 7, τάσσεται υπέρ του 391 π.Χ.

¹⁶⁰ Dover 2010: 264

¹⁶¹ Sommerstein 1990: 154-155, τάσσεται υπέρ της δεύτερης άποψης.

¹⁶² Hornblower 2005: 330-374, όπου γίνεται αναλυτική θεώρηση των συνεπειών.

Τα γεγονότα από την πτώση των Τριάκοντα έως και το ανέβασμα της παράστασης σταχυολογούνται στα ακόλουθα.

Η Σπάρτη μετά το θάνατο του Δαρείου Β' αναμειγνύεται στις εσωτερικές υποθέσεις της περσικής αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα να κινήσει το μίσος. Παράλληλα, η σπαρτιατική πολιτική στην Ασία δημιουργεί ανησυχία στην Ελλάδα, γεγονός που αξιολογείται ως μία από τις αιτίες του Κορινθιακού πολέμου. Οι ίδιοι επεκτείνονται πολιτικά στην περιοχή του Β. Αιγαίου, στην κεντρική και βόρεια Ελλάδα ακόμη και στην Αίγυπτο και αναμειγνύονται στη Σικελία, ενισχύοντας το Διονύσιο.

Έτσι οι Σπαρτιάτες προωθούνταν στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα: προς την Ανατολή (Σάμος κ.λ.π.), προς τον Βορρά (Θεσσαλία, Μακεδονία, Θάσος, Θράκη), προς τη Δύση (Συρακούσες) και προς το Νότο (Αίγυπτος), εφαρμόζοντας ένα είδος *Weltpolitik*, με το Λύσανδρο πάντα παρόντα ως κινητήρια δύναμη¹⁶³.

Το 397 π.Χ. ο Πέρσης βασιλιάς Αρταξέρξης δίνει εντολή δημιουργίας στόλου αναθέτοντας την αρχηγία στον Αθηναίο Κόνωνα. Η σύγκρουση Σπάρτης και Περσίας ολοκληρώθηκε με τη συντριπτική νίκη των πρώτων στις Σάρδεις το 395 π.Χ. Την ίδια στιγμή η Αθήνα και η Θήβα κατόπιν συμμαχίας συγκρούονται με τη Σπάρτη στην Αλίαρτο, η οποία λήγει αμφίρροπα και για τις δύο αντιτιθέμενες παρατάξεις. Τον Αύγουστο του 394 π.Χ. ο σπαρτιατικός στόλος συνετρίβη στη ναυμαχία της Κνίδου και δύο χρόνια αργότερα το 392 π.Χ. η Σπάρτη ζητά ειρήνη από τους Πέρσες προσφερόμενοι να αποχωρήσουν οριστικά από την Ασία (Ελληνικά 4.8.14)¹⁶⁴. Μέχρι τούδε αποτυπώνεται η αυξανόμενη παρακμή της Σπάρτης και η ευάλωτη θέση της Αθήνας, η οποία ούτε διαχειρίζεται ούτε κατευθύνει την εξωτερική πολιτική, αλλά ακολουθεί ως δευτερεύουσα δύναμη προσπαθώντας πιθανόν να ανακάμψει με τα μέσα που διαθέτει.

Συνοπτικά, η συμμαχία της Αθήνας με πρώην εχθρικές δυνάμεις (στην Αλίαρτο) στην προσπάθεια αναχαίτισης των Σπαρτιατών, δε συνέβαλε σημαντικά στη βελτίωση της κατάστασής της. Επιπλέον, οι πληγές που είχε αφήσει ο μακροχρόνιος πελοποννησιακός πόλεμος και η άνοδος των Τριάκοντα¹⁶⁵ πιθανότατα δεν έχουν επουλωθεί. Ακόμη, πολλοί πολίτες της Αθήνας, το 411, πίστεψαν πως η ανατροπή

¹⁶³ Hornblower 2005: 389

¹⁶⁴ Hornblower 2005: 375-403, Sommerstein 1990: 1-7

¹⁶⁵ Wolpert 2002: 67-68, αναφέρει πως οι Αθηναίοι έχασαν πάνω από το 5% των πολιτών, για να μην αναφερθούμε στους μη πολίτες και εξέδωσαν διάταγμα αμνησίας «περί του μη μνησικακείν».

της δημοκρατίας θα ήταν σωτήρια. Συνεπώς, οι Αθηναίοι είχαν προβεί δύο φορές σε προδοτική στάση σε βάρος του πολυαγαπημένου τους δημοκρατικού πολιτεύματος. Οι Αθηναίοι πιθανόν θα είχαν συγκεντρωθεί γύρω από αυτό το είδος κοινωνικής κατασκευής πάνω στο οποίο ανοικοδόμησαν μια κοινή ταυτότητα, καθώς πολλοί ήταν συνένοχοι στις θηριωδίες. Το θέμα, λοιπόν, των *Εκκλησιαζουσών*, η προσπάθεια δηλαδή για ομόνοια¹⁶⁶ και ευημερία των πολιτών σε αντίθεση με τις δύο στάσεις¹⁶⁷, θα είχε πιθανόν συγκινήσει τους Αθηναίους ακροατές.

4.2 *Εκκλησιάζουσες, το χρονικό μιας εποχής*

Οι γυναίκες στις *Εκκλησιάζουσες* σε αντίθεση με τη *Λυσιστράτη* δεν επιθυμούν την προσωρινή μεταβολή της καθεστηκυίας πολιτικής, αλλά τη ριζική αλλαγή αυτής μέσω της μεταβίβασης της εξουσίας από τους άνδρες στις γυναίκες. Η στάση αυτή είναι απόρροια της ανεπάρκειας των ανδρών να διαχειριστούν ορθώς τα πολιτικά πράγματα και τις εσωτερικές κρίσεις. Τα κάτωθι χωρία αποκαλύπτουν ορισμένες ιστορικές πτυχές της περιόδου.

Στους στ.197-198 «*ναῦς δεῖ καθέλκειν, τῷ πένητι μὲν δοκεῖ, τοῖς πλουσίοις δὲ καὶ γεωργοῖς οὐ δοκεῖ*» αποτυπώνεται η οξύμμηνη ταξική διαφορά, καθώς οι πλούσιοι δεν επιθυμούν προφανώς να χρηματοδοτήσουν ξανά την κατασκευή πλοίων, ύστερα από την καταστροφή του αθηναϊκού στόλου, ενώ οι αδύναμες οικονομικά κοινωνικές ομάδες ανέμεναν να αξιοποιηθούν στο έργο κατασκευής. Λίγο παρακάτω στους στ. 202-203 «*σωτηρία παρέκυψεν, ἀλλ' ὀργίζεται Θρασύβουλος αὐτὸς οὐχὶ παρακαλούμενος.*» και στο στ. 356 «*μῶν ἦν Θρασύβουλος εἶπε τοῖς Λακωνικοῖς;*» ψέγεται η εγωιστική συμπεριφορά ακόμη και του Θρασύβουλου, ο οποίος επιθυμούσε την ανάληψη της ευθύνης για την υπογραφή της συνθήκης με τη Σπάρτη (492/491 π.Χ.), για να κερδίσει τα εύσημα. Τέλος, στους στ. 823-829 «*τὸ δ' ἔναγχος οὐχ ἄπαντες ἡμεῖς ὤμνυμεν τάλαντ' ἔσσεσθαι πεντακόσια τῇ πόλει τῆς τετταρακοστῆς, ἦν ἐπόρισ' Εὐριπίδης; κεύθους κατεχρύσου πᾶς ἀνὴρ Εὐριπίδην. ὅτε δὴ δ'*

¹⁶⁶ Logaux 2006: 109, παραθέτει μια ιστορία του Πλουτάρχου για τον Ηράκλειτο, όταν ο δεύτερος προσπαθούσε να εξηγήσει πως η πόλη θέλει ταρακούνημα, για να βρῆται σε ομόνοια, αλλιώς επέρχεται η διάσταση, όπως με το ελευσίειο ρόφημα, τον κυκεώνα. Επιπλέον στις σσ. 116-120 θίγεται το θέμα της αρμονίας από διαφορετικές σκοπιές.

¹⁶⁷ Logaux 2006: 262, αναφέρει πως οι ρήτορες της εποχής ζητούν να ξεχαστούν οι παλιές αδικίες και στις σσ. 256-7 αναφέρεται στην αποκατάσταση της δημοκρατίας μετά τους Τριάκοντα. Τότε τα χρήματα που είχαν δανειστεί οι Τριάκοντα από τους Σπαρτιάτες μοιράστηκαν στο δήμο και «η δημοκρατία τέθηκε στην υπηρεσία της πόλης, μία και αδιαίρετη, πέρα από τα ρήγματα της ιστορίας και των συγκρούσεων μεταξύ των πολιτών».

ἀνασκοπούμενοις ἐφαίνετο ὁ Διὸς Κόρινθος καὶ τὸ πρᾶγμ' οὐκ ἤρκεσεν, πάλιν κατεπίττου πᾶς ἀνὴρ Εὐριπίδην.», όπου ένας πολίτης αρνούμενος να υπακούσει στις επιταγές του νέου νόμου, υπενθυμίζει στον Χρέμη την υψηλή φορολογία που είχε επιβάλει ο στρατηγός- πολιτικός Ευριπίδης, ο οποίος αποδοκιμάστηκε έντονα.

Στις *Εκκλησιάζουσες* οι ιστορικές αναφορές δεν είναι ιδιαίτερος ηχηρές και γι' αυτό είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπόψη το δοθέν ιστορικό πλαίσιο. Σε κάθε περίπτωση οι διάλογοι του έργου και η διαρκής αναφορά στο θέμα της σωτηρίας της Αθήνας (βλ. «Εισαγωγή» *Εκκλησιαζουσών*) απεικονίζουν τη λιμνάζουσα κατάσταση στην οποία βρισκόταν η πόλη και την ανάγκη για ρηξικέλευθες αλλαγές¹⁶⁸.

4.3 Πολιτική και γυναίκα στις *Εκκλησιάζουσες*

4.3.1 Εισαγωγή

Οι *Εκκλησιάζουσες* παρουσιάζουν το πιο τολμηρό σχέδιο σχεδιασμένο από γυναίκες. Στο έργο το θέμα της σωτηρίας της πόλης των Αθηνών και των πολιτών της κυριαρχούν στην ημερήσια διάταξη: «*νὴ τὸν Δία τὸν σωτῆρ' ἐπιτήδειός γ' ἂν ἦν*» (στ. 79), «*σωτηρία παρέκυψεν*» (στ. 202), «*ἦν οὖν ἐμοὶ πείθησθε, σωθήσεσθ' ἔτι*» (στ.209), «*ὡς τοὺς στρατιώτας πρῶτον οὔσαι μητέρες σῶζειν ἐπιθυμήσουσιν*» (στ.233-4), «*ἔδοξε τοῖς πρυτάνεσι περὶ σωτηρίας γνώμας καθεῖναι τῆς πόλεως;*» (στ. 396-7), «*καὶ ταῦτα περὶ σωτηρίας προκειμένου, ὃς αὐτὸς αὐτῷ βλεφαρίδ' οὐκ ἐσώσατο;*» (στ. 401-2) και ακόμη στους στ. 412, 414, 761, 1045, 1103.

Στο λόγο της Πραξαγόρας, τον ανεπίσημο και τον επίσημο ακούμε για μία πόλη που γίνεται φερέφωνο των δημαγωγών, η οποία είναι κυκλοθυμική στις αποφάσεις της, για φτωχούς πολίτες που εξασφαλίζουν τα προς το ζην τους συμμετέχοντας σε δημοκρατικές διαδικασίες, για τον αθηναϊκό εγωισμό. Κάνει λόγο για μια δειφθαρμένη ηγεσία, για μια πόλη αντιμέτωπη με μόνιμη ήττα και πιθανή καταστροφή (στ. 169-188, 193-203, 205-208, 560-2, 565-7). Το εύλογο ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί η παράδοση της εξουσίας στις γυναίκες ήταν απαραίτητη προϋπόθεση, ώστε όλοι να συμφωνήσουν σε μια γενικευμένη κατανομή της περιουσίας; Ο Sommerstein βλέπει την κυριαρχία των γυναικών έναντι των ανδρών

¹⁶⁸ Rothwell 1990: 2-5, συνοπτική θεώρηση ιστορικού πλαισίου με πλούσια βιβλιογραφία. Ο ίδιος τάσσεται υπέρ της άποψης ότι η κατάσταση το 390 ήταν εμφανώς καλύτερη απ' ότι στο παρελθόν και υποστηρίζει πως ο Αριστοφάνης προβάλλει μια απαισιόδοξη εικόνα.

ως αντιστροφή της φυσικής κατάστασης¹⁶⁹. Ωστόσο η Πραξαγόρα διεκδικεί τη θέση των γυναικών στη δημόσια σφαίρα βασιζόμενη στο γεγονός πως οι γυναίκες υπήρξαν επαρκέστες στο πεδίο δράση τους και ποτέ και για κανένα λόγο δε συγκρούστηκαν μεταξύ τους¹⁷⁰. Εισαγάγοντας όμως την ισότιμη κατανομή της περιουσίας οδηγεί σ' ένα ξέσπασμα δημοκρατικού εξτρεμισμού. Το καταλυτικό στοιχείο που έρχεται να αμβλύνει την ένταση είναι η πειθώ, καθώς η Πραξαγόρα καταφεύγει στο λόγο της πολιτικής. Γίνεται ρητορική αυθεντία και στην ουσία προσωποποιεί την πειθώ, η οποία περιλαμβάνει μαζί την θελκτικότητα και την πειστικότητα¹⁷¹.

Η ανάλυση του έργου γίνεται με βάση τον χωρισμό ενοτήτων που κάνει ο Rothwell¹⁷² με βάση την αλληλεπίδραση των χαρακτήρων. Τέλος, οι πολιτικές απόψεις στο έργο εντοπίζονται σε δύο επίπεδα: στα διαλογικά μέρη και στην πλοκή, στη σειρά δηλαδή των γεγονότων, στα οποία οι χαρακτήρες συμμετέχουν.

4.3.2 Η πολιτική οργάνωση των γυναικών στο έργο

A. Η Πραξαγόρα διατυπώνει το σχέδιό της και οργανώνει τις γυναίκες (στ. 1-310)

Η σκηνή ξεκινά με τη βασική ηρωίδα, την Πραξαγόρα, της οποίας το όνομα αναφέρεται πρώτη φορά στο στ. 124, να περπατά στο σκοτάδι κρατώντας ένα τροχήλατο λύχνο¹⁷³. Κάποιοι μελετητές διατείνονται πως το φως προμηνύει ένα θετικό αποτέλεσμα για το σχέδιο της Πραξαγόρας, καθώς φέρνει τον φωτισμό και το φως του ήλιου σε μια σκοτεινή και άθλια πόλη με τις νέες πολιτικές¹⁷⁴. Το λυχνάρι προσωποποιείται, καθώς εκτός από το γεγονός πως φωτίζει το δρόμο («ὄπο μωκτῆρσι λαμπρὰς ἡλίου τιμὰς ἔχεις», στ. 5), κρατά όλα τα μυστικά των γυναικών. Έτσι κι εδώ θα γίνει μάρτυρας της συνωμοσίας των γυναικών που συμφωνήθη στα Σκίρα (στ. 18, 59). Η σκηνή θυμίζει την αντίστοιχη έναρξη της *Λυσιστράτης* με τη διαφορά πως η Λυσιστράτη ενοχλείται από την καθυστερημένη άφιξη των γυναικών, ενώ η Πραξαγόρα αναγνωρίζει πως η διαφυγή από το σπίτι είναι δύσκολη υπόθεση. Στη Λυσιστράτη οι άνδρες λείπουν στον πόλεμο. Η Πραξαγόρα απευθύνεται στις

¹⁶⁹ Sommerstein 1998: 8 και Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1259b 1-3, 1260a 8-13.

¹⁷⁰ Sommerstein 1998: 180

¹⁷¹ Rothwell 1990: x-xi

¹⁷² Rothwell 1990: 43, υποστηρίζει ότι ο χωρισμός αυτός προσεγγίζει τον αντίστοιχο του Sommerstein 1984a: 144-145

¹⁷³ Taaffe 1993: 106, όπου υποστηρίζεται πως η αναφορά σε λάμπα είναι παρωδία τραγωδιών και μια συνήθης κωμική τεχνική του Αριστοφάνη.

¹⁷⁴ Taaffe 1993: 109

γυναίκες ως *εταίραι* (στ.23), το οποίο είτε αναφέρεται στην έννοια του συντρόφου, είτε στο επάγγελμα των εταίρων, άποψη σχετικά αβάσιμη, είτε στην πολιτικοκοινωνική έννοια των μελών μιας εταιρείας ή συνωμοσίας, μία λέσχη που γέρνει προς αντιδημοκρατικές πολιτικές¹⁷⁵. Στην περίπτωση που ισχύει η τρίτη ερμηνεία, αυτό σημαίνει πως το σχέδιο της Πραξαγόρας κουβαλά στασιαστικές απηχήσεις.

Μέχρι το στ.209 δε γνωρίζουμε το λόγο για τον οποίο οι γυναίκες συγκεντρώνονται ντυμένες ως άνδρες και επιθυμούν να αποτελέσουν την πλειονότητα της Συνέλευσης. Πληροφορούμαστε από τον διάλογο της Πραξαγόρας με τις γυναίκες ότι μεταχειρίζονται όλα τα μέσα, ώστε να μοιάζουν εξωτερικά στην εμφάνιση των ανδρών:

«πότερον οὐκ ἐρραμμένους ἔχουσι τοὺς πώγωνας, οὐδ' εἴρητ' ἔχειν; ἢ θαίματια τάνδρεϊα κλειψάσαις λαθεῖν ἦν χαλεπὸν αὐταῖς;» (στ. 24-27),

«πρῶτον μὲν γ' ἔχω τὰς μασχάλας λόχμης δασυτέρας» (στ. 60-61),

«ἀλειψαμένη τὸ σῶμ' ὄλον δι' ἡμέρας ἐχραινόμεν ἔστῶσα πρὸς τὸν ἥλιον» (στ. 63-64),

«Λακωνικὰς γὰρ ἔχετε καὶ βακτηρίας καὶ θαίματια τάνδρεϊα, καθάπερ εἶπομεν» (στ. 74-75).

Το σώμα, συνεπώς για την κοινωνία που εξετάζουμε λειτουργεί εξ αρχής με έμφυλο τρόπο. Πρόκειται για αυτό που ο Laqueur ονομάζει μοντέλο του ενιαίου φύλου, της ενιαίας σάρκας¹⁷⁶. Το ανδρικό βιολογικό φύλο ταυτίζεται με το αντίστοιχο κοινωνικό και γι' αυτό μόνο οι άνδρες έχουν τη δυνατότητα πολιτικής πρόσβασης σε αντίθεση με τις γυναίκες. Έτσι οι ίδιες υποκαθιστούν την «αδυναμία» του σώματός τους με ανδρικά παρελκόμενα, προκειμένου να ανακτήσουν προσωρινά την ανδρική ταυτότητα. Στην περίπτωση μας η ταύτιση των γυναικών με άνδρες οδηγεί μέσω αυτής της διαδικασίας στην κατάκτηση της έμφυλης ανδρικής ταυτότητας.

Στην προκειμένη περίπτωση συναντάμε ένα είδος παρενδυσίας, όπου οι γυναίκες μιμούνται την εικόνα των ανδρών με τη χρήση οπτικών χαρακτηριστικών, αν και στην πραγματικότητα συμβαίνει το αντίθετο. Στην ουσία οι άνδρες ηθοποιοί

¹⁷⁵ Για τη λέξη *εταίρα*: Sommerstein 1998: 139-140, Ussher 1973: 75-76

¹⁷⁶ Laqueur 2003: 12

υποδύμενοι την Πραξαγόρα και τις λοιπές γυναίκες φορούν λευκή μάσκα¹⁷⁷, ώστε να ταυτοποιούνται ως γυναίκες, ενώ την ίδια στιγμή υιοθετούν και την ανδρική αμφίεση. Πρόκειται για έναν άνδρα που υποδύεται τη γυναίκα, ο οποίος εν τέλει επανυποδύεται τον άνδρα, με αποτέλεσμα αυτή η εναλλαγή στην αμφίεση, η οποία δεν είναι αρκετά ρεαλιστική και πειστική να μην πείθει τελικά, σύμφωνα με την Taaffe, το αθηναϊκό ακροατήριο ως προς τη μίμηση της γυναίκας ως άνδρα¹⁷⁸.

Σε κάθε περίπτωση η οικειοποίηση του ανδρικού σώματος και της εξωτερικής του εμφάνισης εν γένει λειτουργεί εδώ ως ένα αποφασιστικής σημασίας κατώφλι ανάμεσα σε ένα «εξωτερικό» περιβάλλον και έναν «εσωτερικό» κόσμο που δύναται να προσφέρει ευκαιρίες ανύπαρκτες ή απαγορευμένες στην καθημερινή ζωή και μπορεί να θέσει σε αμφισβήτηση τους κανόνες, τις νόρμες και τους ιδεολογικούς διπολισμούς αυτής της καθημερινότητας¹⁷⁹.

Ωστόσο στη συνέλευση θα παρασταθούν, ώστε να εκφωνήσουν λόγο και κατ' επέκταση οφείλουν να μιμηθούν και τη ρητορική δεινότητα των ανδρών. Οι γυναίκες στο σημείο αυτό περιγράφονται γελοιογραφικά, καθώς αδυνατώντας να οικειοποιηθούν τον ανδρικό ρόλο και την αρρενωπή συμπεριφορά (στ. 149-150) εμπίπτουν σε συνεχή λάθη προδίδοντας το κοινωνικό τους φύλο:

«**ΓΥ. Β'** εἶτα πρὶν πιεῖν λέγω;» (στ. 132),

«**ΓΥ. Α'** ἐμοὶ μὲν οὐ δοκεῖ, μὰ τῷ θεῷ (αναφέρεται σε θεϊκή θεότητα)» (στ. 155),

«**ΓΥ. Α'** ἐμοὶ γάρ, ὧ̃ γυναῖκες αἱ καθήμεναι» (στ. 165).

Αξίζει στο σημείο αυτό να σημειωθεί πως οι γυναίκες αναδεικνύουν γνωρίσματα του γυναικείου φύλου τους κάνοντας επίσης λόγο για την προτίμησή τους στο ποτό:

«τὴν ὑστάτην ἤκουσαν οἴνου τρεῖς χοῶς
ἡμῶν ἀποτείσειν κἀρεβίνθων χοίνικα» (στ. 44-45) και

¹⁷⁷ Taaffe 1993: 104, όπου υποστηρίζεται ότι η εικόνα της γυναίκας αποδίδεται με αφύσικο τρόπο, με αποτέλεσμα να εντείνεται η διαφορά αυτού που μοιάζει να είναι γυναίκα και αυτού που πράγματι είναι γυναίκα.

¹⁷⁸ Taaffe 1993:104. Στον Πεφάνη 2013: 260, καταγράφεται η άποψη της J. Butler πως στην ουσία η ταύτιση στην ουσία ποτέ δεν πραγματοποιείται, αλλά αποτελεί πάντα το επιθυμητό ή την φαντασματική απόπειρα για ευθυγράμμιση.

¹⁷⁹ Πεφάνης 2013: 264

το ίδιο μοτίβο απαντάται στους στ. 133, 137-143, 153-155 και 228.

Η Πραξαγόρα, όπως και η Λυσιστράτη, ενορχηστρώνει τη συνωμοσία και προσέχει, ώστε όλα να οδηγηθούν σύμφωνα με το πρόγραμμα. Έχει μεθοδεύσει τα πάντα με ακρίβεια και θεωρεί πως οι γυναίκες έχουν έμφυτο το χάρισμα να μιλούν («*ἡμῖν δ' ὑπάρχει τοῦτο κατὰ τύχην τινά*», στ.114). Ο Rothwell υποστηρίζει ότι όσοι άνδρες ήταν δεινοί στη ρητορική ήταν τουλάχιστον θηλυπρεπείς¹⁸⁰. Το γεγονός αυτό, το συνδέει με τη φράση της Πραξαγόρας «*πολὸν μὲν οὖν ἄριστά που. λέγουσι γὰρ καὶ τῶν νεανίσκων ὅσοι πλεῖστα σποδοῦνται, δεινοτάτους εἶναι λέγειν*» (στ.112-113), όσοι δηλαδή άνδρες παραστρατούν μιλούν όμορφα: κατ' επέκταση οι πιο θηλυκοί είναι οι πιο καλοί ομιλητές. Συνεπώς, οι γυναίκες θα πρέπει να είναι ακόμη καλύτερες¹⁸¹. Άλλωστε οι γυναίκες ακούν κρυφά τις συζητήσεις των ανδρών (όμοια με Λυσιστράτη), όπως προκύπτει από τους στ. 137-143 και

*ΠΡ. ἐν ταῖς φυγαῖς μετὰ τάνδρὸς ὄκησ' ἐν πυκνί,
ἐκεῖ τ' ἀκούουσ' ἐξέμαθον τῶν ῥητόρων.* (στ.243-4)

Η Πραξαγόρα απηυδησμένη αποφασίζει η ίδια να εκφωνήσει το λόγο (στ.169-188). Με το λόγο της δείχνει πως πενθεί για τα δεινά της πόλης της: «*ὄρῳ γὰρ αὐτὴν προστάταισι χρωμένην ἀεὶ πονηροῖς*» (στ. 176-177) και «*κἄν τις ἡμέραν μίαν χρηστὸς γένηται, δέκα πονηρὸς γίγνεται*» (στ.177-8), οι πολίτες στρουθοκαμηλίζουν και τάσσονται με αυτούς που τους κολακεύουν:

*«χαλεπὸν μὲν οὖν ἄνδρας δυσαρέστους νουθετεῖν,
οἷ τοὺς φιλεῖν μὲν βουλομένους δεδοίκατε,
τοὺς δ' οὐκ ἐθέλοντας ἀντιβολεῖθ' ἐκάστοτε»* στ. 180-2¹⁸².

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Αγύρριου¹⁸³, τον οποίο η Πραξαγόρα μνημονεύει και στο στ.102 κοροϊδεύοντας τη θηλυπρέπεια του, ο οποίος αν και αρχικά δεν ήταν αρεστός, αργότερα όταν θωπεύοντας το δήμο πρότεινε μισθό ενός

¹⁸⁰ Rothwell 1990: 77-81

¹⁸¹ Ussher 1973: 90

¹⁸² Sommerstein 1998: 154, υποστηρίζεται πως ο Αριστοφάνης διαμέσου της Πραξαγόρας θίγει τη στάση του 404-3, όπου δεν γίνονταν καθόλου συνελεύσεις. Η αναφορά αυτή σίγουρα θα ήταν επίπονη για το αθηναϊκό ακροατήριο.

¹⁸³ Sommerstein, 1998: 147-8 και Ussher 1973: 101, όπου εντοπίζονται πληροφορίες για την πολιτική-δημαγωγική του δράση.

οβολού για τους εκκλησιαστές, αμέσως αύξησε τη δημοτικότητά του¹⁸⁴. Συνεχίζοντας επικαλείται το ιστορικό γεγονός της σύναψης συμμαχίας Αθηναίων-Θηβαίων που οδήγησε στην εκστρατεία στον Αλίαρτο, το 395 π.Χ., και στη διεύρυνση της συμμαχίας. Και σε αυτή την περίπτωση οι Αθηναίοι αποδείχθηκαν κυκλοθυμικοί, εφόσον θεωρούσαν αναγκαία την υπογραφή της για τη σωτηρία της πόλης και έπειτα την αμφισβητούσαν (στ.193-5). Για ακόμη μία φορά οι Αθηναίοι έγιναν άθυρμα των ρητόρων-λαοπλάνων. Έπειτα στο στ.197-8 η Πραξαγόρα είτε προτείνει να φτιαχτούν πλοία είτε διατυπώνει κάποια γνωστή άποψη ότι θα κατασκεύαζαν πλοία¹⁸⁵. Στο θέμα αυτό υπάρχει ταξική διχογνωμία, καθώς οι μεν φτωχοί το επιθυμούν επωφελούμενοι των χρημάτων ως κωπηλάτες, οι δε πλούσιοι ανθίστανται λόγω της επιβάρυνσης του κόστους εξοπλισμού και της διατήρησης της τριήρεως¹⁸⁶. Η Πραξαγόρα υπενθυμίζει στο ακροατήριό της τα αμφιθυμικά αισθήματα που τρέφουν για τους Κορινθίους και κάνει χρήση μιάς γνωστής σε όλους φράση που δείχνει τις αμοιβαίες αντιθετικές συμπεριφορές των Αθηναίων¹⁸⁷ και κάνει μνεία στον καιροσκοπισμό του Θρασύβουλου¹⁸⁸. Συνεχίζοντας υποστηρίζει πως ο μισθός του δημοσίου έχει κάνει τους άνδρες ιδιοτελείς (στ. 206-7). Στο σημείο αυτό αποκαλύπτει το λόγο της όλης συνομοσίας: η διοίκηση της πόλης πρέπει να ανατεθεί στις γυναίκες, όπως ακριβώς συμβαίνει να είναι οι ίδιες στα σπίτια ταμίες και επιστάτριες:

*«ταῖς γὰρ γυναιξί φημι χρῆναι τὴν πόλιν
ἡμᾶς παραδοῦναι. καὶ γὰρ ἐν ταῖς οἰκίαις
ταύταις ἐπιτρόποις καὶ ταμίαισι χρώμεθα»* (στ. 210-12)

Στο τελευταίο μέρος του λόγου της εκθέτει τα προσόντα των γυναικών, κάνοντας αναφορά στη διαχείριση των οικιακών υποθέσεων και δουλειών. Αρχικά, πλένουν το μαλλί πάντα σε ζεστό νερό, όπως δηλαδή έχουν μάθει από τις προηγούμενες γενιές και κατ' επέκταση αυτός ο υγιής συντηρητισμός θα λειτουργήσει θετικά προς τις συνεχείς πολιτικές αλλαγές. Άλλωστε επισημαίνει η Πραξαγόρα πως η Αθήνα θα

¹⁸⁴ Sommerstein 1998: 167 πληροφορίες για τους αμειβόμενους και μη.

¹⁸⁵ Ussher 1973: 102 τάσσεται υπέρ της πρώτης άποψης, αλλά κατά την άποψη μου μεγαλύτερη ισχύ φέρει η δεύτερη.

¹⁸⁶ Ussher 1973: 102 και Sommerstein 1998: 155, Zumbrennen 2006: 322, όπου ο συγγραφέας υποστηρίζει πως ο βασικός ταξικός διαχωρισμός ανάμεσα σε φτωχούς και πλούσιους παρέμενε ζωντανός σε μια βασική ανησυχία της πολιτικής δραστηριότητας στην πόλη.

¹⁸⁷ Sommerstein 1998: 156, υποστηρίζεται ότι στην πραγματικότητα η φράση λειτουργεί αντίστροφα.

¹⁸⁸ Sommerstein 1998: 157, κατηγορεί τον Θρασύβουλο ότι ήθελε να υπογραφεί ειρήνη μόνο από αυτόν, για να πάρει τα εύσημα.

βελτιωνόταν αν έπαυε να καταπιάνεται με καινούργια πράγματα (στ.214-220). Η ίδια προσθέτει μια σειρά συνηθειών, τηρούντων των αθηναϊκών πρακτικών, διαχρονικών και αρκετά χιουμοριστικών, για να ενισχύσει την πρότασή της:

*«καθήμεναι φρύγουσιν ὥσπερ καὶ πρὸ τοῦ·
ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρουσιν ὥσπερ καὶ πρὸ τοῦ·
τὰ Θεσμοφόρι' ἄγουσιν ὥσπερ καὶ πρὸ τοῦ·
πέττουσι τοὺς πλακοῦντας ὥσπερ καὶ πρὸ τοῦ·
τοὺς ἄνδρας ἐπιτρίβουσιν ὥσπερ καὶ πρὸ τοῦ·
μοιχοὺς ἔχουσιν ἔνδον ὥσπερ καὶ πρὸ τοῦ·
αὐταῖς παροψωνοῦσιν ὥσπερ καὶ πρὸ τοῦ·
οἶνον φιλοῦσ' εὗζωρον ὥσπερ καὶ πρὸ τοῦ·
βινούμεναι χαίρουσιν ὥσπερ καὶ πρὸ τοῦ.»* (στ. 221-229)

Σημαίνουσας σημασίας είναι η επανάληψη του εμπρόθετου «πρὸ τοῦ», με το οποίο τονίζεται η σταθερότητα των γυναικῶν και πιθανόν η αξία που επιδεικνύουν στις πατροπαράδοτες συνήθειες.

Τέλος, επικαλείται ένα πολύ δυνατό συναίσθημα, αυτό της μητρότητας τονίζοντας πως ως μανάδες των στρατιωτῶν θα βρουν τρόπο να τους σώσουν και διατείνεται πως η διαχείριση των χρημάτων θα είναι καλύτερη στα χέρια των γυναικῶν γιατί κανείς δεν μπορεί να τις εξαπατήσει, εφόσον είναι τόσο καλές στο να απατούν (αυτό προκύπτει και από την επιτυχή έκβαση της συνομωσίας).

*«ὡς τοὺς στρατιώτας πρῶτον οὔσαι μητέρες
σώζειν ἐπιθυμήσουσιν· εἶτα σιτία
τίς τῆς τεκούσης θᾶπτον ἐπιπέμψειεν ἄν;
χρήματα πορίζειν εὐπορώτατον γυνή,
ἄρχουσά τ' οὐκ ἂν ἐξαπατηθεῖη ποτέ·
αὐταὶ γάρ εἰσιν ἐξαπατᾶν εἰθισμέναι.
τὰ δ' ἄλλ' ἔάσω. ταῦτ' ἐὰν πείθησθέ μοι,
εὐδαιμονοῦντες τὸν βίον διάζετε.»* (στ. 233-240)

Ἦδη από την αρχή του έργου διαπιστώνεται ο δυναμισμός της Πραξαγόρας και ο προσεγμένος και επιμελημένος λόγος της. Ο πολιτικός της λόγος είναι μεστός και η ίδια επικαλείται κάθε ρητορικό μέσο, ώστε να πείσει για την ορθότητα του

συλλογισμού της. Ξεκινά, αφού διαβεβαιώσει ότι αγαπά τον τόπο της (στ.173) και πως στεναχωριέται για όσα στραβά συμβαίνουν στην πόλη της (στ.174-5), κερδίζοντας με αυτό τον τρόπο την εύνοια ή τουλάχιστον την πρόσεξη του γυναικείου ακροατηρίου. Περιγράφει την κατάσταση στην οποία έχει περιπέσει η πόλη και οι πολίτες της, οι οποίοι είναι άθυρμα στα χέρια των δημαγωγών και οι ίδιοι λειτουργούν εγωιστικά και όχι προς όφελος της πόλης. Στην πραγματικότητα, ακόμη και στο πλαίσιο της δημοκρατίας, οι απόψεις του λαού ήταν καταδικασμένες, εφόσον παρασύρταν από τους δημαγωγούς. Το γεγονός αυτό αναδεικνύεται από την Πραξαγόρα, για να προωθήσει ένα σύστημα κομμουνισμού. Η ανικανότητα των ανθρώπων που φέρονται ως ίσοι, για να λειτουργούν επιτυχώς στη νομοθετική αρένα οδηγεί σε μια μεγαλύτερη εφαρμογή στις αρχές της ισότητας, σ' ένα ολόκληρο κοινωνικό σύστημα, που απεικονίζεται στο δεύτερο μέρος του έργου («Κοινοκτημοσύνη» στο σεξ, στ. 877-1111), στο οποίο η ίση μεταχείριση αναδεικνύεται ανώφελη¹⁸⁹.

Η Πραξαγόρα κάνει χρήση στο σημείο αυτό ενθυμημάτων και συγκεκριμένα «κοινών τόπων». Έπειτα συνεχίζοντας με τις έντεχνες πίστεις επικαλείται γνωστά σε όλους ιστορικά παραδείγματα, για να επιβεβαιώσει την ως άνω άποψη, ήτοι την περίπτωση του Αγύρριου, τη στάση των Αθηναίων προς τους Κορινθίους και τον Θρασύβουλο. Έπειτα κατηγορεί τους Αθηναίους για την απαράδεκτη στάση τους θεωρώντας τους αίτιους της κατάστασης και καταλήγει διατυπώνοντας τη γνώμη της ως προς την καταλληλότητα των γυναικών να αναλάβουν την πολιν (στ.210-211). Δεν αφήνει βέβαια ατεκμηρίωτη την πρόταση αυτή, αλλά τη θεμελιώνει στη διαχρονική στάση των γυναικών να διαχειρίζονται ορθά «τὰ τοῦ οἴκου» χωρίς να αλλάξουν τις πατροπαράδοτες συνήθειες.

Συνοπτικά, ο λόγος της Πραξαγόρας δεν στερείται ρητορικής βάσεως. Αντιθέτως, συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά ενός τυπικού συμβουλευτικού λόγου. Μιλά με φυσικότητα, ευφράδεια και αυτοπεποίθηση. Γνωρίζει την ψυχολογία των ανδρών και γι' αυτό ξεκινά τονίζοντας την αγάπη που τρέφει για την πόλη της, ώστε να διεγείρει ευνοϊκά συναισθήματα για τις επίδωξεις της. Ωστόσο, στην πορεία της συζήτησης δεν διστάζει να αποδώσει ευθύνες στους Αθηναίους και γι' αυτό αιτιολογημένα τους προτρέπει να αποδεχθούν την γυναίκα στη θέση του άνδρα για την διοίκηση της

¹⁸⁹ Casement 1986:73

πόλης. Ἄλλωστε δεν την φοβίζει το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας, διότι αυτό είναι ήδη προδιαγεγραμμένο. Σημαίνουσας σημασίας είναι και τα λόγια του χορού, όταν νοσταλγικά ανατρέχουν σε μια περασμένη εποχή (περίπτωση Μυρωνίδα)¹⁹⁰ και εκφράζει τη λύπη του για τους μισθοφόρους πολιτικούς του εδώ και τώρα (στ.304-310). Ἐτσι, έρχεται σε αντίθεση η χυδαία φρενίτιδα της σημερινής δημοκρατίας με την αριστοκρατική Αθήνα των χρόνων του Μυρωνίδα.

B. Ο Βλέπυρος και ο Χρέμης αντιδρούν στα νέα της συνέλευσης (στ.311-477)

Στο επεισόδιο αυτό πληροφορούμαστε το θέμα συζήτησης της Εκκλησίας του Δήμου: «**ΧΡ.** τί δ' ἄλλο γ' ἢ ἔδοξε τοῖς πρυτάνεσι περὶ σωτηρίας γνώμας καθεῖναι τῆς πόλεως» (στ.395-7). Ο λόγος παρότι χιομουριστικός είναι συνάμα και θλιμμένος. Ο διάλογος των δύο ηρώων μας επιτρέπει να δούμε τι διημείφθη στη συζήτηση, ποιες ήταν οι αντιδράσεις των ανδρών στη συνέλευση και ποια η έκβαση της και να διαμορφώσουμε μία εικόνα για το χαρακτήρα των ανδρών και τις αρμοδιότητες των δύο φύλων.

Ξεκινώντας από το τελευταίο ευθύνη των γυναικών είναι η φροντίδα του οίκου και του άνδρα

«**ΑΝ.** εἶτ' οὐδὲ τὴν γυναῖκα' ἐκέλευσας σοι φράσαι;

ΒΛ. μὰ τὸν Δί'· οὐ γὰρ ἔνδον οὔσα τυγχάνει,

ἀλλ' ἐκτετρύπηκεν λαθοῦσά μ' ἔνδοθεν·

ὃ καὶ δέδοικα μὴ τι δρᾷ νεώτερον» (στ. 335-8)

και συχνά συναστρέφονται μεταξύ τους, χωρίς άδεια από αυτόν

«**ΑΝ.** τί δῆτ' ἂν εἴη; μῶν ἐπ' ἄριστον γυνὴ

κέκληκεν αὐτὴν τῶν φίλων; **ΒΛ.** γνώμην γ' ἐμήν.» (στ.348-9).

Ο άνδρας από την άλλη προσέρχεται στις συνελεύσεις της Εκκλησίας του Δήμου (στ.389) και στα δικαστήρια (στ.460), με απώτερο σκοπό να επωφεληθεί των ημερίσιων επιδομάτων (τριώβολον), η στέρηση των οποίων ισοδυναμεί με καταστροφή «*Ἀντίλοχ', ἀποίμωξόν με τοῦ τριωβόλου τὸν ζῶντα μᾶλλον· τὰμὰ γὰρ διοίχεται*» (στ.392-3). Επιπλέον, στο χωρίο αυτό επισημαίνεται και η φτώχεια των

¹⁹⁰ Ussher 1973: 119, Sommerstein 1998: 167, αναφορά στην περίπτωση του Μυρωνίδα *Λυσιστράτη*, στ. 801-3

Αθηναίων: «ἤνπερ λάβω θοιμάτιον, ὄπερ ἦν μοι μόνον» (στ.353) και στους στ. 381-2, 408-421.

Ο Χρέμης ενημερώνει τον Βλέπυρο, τον σύζυγο της Πραξαγόρας, για όσα ειπώθηκαν από έναν άγνωστο όμορφο νεαρό (στ.427), την Πραξαγόρα, ο οποίος είχε την πλειονότητα των συμμετεχόντων στο πλευρό του. Η Πραξαγόρα σύμφωνα με τον Χρέμη, αφού πρώτα εξαπέλυσε μειωτικούς χαρακτηρισμούς για το ανδρικό φύλο αποκαλώντας τους «πανοῦργον, κλέπτην, συκοφάντην» (στ. 436-9), εξήρε τα προσόντα των γυναικών λέγοντας πως είναι «γυναῖκα δ' εἶναι πρᾶγμα ἔφη νομβυστικὸν καὶ χρηματοποιόν» (στ. 441-2) και πως «κοῦτε τὰ πόρρητ' ἔφη ἐκ Θεεσμοφόροιν ἐκάστοτ' αὐτὰς ἐκφέρειν» (στ.442-3). Ἐπειτα υποστήριξε ότι

*«συμβάλλειν πρὸς ἀλλήλας ἔφη
ἰμάτια, χρυσί', ἀργύριον, ἐκπώματα
μόνας μόναις, οὐ μαρτύρων ἐναντίον,
καὶ ταῦτ' ἀποφέρειν πάντα κούκ ἀποστερεῖν» (στ. 446-9)*

και επεσήμανε πως

*«οὐ συκοφαντεῖν, οὐ διώκειν, οὐδὲ τὸν
δῆμον καταλύειν ἄλλα πολλὰ κάγαθὰ
ἕτερα τε πλεῖστα τὰς γυναῖκας εὐλόγει» (στ.452-4)*

Ο Βλέπυρος συνειδητοποιεί πως οι ρόλοι αντιστρέφονται και στο εξής η γυναίκα θα ξυπνά νωρίς, για να πάει στα δικαστήρια. Επιπλέον εκφράζει το φόβο μήπως ακόμη αντιστραφούν και οι σεξουαλικοί ρόλοι και οι γυναίκες πλέον και όχι οι ανδρες να αναγκάζουν σε ερωτική συνεύρεση. Ο Χρέμης που παρουσιάζεται αρκετά αφελής ή συμβιβαστικός απαντά με μια φράση που θυμίζει το «ουδέν κακόν αμιγές καλού» και υπενθυμίζει το μύθο σύμφωνα με τον οποίο ο Ποσειδώνας καταράστηκε την Αθήνα να λαμβάνει λανθασμένες αποφάσεις και η Αθηνά συμπλήρωσε πως αυτές ωστόσο πάντα θα πετυχαίνουν ¹⁹¹.

Η Πραξαγόρα συμπλήρωσε στον επίσημο λόγο της γυναικεία προσόντα, τα οποία προηγουμένως δεν είχε θίξει. Οι γυναίκες επισημαίνει διαχειρίζονται σωστά τα χρήματα, κρατούν τα μυστικά, αλληλοδανείζονται χωρίς μάρτυρα, δεν συκοφαντούν,

¹⁹¹ Sommerstein 1998: 181

δεν παραμπέμπουν κάποιον στο δικαστήριο, προξενούν πολλά καλά στο Δήμο και προσφέρουν και άλλα παρόμοια θετικά. Τα χαρακτηριστικά αυτά επιβεβαιώνονται από τους Βλέπυρο και Χρέμη. Αντιθέτως, οι άνδρες είναι πανούργοι, κλέφτες, συκοφάντες, δικομανείς, δεν διαχειρίζονται σωστά τα χρήματα, αποκαλύπτουν τα μυστικά, δεν είναι συνεπείς στο δανεισμό και καταστρέφουν τον Δήμο. Η Πραξαγόρα, λοιπόν, κατορθώνει να μειώσει το ήθος των ανδρών και να αναδείξει το αντίστοιχο των γυναικών. Άλλωστε τα όσα υποστηρίζει ευσταθούν. Ωστόσο, προφανώς η πρόταση της συναντά την αναμενόμενη αντίδραση όσων ανδρών βρίσκονταν εκεί (των αγροτών στ.432-3).

Γ. Η Πραξαγόρα κερδίζει τη συναίνεση του Βλέπυρου και του Χρέμη (στ.478-729)

Οι γυναίκες επιστρέφουν διακριτικά, για να μην κινήσουν τις υποψίες των ανδρών και αποβάλλουν τα ανδρικά εργαλεία. Η Πραξαγόρα στο διάλογό της με τον Βλέπυρο υποκρίνεται ότι δεν γνωρίζει τίποτα για την απόφαση της συνελεύσεως. Όταν όμως ενημερώνεται, εκφράζει την πεποίθηση ότι η πόλη θα είναι ευτυχισμένη (στ.559), γιατί οι ίδιες δεν θα επιτρέπουν να δρουν αυτοί που την υποσκάπτουν, την συκοφαντούν ή την κατηγορούν (στ.560-2). Κανείς δεν θα κλέβει, ούτε θα φθονεί το γείτονά του, ούτε κανείς θα είναι κουρελής και άπορος, ούτε θα εμπαίζεται ή θα βάζει ενέχυρο την περιουσία του (στ.565-7).

Στο σημείο αυτό ο λόγος της Πραξαγόρας θυμίζει υποσχεσιολογία τυπικού προεκλογικού πολιτικού λόγου, ο οποίος επαγγέλεται ανατροπή της υπάρχουσας ευάλωτης κατάστασης από την νέα ηγεσία. Πράγματι, στους στ.583-5, η Πραξαγόρα ζητά από το αθηναϊκό ανδρικό κοινό να καινοτομήσουν και να μην μείνουν προσκολλημένοι στα παλιά ήθη. Το γεγονός αυτό βέβαια έρχεται σε κάποια αντίθεση με την προηγούμενη ομιλία της, όταν πρότασε ως προσόν των γυναικών τη σταθερότητά τους στις συνήθειες.

Η αλλαγή που προτείνει είναι εξαιρετικά ρηξικέλευθη και ριζοσπαστική. Προτείνει το μοντέλο της κοινοκτημοσύνης, όπου

*«κοινωνεῖν γὰρ πάντας φήσω χρῆναι πάντων μετέχοντας
κάκ ταύτοῦ ζῆν, καὶ μὴ τὸν μὲν πλουτεῖν, τὸν δ' ἄθλιον εἶναι,
μηδὲ γεωργεῖν τὸν μὲν πολλήν, τῷ δ' εἶναι μηδὲ ταφῆναι,*

μηδ' ἀνδραπόδοις τὸν μὲν χρῆσθαι πολλοῖς, τὸν δ' οὐδ' ἀκολούθῳ.
ἀλλ' ἕνα ποιῶ κοινὸν πᾶσιν βίον, καὶ τοῦτον ὅμοιον» (στ.590-4).

Ἐπειτα ακολουθεῖ διευκρίνιση τῆς βασικῆς ιδεολογικῆς τῆς γραμμῆς:

«τὴν γῆν πρότιστα ποιήσω κοινήν πάντων καὶ τὰργύριον καὶ τᾶλλ' ὅπόσ' ἐστὶν ἐκάστῳ» (στ. 597-8) καὶ «εἴτ' ἀπὸ τούτων κοινῶν ὄντων ἡμεῖς βοσκήσομεν ὑμᾶς ταμιευόμενα καὶ φειδόμενα καὶ τὴν γνώμην προσέχουσαι» (στ. 599-600)

Εξηγεῖ γιατί τὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι ἀγαθὸ:

«οὐδεὶς οὐδὲν πενία δράσει· πάντα γὰρ ἔξουσιν ἅπαντες,
ἄρτους, τεμάχη, μάζας, χλαίνας, οἶνον, στεφάνους, ἐρεβίνθους.
ὥστε τί κέρδος μὴ καταθεῖναι;» (στ.605-7).

καὶ ἐπιπλέον «ἐξέσται προῖκ' αὐτῷ ζυγκαταδαρθεῖν·
καὶ ταύτας γὰρ κοινὰς ποιῶ τοῖς ἀνδράσι συγκατακεῖσθαι
καὶ παιδοποιεῖν τῷ βουλομένῳ» (στ.613-5),

ὁμῶς διευκρινίζει πῶς «αἱ φαυλότεραι καὶ σιμότεραι παρὰ τὰς σεμνὰς καθεδοῦνται·
καῖτ' ἦν ταύτης ἐπιθυμία, τὴν αἰσχρὰν πρῶθ' ὑποκρούσει» (στ.617-8)

Σύμφωνα με Leo Strauss «ἡ ἐντελὴς νέα τάξις ὡς ἡ πιο εὐλόγη τάξις εἶναι ἡ τάξις σύμφωνα με τὴ φύση, ἀλλὰ ἡ φύση εἶναι ἀρχαιότερη ἀπὸ οποιαδήποτε ἀνθρώπινη φιλοσοφία. Τέλος, εἴαν ἡ τήρησις τοῦ ἀρχαίου νόμου καὶ τῆς ἀρχαίας πρακτικῆς εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀρετὴ καὶ ἀν οἱ γυναῖκες ξεπεράσουν τοὺς ἀνδρες ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτή, ὁ ἀρχαῖος νόμος ἀντιφάσκει με τὴν ὑποταγὴν τῶν γυναικῶν στοὺς ἀνδρες».¹⁹² Ἀκόμη συγκαταλέγει στα προηγούμενα:

«ἀλλὰ φυλάξουσ' οἱ φαυλότεροι τοὺς καλλίους ἀπιόντας
ἀπὸ τοῦ δείπνου, καὶ τηρήσουσ' ἐπὶ τοῖσιν δημοσίοισιν·
κούκ ἐξέσται παρὰ τοῖσι καλοῖς «καὶ τοῖς μεγάλοις» καταδαρθεῖν
ταῖσι γυναιξίν πρὶν τοῖς αἰσχροῖς καὶ τοῖς μικροῖς χαρίσωνται» (στ.626-9)

Ἐπειτα στο θέμα τῶν παιδιῶν που εἶναι καὶ τὸ βασικότερο, γιὰ νὰ μὴ γεμίσει ἡ πόλις Οιδίποδες (στ.1042), τὰ ἀγόρια θὰ σέβονται ὅλους τοὺς ἀνθρώπους που εἶναι

¹⁹² Strauss 1980: 267

μεγαλύτεροι τους κι έτσι θα περιοριστούν και οι προστριβές. Στο θέμα του οργώματος της γης τίποτα δεν αλλάζει, αλλά οι δούλοι (στ.651-2) θα συνεχίζουν αμείωτα τον ρόλο τους. Τον ρουχισμό και τα δείπνα θα τα αναλάβουν οι γυναίκες (στ.652-4). Οι δίκες θα καταργηθούν, γιατί θα έχουν εκλείψει όλοι οι λόγοι που οδηγούν τους ανθρώπους σε αντιδικία. Ακόμη και η τιμωρία θα έχει πρακτική συνέπεια, αφού οι ενάντιοι στους νόμους θα στερούνται από το αγαθό του φαγητού. Οι κλοπές θα εκλείψουν (στ.667) και οι άνθρωποι θα πάψουν να κυβεύουν (στ.672). Τα δείπνα θα είναι κοινά και μια μεγάλη κατοικία θα είναι η πόλη που θα ενώνει όλα τα οικήματα ώστε να επικοινωνούν οι άνθρωποι μεταξύ τους (στ.673-4). Τα δικαστήρια και οι στοές θα γίνουν τραπεζαρίες, αλλά ανδρών (στ.677-8). Το βήμα των ρητόρων θα χρησιμεύει, ώστε να τοποθετούνται τα ποτήρια και οι στάμνες και οι νεανίες θα υμνούν όσους γενναία στον πόλεμο πέθαναν και θα αναφέρουν τους δειλούς, ώστε να μην δειπνούν από τη ντροπή τους. Οι κάλπες θα τεθούν στην υπηρεσία των δείπνων, αφού από αυτές ο καθείς θα λαμβάνει ένα λαχνό με βάση τον οποίο θα κατευθύνεται στο αντίστοιχο δείπνο. Τέλος, οι δούλες θα κοιμούνται μόνο με τους δούλους.

Το καινούργιο σχέδιο που παρουσιάζει η Πραξαγόρα είναι αποκλειστικά δικό της και η ίδια μιλά σα να ήταν ο μοναδικός κυβερνήτης ή νομοθέτης της Αθήνας (στ.594, 597, 673)¹⁹³. Οι εξαγγελίες της, αν και αρχικά προοικονομούν τη βελτίωση της υφιστάμενης κατάστασης αποκλειστικά για τους φτωχούς και θα μπορούσε να κερδίσει τη συμπάθεια και συναίνεσή τους - οι πλούσιοι, κατά την άποψη μου, δεν επωφελούνται από την αλλαγή του παραδοσιακού οικονομικού μοντέλου – οδηγείται στην ακραία θέση της κατάργησης κάθε μορφής πολιτικής δράσης (κατάργηση δικαστηρίων και συνελεύσεων), απότοκη της βασικής της ιδεολογίας και αντικαθιστά κάθε δομή της πόλης με αντίστοιχες στο πλαίσιο της μεγάλης οικίας, όπως μετασχηματίστηκε η πόλη (στ.673-74). Με τη διάλυση των κυρίων οργάνων της δημοκρατίας η Πραξαγόρα θυμίζει την Ολιγαρχία των Τριάκοντα. Με τον τρόπο αυτό η Πραξαγόρα καταλύει κάθε δημοκρατικό κεκτημένο και ακυρώνει βασικές λειτουργίες του ανδρός. Απονευρώνοντας την ανδρική καθημερινότητα τόν υποβιβάζει σε ρόλο «κήφηνα», ο οποίος απλώς θα τρώει φαγητό που είναι ήδη έτοιμο για αυτόν, θα κάνει σεξ και θα χρησιμοποιείται για αναπαραγωγικούς λόγους. Το μόνο επιχείρημα που τελικά έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, κατά τη γνώμη μου, και μπορεί

¹⁹³ Strauss 1980: 269

να κάμψει τις κοινωνικές – ταξικές αντιδράσεις, είναι οι σεξουαλικές δυνατότητες και ελευθερίες που προσφέρονται καθώς οι άνδρες μεγάλης ηλικίας θα συντροφεύονται από νεαρές κοπέλες και αντίστοιχα οι γυναίκες μεγάλης ηλικίας θα απολαμβάνουν την παρέα των νεαρών αγοριών. Σύμφωνα με Strauss «η γυναικοκρατία είναι συνέπεια της δημοκρατικής λογικής, όταν αυτή χαρακτηρίζεται από την περαιτέρω προϋπόθεση, ότι τα δύο φύλα είναι άνισα. Αυτή η λογική οδηγεί στο ερώτημα πιο φύλο είναι περισσότερο ισότιμο, ώστε να κυβέρνα. Φυσικά το γυναικείο»¹⁹⁴.

Αξίζει όμως μια επισήμανση. Στο σχέδιο δημιουργείται μια δυσκολία που δεν προέκυψε όσον αφορά στην περιουσία. Η ισότητα των γυναικών ως αντικειμένων των επιθυμιών των ανδρών δεν είναι δυνατή, δεδομένης της ανισότητας των γυναικών στην ομορφιά. Γι' αυτό το λόγο η συζήτηση της κοινότητας των γυναικών είναι περίπου διπλάσια από τη συζήτηση της κοινότητας ιδιοκτησίας. Η Πραξαγόρα ξεπερνά τη δυσκολία που προκαλείται από τη φυσική ανισότητα των γυναικών από έναν νόμο που καθιστά όλες τις γυναίκες ίσες μέσω του να δίνουν προτεραιότητα στις άσχημες.

Δ. Οι δύο πολίτες συζητούν για το αν θα υπακούσουν στο νέο νόμο ή όχι (στ.730-876)

Στη σκηνή έχουμε την επανεμφάνιση του Χρέμη, ακολουθούμενου από δύο υπηρέτες, οι οποίοι μεταφέρουν διάφορα σκεύη, για να τα παραδώσουν στην πόλη. Έχει επισημανθεί ότι η σκηνή της μεταφοράς των αντικειμένων παραπέμπει στην Παναθηναϊκή πομπή, η οποία γιορτή των Παναθηναίων έφερε πολίτες και ξένους κατοίκους μαζί για να τιμήσουν την Αθηνά (στ.730-45)¹⁹⁵. Εδώ λοιπόν έχουμε την εφαρμογή του πρώτου σχεδίου, της κοινοκτημοσύνης των υλικών αγαθών, εφόσον ο Χρέμης καταθέτει την ατομική του περιουσία και δίνεται η δυνατότητα σε όποιον έχει ανταποκριθεί στο κάλεσμα του νέου ιδεολογικού σχήματος να συμμετάσχει στα δείπνα. Οι επιταγές όμως της νέας ηγεσίας δεν βρίσκουν σύμφωνο έναν εύπορο άνδρα, ο οποίος ζητά από τον Χρέμη να μην υπακούσει αμέσως, αλλά να αναμένει τις αντιδράσεις των υπολοίπων (στ.769-770, 775-7,787-8), όπως συμβαίνει πάντοτε με τις πολιτικές αλλαγές (στ. 797-8, 800, 812-4), όταν για παράδειγμα είχε υποστηριχθεί ότι θα μειωθεί το κόστος αγοράς του αλατιού, αλλά δεν υλοποιήθηκε¹⁹⁶ ή σύμφωνα

¹⁹⁴ Strauss 1980: 270

¹⁹⁵ Sommerstein 1998: 203-205, Ussher 1973: 178-180

¹⁹⁶ Ussher 1973: 188

με το στ. στ.815, όταν μάλλον έγινε ξαφνική αλλαγή του νομίματος¹⁹⁷ ή όταν διατυπώνονταν αντιτιθέμενες απόψεις για το θέμα της έκτακτης εισφοράς (στ. 823-9). Επιπλέον θεωρεί πως και η φύση μπορεί να αντιδράσει στις αποφάσεις αυτές είτε με κεραυνό ή σεισμό είτε στέλνοντας κακούς οιονούς, όπως είναι η νυφίτσα (στ.791-2), εξαιτίας προφανώς της αλλαγής των κοινωνικών ρόλων που συνεπάγεται η νέα πολιτική και την αναπόδραστη αλλαγή στο βιολογικό φύλο, το οποίο για τις γυναίκες είναι αδιαχώριστο από το κοινωνικό. Έπειτα αναφέρει πως πολλοί γνωστοί άνδρες της Αθήνας, όπως ο Αντισθένης, ο Καλλίμαχος και ο Καλλίας είναι πένητες και δεν έχουν κάτι να προσφέρουν στην πόλη. Ο Χρέμης όμως τον διαβεβαιώνει πως τώρα που οι γυναίκες είναι στην εξουσία δεν είναι το ίδιο (στ.830) και πως οφείλει να υπακούσει στο νόμο, στην καταναγκαστική δύναμη του κράτους. Αμέσως μετά τη συζήτηση εμφανίζεται γυναίκα κήρυξ, η οποία ενημερώνει για τη δυνατότητα προσέλευσης στα δείπνα και έτσι φαίνεται η υλοποίηση του σχεδίου της μετατροπής του Πρυτανείου σε χώρο παράθεσης δείπνων. Παραδόξως η σκηνή κλείνει με τον άνδρα να προσπαθεί να μηχανευτεί κάποιο τρόπο να μπει στο δείπνο χωρίς να έχει παραδώσει την περιουσία του.

Ουσιαστικά, το μοναδικό κίνητρο του Χρέμη, για να υπακούσει, είναι η πίστη του ότι είναι καλό και σωστό να υπακούμε στο νόμο. Από την άλλη ο ανώνυμος άνδρας ελέγχει τις πολιτικές της Πραξαγόρας ως άλλος Σωκράτης και τις αντιμετωπίζει σκεπτικιστικά. Έχει ορκιστεί στον Ποσειδώνα ότι δεν θα παραδώσει την περιουσία του (στ.748), κάτι που θυμίζει τη διαμάχη του Ποσειδώνας με την Αθηνά, σαν έναν πόλεμο ανάμεσα στα δύο φύλα.

E. «Κοινοκτημοσύνη» στο σεξ (στ. 877-1111)

Στο επεισόδιο αυτό υλοποιείται και το υπόλοιπο μέρος του ψηφίσματος των γυναικών:

*«ΓΡ. Α' ψηφισμα, καθ' ὃ σε δεῖ βαδίζειν ὡς ἐμέ.
ΝΕΑΣ. λέγ' αὐτὸ τί ποτε κάστι. ΓΡ. Α' καὶ δὴ σοι λέγω.
ἔδοξε ταῖς γυναιξίν, ἦν ἀνὴρ νέος
νέας ἐπιθυμῆ, μὴ σποδεῖν αὐτὴν πρὶν ἂν
τὴν γραῦν προκρούση πρῶτον. ἦν δὲ μὴ 'θέλη*

¹⁹⁷ Sommerstein 1998: 209

*πρότερον προκρούειν, ἀλλ' ἐπιθυμῆ τῆς νέας,
ταῖς πρεσβυτέραις γυναιξίν ἔστω τὸν νέον
ἔλκειν ἀνατεῖ λαβομένας τοῦ παττάλου.»* (στ. 1013-1020).

Οι νεαροὶ ἄνδρες υποχρεοῦνται να κοιμούνται πρῶτα με γυναῖκες τῆς ὀριμῆς ἡλικίας. Το ψήφισμα αὐτὸ φαίνεται να αγνοοῦν ο νεαρὸς ἄνδρας και ἡ νεαρά κοπέλα, γεγονός που δίνει τὴ δυνατότητα στα πρόσωπα ἕως το στ.1048 να διατυπώσουν τα συναισθήματα τους για τὸ διάταγμα αὐτό. Ὅπως εἶναι εμφανές οἱ κανόνες για τὴν ἐρωτικὴ ζωὴ των ἀνθρώπων σχηματίζουν ἕνα πολὺ στενὸ και κομοφομιστικὸ πλαίσιο μέσα στο οποίο εἶναι υποχρεωμένοι να προσαρμόζονται, με σκοπὸ τὴν ἀπερέγκλιτη προσήλωση στην ἐρωτικὴ ικανοποίησὴ ὅλων των ἡλικιακῶν ομάδων.

Τα δύο νεαρά πρόσωπα ἀρνοῦνται να ἀποδεχτοῦν τὴν κατάσταση, ἐνῶ ἀπαντοῦν υποτιμητικὰ στη Γριά υπενθυμίζοντάς τῆς ὅτι βρίσκεται κοντὰ στον θάνατο (στ.926, 996-7, 1010, 1030-3, 1056-7). Ἡ Γριά Α' δὲν πτοεῖται ἀπὸ τις ἀντιδράσεις των νέων και εἶναι βέβαιη πως ἀναγκαστικὰ ο νεαρὸς θα υποκύψει στο ψήφισμα. Θεωρεῖ μάλιστα πως οφείλουν να υπακούσουν στο νόμο, ἀν θέλουν να λέγονται δημοκράτες: «κατὰ τὸν νόμον ταῦτα ποιεῖν ἔστι δίκαιον, εἰ δημοκρατούμεθα» (στ.944-5). Ἀργότερα φαίνεται να καταφθάνει μια γυναῖκα μεγαλύτερης ἡλικίας, ἡ οποία διεκδικεῖ τον νεαρὸ και ἀμέσως μια τρίτη γυναῖκα ἀκόμα μεγαλύτερη και πιο ἀσχημη ἀπὸ τις λοιπές δύο, ἡ οποία νομικὰ τον διεκδικεῖ. Και οἱ τρεῖς εἶναι διψασμένες για ἐρωτικὴ συντροφιά (στ.1076, 1087). Ο νεαρὸς αἰσθάνεται σχεδὸν ἀποτροπιασμένος, καθὼς κινδυνεύει να διαμελιστεῖ σαν τον Πενθέα (στ. 1076) στις Βάκχες (στ. 1126-36) και αἰσθάνεται ὅτι πλαγιάζει με γυναῖκες νεκρές και ζητὰ εἴν πεθάνει στη διάρκεια του σεξ, ἐφόσον αὐτές τον ἀφαιμάξουν, να θαρτεῖ υπακούοντας στους νόμους τῆς πατρίδας του στον τόπο των κατορθωμάτων του. Ἡ Foley βλέπει στο ἀπόσπασμα αὐτὸ τὴν εἰκόνα τῆς οργιαστικῆς θρησκείας και τῆς ἀχαλίνωτης λαγνείας με τὴν οποία συχνὰ συνδέονται οἱ γυναῖκες στην κωμωδία¹⁹⁸.

Στην οὐσία ἡ καινοτομία στο ἐρωτικὸ θέμα ἀπορρέει ἀπὸ τὴ συνεργασία δύο λογικῶν: τὴ μετατοπὴ τῆς πόλης σε ἕνα μόνον νοικοκυριὸ και τὴν υποκατάσταση τῆς συμβατικῆς ἰσότητος για τὴ φυσικὴ ἀνισότητα ὅσον ἀφορὰ τὴν ἡλικία και τὴν ομορφιά. Ὡστόσο, ὅπως υποστηρίζεται ἀπὸ τον Leo «ἡ νέα ἰσότητα που ἰδρύεται ἀπὸ τὴν Πραξαγόρα εἶναι στην πραγματικότητα μια ἀνισότητα υπέρ ενός υψηλότερου

¹⁹⁸ Foley 1982: 20

δικαιώματος του παλιού και του άσχημου. Κατά κανόνα οι παλιοί αγαπούν το αρχαίο σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό τι κάνουν οι νέοι. Η ισότιμη προϋπόθεση από την οποία ξεκινάει η Πραξαγόρα αντιδρά σε κάποιο βαθμό στην προθυμία της να πάει σε οποιοδήποτε μήκος, για να ξεφορτωθεί το αρχαίο»¹⁹⁹. Επιπλέον, το σχέδιο της Πραξαγόρας δεν παρέχει επαρκή προστασία ενάντια στην αιμομιξία²⁰⁰, δεδομένου ότι στη νέα τάξη πραγμάτων οι γονείς δε γνωρίζουν ο ένας τον άλλο και οι νέοι άνθρωποι θα υποχρεώνονται να «συγκατοικούν» με τους παλαιότερους. Κατ' επέκταση η αιμομιξία μεταξύ γονέων και παιδιών καθίσταται μη ανιχνεύσιμη. Μ' αυτό τον τρόπο, όμως, η διαταγή της Πραξαγόρας δημιουργεί εν τέλει μια πόλη χωρίς νοικοκυριά και χωρίς οικογένειες.

ΣΤ. Σύντομο τέλος και έξοδος, όπου ο Βλέπυρος επιστρέφει πανηγυρίζοντας (στ. 1111-1183)

Στη σκηνή αυτή επανεμφανίζεται ο Βλέπυρος, ο οποίος συνομιλεί με το χορό και πανηγυρίζει το μόνιμο δημόσιο έλεγχο του. Σύμφωνα με την Foley «το τέλος αυτό υπογραμμίζει την κενότητα της ανδρικής επιτυχίας για μια εγχώρια χρυσή εποχή»²⁰¹. Σημαντικό σημείο ο στ. 1155-6, όπου ο χορός καλεί τους ακροατές να την βραβεύσουν για τη σοφία της και όσοι γέλασαν για τα γέλια που τους χάρισε.

*«τοῖς σοφοῖς μὲν τῶν σοφῶν μεμνημένοις κρίνειν ἐμέ,
τοῖς γελῶσι δ' ἡδέως διὰ τὸν γέλων κρίνειν ἐμέ»*

Το τέλος του έργου δεν είναι ικανοποιητικό²⁰². Δεν βλέπουμε εάν λειτουργεί η κοινότητα της παρουσίας ή αν οι γυναίκες εργάζονται. Δεν βλέπουμε εάν η Πραξαγόρα έκανε την πόλη ως σύνολο ευτυχισμένη ή δυστυχισμένη. Πιθανότατα συνέβαλε όχι στην κατάργηση της δυστυχίας, αλλά στην ανακατανομή της δυστυχίας και της ευτυχίας. Ίσως η επιτυχία ή αποτυχία της γυναικοκρατίας να μην είναι το ζητούμενο. Αυτό που είναι εμφανές είναι πως οι γυναίκες στις *Εκκλησιάζουσες*

¹⁹⁹ Strauss 1980: 272

²⁰⁰ Sommerstein 1984b: 322, υποστηρίζει πως η ανησυχία για αιμομιξία δεν ευσταθεί, εφόσον τα παιδιά θα γνωρίζουν τις μητέρες τους (αντίθετα από ό,τι υποστηρίζεται σε Πλατωνική Πολιτεία). Ωστόσο, μπορεί τα αγόρια να μην κινδύνευαν να συνευρεθούν με τις μητέρες τους, δεν ίσχυε όμως το ίδιο για τα κορίτσια. Απλώς, δε διακινδύνευε σε ό,τι αφορά την δημιουργία Οιδιπόδων

²⁰¹ Foley 1982: 18

²⁰² Rothwell 1990: 6, υποστηρίζει ότι το τέλος είναι θριαμβευτικό και εξετάζει κατά πόσο μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου ο Αριστοφάνης μετέβαλε προς τα «αριστερά» την ιδεολογία του. Rothwell 1990: 203, 215 βλέπει τις *Εκκλησιάζουσες* σα μια έκφραση του Αριστοφάνη πίκρας και απογοήτευσης σ' ένα χρόνο ήττας και φτώχειας.

αναγκάζουν τους άνδρες να εγκαταλείψουν οποιεσδήποτε ανησυχίες τους για μια προοπτική, όπου τα πάντα θα είναι αντικείμενο επιμέλειας των γυναικών και οι ίδιοι θα τροφοδοτούνται με τα πάντα. Η ισότητα που προτείνεται από την Πραξαγόρα απαιτεί την κατάργηση όλων των ανισοτήτων και επομένως του απόλυτου κομμουνισμού (όσον αφορά την ιδιοκτησία, τις γυναίκες και τα παιδιά). Όμως, οι σημαντικότερες ανισότητες είναι αδύνατες και ο ισότιμος χαρακτήρας απαιτεί να παρέχονται στους κατώτερους προνομιακά δικαιώματα, για να αντισταθμιστούν τα ελαττώματά τους. Σύμφωνα με τον Leo «Ο παραλογισμός της ισότητας δεν είναι τόσο αισθητός στην περίπτωση της περιουσίας, όπως στην περίπτωση του φύλου, αφού είτε οι άνδρες είναι πλούσιοι είτε φτωχοί εξαρτάται τόσο από την τύχη όσο και από φυσική ανισότητα»²⁰³.

4.4 Αποτίμηση της πολιτικής των Γυναικών

Το πολιτικό πρόγραμμα της Πραξαγόρας αποβλέπει στην κοινοκτημοσύνη των πάντων, όπως διαπιστώθηκε από την ανάλυση του κειμένου. Στόχος της πολιτικής των γυναικών είναι να εξασφαλίσουν πως καμιά πλούσια ελίτ δε θα δημιουργηθεί ξανά, καταργώντας τα κοινωνικά «status»²⁰⁴. Ωστόσο, το πρόγραμμά τους διολισθαίνει διαρκώς σε αντιφάσεις. Αφενός, αποσκοπεί σε μια δημοκρατικά εξελισσόμενη ισότιμη κοινωνία και αφετέρου σπάει τις πολιτικές που συνδέουν τη δημοκρατική σταθερότητα με το σεβασμό του ατόμου και των συνεπειών του κάθε πολίτη. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Rothwell «ο κομμουνισμός πάντα κατηγορείται πως αγνοεί την ανθρώπινη φύση και την ιδιοτέλεια. Οι οικονομικές, όμως, συνθήκες του 390, η φτωχοποίηση δηλαδή, είχε οδηγήσει μέσω της μείωσης του βιοτικού επιπέδου στον εγωισμό»²⁰⁵. Έτσι, η πολιτική των γυναικών παραπέμπει φαινομενικά στο ιδανικό του Περικλή για την πόλη:

«ἐγὼ γὰρ ἠγοῦμαι πόλιν πλείω ζύμπασαν ὀρθομένην ὠφελεῖν τοὺς ἰδιώτας ἢ καθ' ἕκαστον τῶν πολιτῶν εὐπραγοῦσαν, ἀθρόαν δὲ σφαλλομένην. καλῶς μὲν γὰρ φερόμενος ἀνὴρ τὸ καθ' ἑαυτὸν διαφθειρομένης τῆς πατρίδος οὐδὲν ἦσσαν ξυναπόλλυται, κακοτυχῶν δὲ ἐν εὐτυχούσῃ πολλῶ μᾶλλον διασώζεται» (Θουκ. 2.60.2-3)

²⁰³ Strauss 1980: 280

²⁰⁴ Zumbrennen 2006: 322

²⁰⁵ Rothwell 1990: 12

Οι γυναίκες χρησιμοποιούν αυτό τον τρόπο ως αντίδοτο στις εγωιστικές και διχαστικές ενέργειες που εκδηλώνουν οι άνδρες στη δημόσια σφαίρα, καθώς η πολιτική των γυναικών προάγει τον παραδοσιακό τρόπο, τη συνεργασία και την ανταλλαγή, αξίες που ασκούν οι γυναίκες στο σπίτι και οι οποίες μπορούν να εφαρμοστούν για την εξάλειψη της κοινής δυσaréσκειας. Έτσι, η Πραξαγόρα πετυχαίνει το *συνοικεῖν* πιστεύοντας πως μέσω της κοινής ύπαρξης υλικών αγαθών θα οδηγήσει στην εξάλειψη του πολιτικά διαιρούμενου ατομικισμού και της απληστίας και κατ' επέκταση ο συνοικισμός θα οδηγήσει στην ομόνοια χάρη στην ισοκατανομή των αγαθών. Όπως και στη *Λυσιστράτη* έτσι κι εδώ οι γυναίκες αναδιοργανώνουν την πόλη, τον ανδρικό-εξωτερικό κόσμο, ο οποίος ενδιαφέρεται για το εφήμερο κέρδος, στο μοντέλο του οίκου, του θηλυκού-εσωτερικού κόσμου, ο οποίος είναι ταυτισμένος με το παρελθόν. Η Αθήνα για την Πραξαγόρα πρέπει να επαναγκαθιδρυθεί βασισμένη στη μοιρασιά και την ισότητα.

Η πολιτική των γυναικών στην ουσία της προσφέρει την δυνατότητα στον εγωκεντρικό πολίτη να μεταμορφώσει τον έρωτα για απληστία και φιλοδοξία σε έρωτα για την κοινότητα και τη συνεργασία. Απαιτείται, όμως, να δοθούν τα απαραίτητα κίνητρα, ώστε να κατασταλούν όλοι οι παράγοντες που μπορεί να τη διχάσουν.

Η Πραξαγόρα προτείνει κυριολεκτικά την κατεδάφιση των διαχωρισμάτων του οίκου, τους τοίχους δηλαδή που χωρίζουν το ένα σπίτι από το άλλο. Το ζητούμενο είναι τι αντιπροσώπευε ο οίκος, του οποίου την κατεδάφιση επιθυμεί διακαώς. Εκτός των άλλων ο οίκος είναι ο χώρος αρχικά που περικλείει όσους έχουν κάποια δουλειά μέσα σ' αυτόν, τα μέλη της οικογένειας και τους επισκέπτες της. Από την άλλη, απέκλειε όσους ήταν έξω και δεν είχαν προσκληθεί. Για τον Cohen «το σπίτι είναι μια φυσική ενσάρκωση των απαιτήσεων της ιδιωτικής ζωής που σχετίζεται με την οικογένεια»²⁰⁶. Όμως, η αλλαγή της κατοικίας και της κατοίκησης συντελεί και στην αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων και δομών, όπως οι ενδοσυγγενικές και οι σχέσεις γειτονίας.

²⁰⁶ Cohen 1991: 84

Η Πραξαγόρα δημιουργεί μια οικία μόνο για τους Αθηναίους. Οι ξένοι, τόσο οι ελεύθεροι όσο και οι δούλοι, οι οποίοι προηγουμένως συχνά για υλικό τους κέρδος εξασφάλιζαν στους Αθηναίους άνδρες σεξουαλική διέξοδο, πρέπει να παύσουν.

«ΠΡ. φήμ' ἐγώ.

*ἔπειτα τὰς πόρνas καταπαῦσαι βούλομαι
ἀπαζαπάσας. ΒΛ. ἵνα τί; ΧΡ. δῆλον τουτογί·
ἵνα τῶν νέων ἔχωσιν αὐται τὰς ἀκμάς.*

ΠΡ. *καὶ τὰς γε δούλας οὐχὶ δεῖ κοσμουμένας
τὴν τῶν ἐλευθέρων ὑφαρπάζειν Κύπριν,
ἀλλὰ παρὰ τοῖς δούλοισι κοιμᾶσθαι μόνον*

κατωνάκη τὸν χοῖρον ἀποτετιλμένας.» (στ. 718-24)

Η Κυρήκαινα προσκαλεί μόνο τους Αθηναίους πολίτες να δειπνήσουν (στ. 834) και η Θεράπεινα αποδέχεται τη θέση της (1115).

Για να οικοδομήσει όμως η Πραξαγόρα, θα κατεδαφίσει τελείως όχι μόνο τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στα σπίτια, αλλά και τις οριοθετήσεις οικογενειών και κτιρίων. Η λέξη *συρρήζασ'* (στ. 675) εκ του *συρρήγνυμι* υποδηλώνει έντονα τη βία και την αποφασιστικότητα της Πραξαγόρας να πραγματοποιήσει αλλαγές φαινομενικά προοριζόμενες να θεσπίσουν ένα είδος δικαιοσύνης. Η κατεδάφιση των τειχών, σύμφωνα με σχετικές πηγές, ήταν μια τιμωρία που προοριζόταν για όσους θεωρούνταν ένοχοι για παράνομες παραβιάσεις, όπως ήταν η δολοφονία, η τυραννία και η προδοσία. Φυσικά η Πραξαγόρα δεν αποσκοπεί ούτε στην εκθεμελίωση όλου του οικιακού χώρου ούτε στην εκδίωξη όλων των Αθηναίων από τα σπίτια τους. Θέλει να διαγράψει τις αποδείξεις των ατομικών περιοχών του παλαιού καθεστώτος, της ανδρικής δηλαδή ατομικής κυριαρχίας. Το σπίτι, λειτουργεί συμβολικά, καθώς εκφράζει την ανδρική ηλικία και την απληστία της ιδιωτικότητας.

Εξετάζοντας το θέμα της αναδιανομής της περιουσίας πρέπει να εξετάσουμε εάν μια τέτοια θεμελιώδης οικονομική αλλαγή ήταν στην πραγματικότητα διαχωρίσιμη από τις αλλαγές στην πολιτισμική σφαίρα. Συζητώντας για αναδιανομή οι Fraser και Honneth διακρίνουν «τις μετασχηματιστικές στρατηγικές», οι οποίες αποσκοπούν «στο να αλλάξουν το διαχωρισμό της σκληρής δουλειάς, τις δομές της ιδιοκτησίας και άλλες βαθιές δομές του οικονομικού συστήματος» και «τις καταφατικές

στρατηγικές», οι οποίες αναζητούν «να επανορθώσουν την κακή κατανομή μέσω της εισοδηματικής μεταφοράς και έτσι να αυξήσει την κατανάλωση για τους μη προσομιούχους»²⁰⁷. Το ουτοπικό σχέδιο της Πραξαγόρας επικεντρώνεται στην κατανάλωση απ' ό,τι στην αλλαγή των σχέσεων της παραγωγής. Άλλωστε στις *Εκκλησιάζουσες* η δουλεία συνεχίζεται. Αυτή η ριζοσπαστική οικονομική αλλαγή προωθείται μέσω της δημοκρατικής πολιτικής των γυναικών, ενόψει όμως πρωτόγνωρων πολιτικών και πολιτιστικών αλλαγών, της κατάργησης δηλαδή των κοινωνικών-οικονομικών διαστρωματώσεων και της ανάληψης της εξουσίας από τις γυναίκες.

Εν συνεχεία είναι σημαντικό να διατυπωθούν κάποιες θέσεις σχετικά με τα μέσα που αξιοποιούν οι γυναίκες για την ανάληψη της εξουσίας. Οι τελευταίες χάρη στην απάτη που χρησιμοποιούν κατορθώνουν να κερδίσουν την πλειονότητα των ψήφων. Όμως αυτό που διαπιστώνεται είναι πως η Πραξαγόρα δεν αρκείται σε αυτήν, αλλά διατυπώνει καίριες απόψεις. Όπως είναι γνωστό η σημασία της ρητορικής στην αρχαία Αθήνα ήταν μεγάλη, αλλά στην πραγματικότητα μόνο μια μερίδα κυρίαρχων πολιτικών μιλούσαν κυρίως. Αυτό το γεγονός ψέγει η Πραξαγόρα διαρκώς στις ομιλίες της, αλλά και η ίδια κάνει χρήση των ρητορικών δυνατοτήτων, για να πείσει τους άνδρες της Αθήνας να παραδώσουν τις υποθέσεις της πόλης στις γυναίκες. Η επιτυχία του σχεδίου εξαρτάται επομένως και από τις ρητορικές επιδόσεις των γυναικών, όπως αποτυπώνεται στον Πρόλογο του έργου. Η ρητορική στρατηγική τους εξαρτάται από την εξαπάτηση. Τα «μέσα πειθούς» που χρησιμοποιούν οι γυναίκες διαμορφώνονται από τις προκαταλήψεις του κοινού που πρέπει να προσελκύσουν, καθώς μόνο οι άνδρες μπορούν να συμμετέχουν στις συνελεύσεις και συνεπώς οι γυναίκες πρέπει να μοιάζουν και να ακούγονται ως άνδρες. Σύμφωνα με τον Frost «οι *Εκκλησιάζουσες* από την αρχή θέτουν ζητήματα σχετικά με το βαθμό στον οποίο η ρητορική εξαρτάται από τις υπάρχουσες προκαταλήψεις του κοινού, αρκετά συχνά με την εφαρμογή εξαπάτησης»²⁰⁸. Η πολιτική επιτυχία της Πραξαγόρας στη δημοκρατική Αθήνα βασίστηκε στη ρητορική της ικανότητα και την αφέλεια των πολιτών και την αγάπη τους για τον πειραματισμό²⁰⁹. Οι *Εκκλησιάζουσες* θα μπορούσαν στο πλαίσιο αυτό να εξετάζουν το ενδεχόμενο ότι η ρητορική θα μπορούσε να λειτουργεί, για να υπονομεύσει ή να αναμορφώσει τις πολιτικές και

²⁰⁷ Fraser and Honneth 2003: 74

²⁰⁸ Mhire and Frost 2014: 78

²⁰⁹ Casement 1986: 73

κοινωνικές προκαταλήψεις, τις νόρμες ή τους νόμους της Αθήνας. Πιθανόν βέβαια ο Αριστοφάνης να είχε ως στόχο ένα είδος κωμικής πειθούς του κοινού του, δεδομένου πως η ρητορική συνδυάζεται με την κωμωδία και οι πολιτικοί ρήτορες προσπαθούσαν να πετύχουν το γέλιο²¹⁰. Σε κάθε περίπτωση οι πολιτικές απόψεις της Πραξαγόρας δεν γίνονται αποδεκτές από τον πραγματικό ανδρικό πληθυσμό της συνέλευσης. Γι' αυτό και η απάτη των γυναικών λειτουργεί καταλυτικά για την ψήφιση του νέου καθεστώτος. Αργότερα βέβαια πολλοί πείθονται στην αλλαγή της εξουσίας είτε σεβόμενοι το νόμο (περίπτωση Χρέμη) είτε θεωρώντας πως η νέα τάξη πραγμάτων προωθεί την ισότητα. Ισχύει συνεπώς πως απάτη και πειθώ είναι τα δύο μέσα με τα οποία οι γυναίκες πετυχαίνουν την εγκαθίδρυση του νέου καθεστώτος²¹¹. Το τελικό αποτέλεσμα ωστόσο δε συμβαδίζει με τις αρχικές δηλώσεις της Πραξαγόρας. Πράγματι η πατριαρχική διαδοχή στην ιδιοκτησία εξαλείφεται, ο ανταγωνισμός όμως δεν εξαφανίζεται, αλλά ερωτικοποιείται και ο αρσενικός που στερείται των καθηκόντων του ως αγρότης, πολεμιστής και πολιτικός, δεν ζει τη λαμπρή ζωή, για την οποία ο οίκος σχεδιάστηκε, αλλά μια αχρηστευμένη και ιδιωτικοποιημένη ζωή του αιώνιου φεστιβάλ²¹².

Σε κάθε περίπτωση ανεξάρτητα από την επιτυχία ή αποτυχία της γυναικοκρατίας²¹³, οι *Εκκλησιάζουσες* προωθούν σαφώς ένα μοτίβο δημοκρατικής τυραννίας, το οποίο θα μπορούσε να βοηθά τους θεατές να επανεξετάσουν τα αποτήματα της συνηθισμένης επαναστατικής δημοκρατικής παρόρμησης και τις δυνατότητες του πολιτεύματος. Ταυτοχρόνως επιχειρούν να στείλουν και το μήνυμα πως οι αξίες που υπερασπιζόμαστε δεν είναι πάντα δεδομένες και εναρμονισμένες, αλλά οι άνθρωποι οφείλουμε να υπερασπιζόμαστε την αξία της αρμονίας.

4.5 Ο συσχετισμός γυναικείου φύλου και πολιτικής στο έργο

Οι *Εκκλησιάζουσες* αποτελούν το δεύτερο σωζόμενο έργο του Αριστοφάνη, στο οποίο οι γυναίκες αποκτούν πολιτική εξουσία και επιβάλουν ένα είδος γυναικοκρατίας, στο οποίο σε αντίθεση με αυτό στη *Λυσιστράτη*, η γυναικεία κυριαρχία είναι πιθανότατα μόνιμη. Το έργο παρουσιάζει τόσο τη μεταμπίηση όσο

²¹⁰ Mhire and Frost 2014: 69, 84

²¹¹ Strauss 1980: 264 και Rothwell 1990: 35-36, υποστηρίζει πως η λογοτεχνική περσόνα της γυναίκας ταυτίζεται με την Πειθώ ως συγκερασμό της επιχειρηματολογίας και της αποπλάνησης.

²¹² Foley 1982: 5

²¹³ Sommerstein 1984b: 323, υποστηρίζει πως σε κάθε περίπτωση το αθηναϊκό κοινό θα θεωρούσε το σχέδιο απαράδεκτο.

και το κοινωνικό φύλο ως δραματικές αυταπάτες που υπάρχουν στη σκηνή και την πραγματική ζωή²¹⁴. Οι *Εκκλησιάζουσες* μάς μεταφέρουν σε έναν καθαρά ανδροκρατούμενο χώρο, ο οποίος κυριαρχείται από γυναίκες που μοιάζουν με άνδρες ή φέρονται ως άνδρες και διεκδικούν την ανατροπή της παραδοσιακής ανδρικής αξίωσης για εξουσία, την οποία και πετυχαίνουν. Το έργο παίζει με τους παραδοσιακούς ρόλους των φύλων και το θέμα της ορθής διακυβέρνησης. Τόσο η γλώσσα όσο και τα ρούχα διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στο θέμα της μεταμφίεσης που κάνει το φύλο να μοιάζει ασταθές και πολύπλοκο. Άλλωστε για τους αρχαίους έλληνες sex και gender ήταν ένα και το αυτό για τις γυναίκες. Το γένος (gender) ήταν βασισμένο στις διαφορές των φύλων και το φύλο (sex) ήταν ο πρωταρχικός δρόμος, για να σημάνουν σχέσεις εξουσίας²¹⁵. Τα βιολογικά γυναικεία χαρακτηριστικά καθόριζαν τον γυναικείο κοινωνικό ρόλο. Το γυναικείο σώμα κατ' επέκταση καθόριζε το gender των γυναικών. Οι άνδρες από την άλλη μπορούσαν να σκέφτονται και να συμπεριφέρονται ερωτικά σαν γυναίκες²¹⁶. Οι όροι αρσενικός και θηλυκός υποδεικνύουν δύο πλευρές της ανθρώπινης προσωπικότητας που για τον Hegel στην αρχαιότητα είχαν τοποθετηθεί σε αντίθεση ο ένας από τον άλλο μέσω της απότομης οριοθέτησης του πολιτικού κόσμου και του νοικοκυριού²¹⁷.

Στην ουσία οι γυναίκες έρχονται να ανατρέψουν τον παραδοσιακό διαχωρισμό της εξουσίας που βασίζεται στη διαφορά των φύλων, αρχικά χάρη στην απάτη της μεταμφίεσης και της ρητορικής δεινότητας της Πραξαγόρας και έπειτα χάρη στην προσομοίωση της πόλης στο πλαίσιο της οικίας.

Στην αρχή του έργου η προσοχή μας στρέφεται στην μεταμφίεση των γυναικών σε άνδρες, ώστε να καταφέρουν να συμμετάσχουν στη συνέλευση και να αποκτήσουν την πολιτική εξουσία μιας και αυτή φαίνεται να σχετίζεται με την εμφάνιση της αρρενωπότητας. Το σώμα συνυφαίνεται και ερμηνεύεται σε κάθε ιστορική στιγμή με βάση τα πολιτισμικά νοήματα, τις κοινωνικές πρακτικές και τα πολιτικά

²¹⁴ Taaffe 1993: 21

²¹⁵ Scott 1986: 1067

²¹⁶ Dover 1989: 73, ο οποίος επισημαίνει ότι ο άνδρας που έχει γυναικεία σωματικά χαρακτηριστικά ή συμπεριφέρεται με τρόπους που κατηγοριοποιούνται ως θηλυκοί από την αθηναϊκή κοινωνία επίσης αναζητά να παίζει ένα γυναικείο ρόλο σεξουαλικά στη σχέση του με τους άλλους άνδρες.

²¹⁷ Saxohouse 1980: 66, υποσημ. 5

διακυβεύματα²¹⁸ και εδώ φαίνεται πως η συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα απαιτεί από τις γυναίκες την οικείωση με το ανδρικό σώμα, έστω και εξωτερικά αναγνωρίσιμο.

Η Πραξαγόρα κάνει λόγο για την γενειάδα του Προνόμου, την οποία φορούσε ο Αγύρριος, εξέχον δημόσιο πρόσωπο. Ο Αγύρριος διατηρούσε σχέση με τον Προνόμο, ο οποίος προσφέροντάς του τη γενειάδα, τον ανδροποίησε²¹⁹. Συνεπώς, η Πραξαγόρα αξιοποιεί το παράδειγμα του Αγύρριου, για να δείξει πως, εφόσον ο ίδιος απέκτησε την πολιτική του δύναμη με την αμφίεσή του, το ίδιο μπορούν να κάνουν και οι γυναίκες, αποδεικνύοντας πως η εξουσία στην πόλη εξαρτάται από το φύλο.

*«Αγύρριος γοῦν τὸν Προνόμου πάγων' ἔχων
λέληθε. καίτοι πρότερον ἦν οὗτος γυνή·
νυνὶ δ', ὄρᾳς, πράττει τὰ μέγιστ' ἐν τῇ πόλει.»* (στ. 102-4)

Έτσι, αν κάποιος εμφανίζει αρρενωπότητα ακόμη κι αν κάποτε ήταν γυναίκα μπορεί να απαιτεί πολιτική δύναμη. Κατ' επέκταση η ασφάλεια της ταυτότητας φύλου (gender) δεν είναι πια βέβαιη, καθώς οι γραμμές των φύλων, σύμφωνα με την Taaffe, είναι θολές²²⁰. Να σημειωθεί πως στο απόσπασμα με τον Αγύρριο παρατηρούμε πως το βιολογικό και κοινωνικό του φύλο είναι αρσενικό, έστω και τεχνητά, αντιθέτως η σεξουαλικότητά του είναι θηλυκή. Συνεπώς το σώμα, όπως διαπιστώνεται και από την Butler, δεν αποτελεί υλικότητα αυτή καθαυτήν ούτε απλώς υπάρχει de facto-είναι μια υλικότητα- φορέας νοήματος, και ο τρόπος με τον οποίο φέρει αυτό το νόημα είναι θεμελιωδώς δημιουργικός, με την έννοια πως το σώμα δεν είναι απλώς μια ύλη, αλλά μια συνεχής και αδιάκοπη υλοποίηση δυνατοτήτων²²¹.

Συνεχίζοντας, εκτός της εξωτερικής ομοιότητας με τους άνδρες οι γυναίκες πρέπει να υιοθετήσουν και τον γλωσσικό κώδικα των ανδρών που προσέρχονται στις συνελεύσεις και την ανδρική φωνή και συνεπώς να έρθουν σε γλωσσική ασυμφωνία προς το δικό τους φύλο, για να μην εκθέσουν τη θηλυκότητά τους. Αυτός ο μιμητισμός προϋποθέτει ότι οι γυναίκες αναδιπλασιάζουν τα ανδρικά χαρακτηριστικά, χωρίς ουσιαστικά να τα ιδιοποιούνται ή να τα επαυξάνουν²²². Ο στίχος 31 είναι ο πρώτος από μια σειρά τέτοιων αναφορών (*«ἡμῶν προσιόντων»*). Η

²¹⁸ Laqueur 2003:22

²¹⁹ Ussher 1973: 89 και 102-4

²²⁰ Taaffe 1993: 111

²²¹ Αθανασίου 2006 :385

²²² Αθανασίου 2006: 217

γλώσσα έχει πάντα τη δυνατότητα να δημιουργεί, να αποκαλύπτει ή να αποκρύπτει την ταυτότητα φύλου (gender) και εδώ θα λειτουργήσει ακριβώς όπως η μεταμφίεση.

ΧΟΡΟΣ

*«ὥρα προβαίνειν, ἄνδρες, ἡμῖν ἐστι· τοῦτο γὰρ χρὴ
μεμνημένας ἀεὶ λέγειν, ὡς μήποτ' ἐξολίσθη
ἡμᾶς. ὁ κίνδυνος γὰρ οὐχὶ μικρός, ἦν ἀλώμεν
ἐνδύομεναι κατὰ σκότον τόλμημα τηλικούτον» (στ. 285-288)*

Στη συνέχεια, η Πραξαγόρα, αφού επιλύει όλα τα τεχνικά θέματα, εκφωνεί τον λόγο με τον οποίο υμνεί τη γυναικεία προσωπικότητα. Το ενδιαφέρον στο λόγο της εντοπίζεται στο γεγονός πως η Πραξαγόρα στηρίζεται σε μια «κοινή εμπειρία των γυναικών», με το να δηλώνει πως όλες οι γυναίκες διαθέτουν αυτά τα θετικά χαρακτηριστικά. Ουσιαστικά η στρατηγική τους προς την κατεύθυνση της πολιτικής αλλαγής βασίζεται στη «γυναικεία φύση», η οποία εδώ παίζει το ρόλο του συνεκτικού ιστού της γυναικείας ταυτότητας και κατ' επέκταση οι γυναίκες ορίζουν τον εαυτό τους και την κοινωνική τους κατάσταση μέσα από τους ετεροπροσδιορισμούς της πατριαρχίας²²³, όπως αποτυπώνεται και στο διάλογο των Βλέπυρο και Χρέμη, οι οποίοι δεν αμφισβητούν τα χαρακτηριστικά των γυναικών.

Αργότερα, στους στ. 259-60 η Πραξαγόρα εξηγεί στις φίλες της πώς θα προστατευτεί από τους τοξότες, εάν ανακαλύπτοντάς την τις επιτεθούν, αναφερόμενη σε μια επιθετική συμπεριφορά, η οποία ανακαλεί στη μνήμη πάλι σε παλαιίστρα, μία καθαρά ανδρική δραστηριότητα και ικανότητα («**ΠΡ.** ἐξαγκωνιῶ ὠδί· μέση γὰρ οὐδέποτε ληφθήσομαι.»).

Στο επεισόδιο με τον Βλέπυρο και το Χρέμη (στ. 311-477) βλέπουμε τον πρώτο και τον ανώνυμο γείτονα να είναι ντυμένοι με γυναικεία ρούχα, τη στιγμή που οι γυναίκες τους φορούν τα δικά τους ανδρικά. Η επιλογή αυτή λειτουργεί συμβολικά αναδεικνύοντας την απογύμνωση των αρρένων ηρώων από τη δημόσια δύναμή τους και ενσωματώνοντας μια κοροϊδία της θηλυκότητας. Σύμφωνα με την Taaffe «ο μόνος τρόπος για έναν ηθοποιό, στη σκηνή ή στην πραγματική ζωή, να αποκαταστήσει την ακεραιότητά του και την ταυτότητά του είναι με την έκθεση της αρρενωπότητας κάτω από τη μεταμφίεσή του. Η παρωδία του Βλέπυρου με τα

²²³ Αθανασίου 2006: 20, 21

γυναικεία ρούχα και η εμπειρία του να τα φοράει υπογραμμίζει την υποτίμηση της θηλυκότητας στις *Εκκλησιάζουσες*²²⁴. Ο Χρέμης ανακοινώνοντας την απόφαση της συνέλευσης, αναφέρεται σ' ένα αλλόκοτο πλήθος ανθρώπων:

«**ΧΡ.** πλειῖστος ἀνθρώπων ὄχλος,
ὅσος οὐδεπόποτ', ἦλθ' ἀθρόος ἐς τὴν πύκνα.
καὶ δῆτα πάντας σκυτοτόμοις ἠκάζομεν
ὀρῶντες αὐτούς. οὐ γὰρ ἀλλ' ὑπερφυῶς
ὡς λευκοπληθῆς ἦν ἰδεῖν ἡκκλησία.» (στ. 383-7)

Η περιγραφή του μάς επιτρέπει να δούμε πώς έμοιαζαν οι γυναίκες, οι ντυμένες ως άνδρες, στα μάτια των ανδρών. Παρά το γεγονός πως πολλές από αυτές δεν κατάφεραν να μαυρίσουν, δεν κίνησαν την περιέργεια των ανδρών παρά θεωρήθηκε ότι ήταν λευκές λόγω της επαγγελματικής τους ιδιότητας ως τσαγκάρηδες. Συνεπώς, οι ενδυματολογικές επιλογές των γυναικών και τα εξαρτήματα ενδυμασίας τους, ήτοι τα γένεια και η τεχνητή ανδρική κόμη, λειτούργησαν καταλυτικά στο κομμάτι της πλάνης. Ασφαλώς, και η διατήρηση των ανδρικών κινήσεων και της αρρενωπής φωνής συνέβαλαν σ' αυτό το αποτέλεσμα από κοινού.

Στο διάλογο της Πραξαγόρας με τους Βλέπυρο και Χρέμη, η ηρωίδα επανακαθορίζει το ρόλο της ως γυναίκα, αφήνοντας πίσω της την ανδρική σκευή και προσεγγίζει τους δύο άνδρες με γυναικεία εμφάνιση και αμφίσημο γυναικείο λόγο. Η Πραξαγόρα επιβεβαιώνει το όφελος που θα προκύψει για την πόλη από την αλλαγή της εξουσίας. Η ίδια όμως μιλώντας υπέρ των γυναικών, μιλά ταυτόχρονα και ενάντια στις προσδοκίες του φύλου της (gender) με όρκο στον Απόλλωνα («**ΠΡ.** νῆ τὸν Ἀπόλλω», στ. 631), ο οποίος ταυτοποιείται με τους άνδρες στο έργο²²⁵. Στο στ. 160 μάλιστα μία γυναίκα προσπαθώντας να δράσει σαν άνδρας ορκίζεται στον Απόλλωνα («**ΓΥ.** Α' ὦ νῆ τὸν Ἀπόλλω»). Ο Βλέπυρος από την άλλη άλλοτε ορκίζεται στον Απόλλωνα «**ΒΛ.** νῆ τὸν Ἀπόλλω, χάριέν γε» (στ. 680) , άλλοτε στον Διόνυσο, γνωστός στο μύθο για τη θηλυπρέπειά του «**ΒΛ.** μὰ τὸν Διόνυσον» (στ.344) και άλλοτε στον Ερμή «**ΒΛ.** καὶ νῆ τὸν Ἑρμῆν» (στ. 445). Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως ορκίζεται αδιακρίτως, χωρίς να συμερίζεται κάποια άποψη²²⁶.

²²⁴ Taaffe 1993: 113

²²⁵ Taaffe 1993: 122

²²⁶ Taaffe 1993: 122, υποσημ. 37

Ωστόσο, το νέο πολιτικό καθεστώς προκάλεσε, ώστε κάποιες γυναίκες να αντιδρούν σαν τέρατα. Η σκηνή των δύο νέων και των τριών ηλικιωμένων γυναικών (στ. 817-1111) λειτουργεί αντιθετικά προς την προηγούμενη με τις νεαρές κοπέλες. Οι νέες γυναίκες είναι θηλυκές, αστείες και επιτυχημένες, ενώ οι ηλικιωμένες, κοντά στο θάνατο και με λίγη εναπομείνασα θηλυκότητα, προσπαθώντας να ντυθούν όπως οι αντίθετές τους, σαν ελκυστικές νέες γυναίκες²²⁷. Οι γυναίκες φαίνεται να τηρούν το γράμμα του νόμου εκδικούμενες με κάποιο τρόπο για το μέχρι τότε σεξουαλικό αποκλεισμό τους. Πιθανότατα, κάτι παρόμοιο θα μπορούσε να συμβεί και από την πλευρά των ανδρών με τη διαφορά πως αυτοί είχαν τη δυνατότητα να απευθυνθούν και στα σπίτια του *Κυναλώπηκος* (*Λυσιστράτη*, στ. 957).

Επιστρέφοντας στο θέμα της προσομοίωσης της πόλης σε οικία εξετάζουμε την αξίωση των γυναικών για ανάληψη πολιτικής εξουσίας, όπως αποτυπώνεται στον επίσημο και ανεπίσημο ρητορικό λόγο της Πραξαγόρας. Στις *Εκκλησιάζουσες* οι γυναίκες έρχονται να απαντήσουν στην ανδρική αποτυχία να διαχειριστούν πολιτικά και οικονομικά ζητήματα της πόλης ως όφειλαν. Οι άνδρες ζουν με τα χρήματα των συνελεύσεων και των δικαστικών συνεδριάσεων και κατ' επέκταση δημιουργούν ένα κράτος πρόνοιας, το οποίο αντί να προστατεύει, διαιρεί το δημόσιο συμφέρον και αυξάνει στην ανδρική απληστία. Η απληστία αυτή και η κατασπατάληση της δημόσιας περιουσίας για λόγους που δεν αφορούν την ασφάλεια ή την ευημερία της πόλης, προξενεί προβλήματα ακόμη και στον οίκο, μοτίβο το οποίο απαντάται και στη *Λυσιστράτη*. Επιπλέον, οι οικονομικές ανισότητες οξύνονται και η φτώχεια διευρύνεται.

Έτσι, οι γυναίκες έρχονται να επιβάλλουν μεταρρυθμίσεις, οι οποίες οδηγούν σε έναν κοινωνικοπολιτικό κομμουνισμό, όπου τα πάντα είναι κοινά και οι ίδιες αποκτούν απόλυτη κυριαρχία στην πολιτική σφαίρα. Για την επίτευξη αυτού του στόχου η Πραξαγόρα επιβάλει πρακτικές του οίκου στη δημόσια ζωή. Οι πρακτικές αυτές αντλούνται από τον κόσμο των γυναικών, ο οποίος διευρύνεται και υπερισχύει του κόσμου των ανδρών. Η Foley διατείνεται πως «η καινοτόμος φύση του σχεδίου της Πραξαγόρας, αν και δεν έρχεται σε αντίθεση με την προηγούμενη απαίτησή της

²²⁷ Taaffe 1993: 126, στη σελ. 123 η Taaffe μεταφέρει την άποψη των Konstan και Dillon για το επεισόδιο: «έχει ονομαστεί ως ένας τυχαίος, άγριος, γκροτέσκος θρίαμβος κωμικής ενέργειας».

για «συντηρητισμό» των γυναικών, είναι ταυτόχρονα μια σατιρική αξίωση για θεατρική καινοτομία, όπως αποτυπώνεται στους στ. 583-5»²²⁸.

*«ΠΡ. καὶ μὴν ὄτι μὲν χρηστὰ διδάξω πιστεύω· τοὺς δὲ θεατὰς,
εἰ καινοτομεῖν ἐθελήσουσιν καὶ μὴ τοῖς ἡθάσι λίαντοῖς τ' ἀρχαίοις ἐνδιατρίβειν, τοῦτ'
ἔσθ' ὃ μάλιστα δέδοικα» (στ. 583-5)*

Στην ουτοπία των γυναικών οι άνδρες διαθέτουν άπλετο ελεύθερο χρόνο, περιορισμένο σε ό,τι αφορά θέματα οίκου. Στην ουσία τούς επιβάλλεται να διαθέτουν κοινά ενδιαφέροντα απομακρυσμένοι από κάθε είδους πολιτική παραγωγή και σκέψη. Σε παρόμοιο πλαίσιο βέβαια κινούνται και οι γυναίκες, εφόσον η δημόσια σφαίρα περιορίζεται σε θέματα φαγητού, ποτου-διασκέδασης, παραγωγής ενδυμάτων και διοίκησης των υπεραπλουστευμένων εναπομεινάντων δομών του κράτους, γεγονός που προδιαθέτει έναν κόσμο περιορισμένο στις υλικές απολαύσεις και μόνο. Αφαιρώντας ένα σύνολο πολιτικών οργανισμών (συνελεύσεις, δικαστήρια) και δημιουργώντας όρους οικονομικής ισότητας, η δομή της πόλης ομοιάζει με τη δομή ενός νοικοκυριού. Μια τέτοιου είδους μεταβολή απαιτούσε την ανάληψη της εξουσίας από τις γυναίκες.

Παρότι τόσο η γυναίκα όσο και ο άνδρας ήταν συνδεδεμένοι με θέματα οίκου, η πρώτη με θεματα εσωτερικών και ο δεύτερος με θέματα εξωτερικών υποθέσεων του οίκου, η γυναίκα ήταν κατ' αποκλειστικότητα δεμένη με αυτόν, ενώ θέματα της πόλεως αφορούσαν μόνο τους άνδρες. Ο οίκος, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, δεν ήταν και δεν είναι μέχρι και σήμερα, ένας χώρος, ένα κτήριο ανεξάρτητο από τις δραστηριότητες που συντελούνται μέσα σ' αυτό. Ο οίκος δεν επιτελεί απλώς λειτουργιστικές λειτουργίες, αλλά αφορά πολλαπλά επίπεδα του κοινωνικού, όπως είναι για παράδειγμα ο οίκος ως χώρος συνεστίασης, οικειότητας και φιλοξενίας. Κατ' επέκταση δεν αντιπαρατίθεται της πόλεως ή του δημοσίου, αλλά το ένα ενυπάρχει στο άλλο και είναι αέναα εναλλασόμενα.

Υπ' αυτή την έννοια και με τόσο δυνατές συνδέσεις με την κοινωνία, θα ήταν αδύνατο για τον οίκο ταυτόχρονα ως αφηρημένο όρο όσο και ως χωρική πραγματικότητα να παραμείνει αδιάσπαστος και ανεπηρέαστος από πράγματα όπως το πολιτικό πλαίσιο, οι κοινωνικές του συμβάσεις και οι αλλαγές στην ιστορία.

²²⁸ Foley 1982: 15

Συνεπώς, η επιτυχία των γυναικών στη διεξαγωγή των οικιακών εργασιών, καθώς και η επιτυχία των διαπροσωπικών τους σχέσεων, ερχόμενη σε αντιπαράβολη με την αντίστοιχη αποτυχία των ανδρών στη σφαίρα του δημοσίου κυρίως, δημιουργεί ευνοϊκό περιβάλλον για την αλλαγή της εξουσίας και τη διαχείρησή της με βάση τις γνώσεις και τις ικανότητες των γυναικών. Οι τελευταίες περιορισμένες στο πλαίσιο του οίκου, ανεξάρτητα από την εφήμερη δημόσια συμμετοχή τους στο πλαίσιο τελετουργιών, γνωρίζουν πώς να διαχειριστούν την πόλη με όρους του οίκου.

Υποστηρίζεται πως η πολιτική αυτή των γυναικών είναι παράλογη, υπό την έννοια πως περιορίζει τον μεγαλύτερο κόσμο της πόλης σε εκείνον του οίκου, δανειζόμενη από μια πληθώρα τρεχουσών ουτοπικών θεωριών (Πλάτωνος Πολιτεία²²⁹) ή πραγματικών πρακτικών στο γενικό σχεδιασμό της (μοντέλο Σπάρτης). Οι Αθηναίοι δειπνούν μαζί στις δημόσιες αίθουσες εκδηλώσεων με την ονομασία συσσίτια («καταστήσαι τε τὰ ξυσσίτια», στ. 715), όπως στη Σπάρτη και επικρατεί στρατιωτικό ήθος μάλλον ως απομίμηση της σπαρτιατικής ηθικής (στ. 676-92, 714-7, 834-52). Οι Αθηναίοι όπως και οι Σπαρτιάτες ομολογοί τους, θα μοιράζονται επίσης τα υπάρχοντα και τους συζύγους²³⁰. Η μετατροπή της πόλης σύμφωνα με το ένταλμα του οίκου δείχνει τις συνέπειες της επιβολής του ιδιωτικού κόσμου σε ένα δημόσιο. Αυτή ακριβώς ήταν η πολιτική της ανδρικής απληστίας, χωρίς να έχουν προβεί πρακτικά στην εξομοίωση της πόλης σε οίκο, όπως προτείνεται από τις γυναίκες. Αντιθέτως, με την πολιτική των γυναικών ο οίκος και η πόλη ορίζονται από τις ομοιότητές τους ως οικονομικές δομές σε μια θεωρητική συνέχιση, στην οποία ο οίκος είναι μια λιγότερο ολοκληρωμένη μορφή της πόλης, και κατ' επέκταση κάθε παραλογισμός ή κακοποίηση στη μία δομή μπορεί εν τέλει να αντικατοπτρίζει σημαντικά την κατανόηση της φύσης και της ευημερίας του άλλου²³¹.

²²⁹ Ομοιότητες Πλατωνικής Πολιτείας και Εκκλησιαζουσών του Αριστοφάνους στο έργο του J. Adam *The Republic of Plato* 1902: 345-55. Ανεξάρτητα από το αν η έκδοση της *Πολιτείας* προηγείται ή όχι των *Εκκλησιαζουσών*, τέτοιου είδους συζητήσεις καλλιεργούνται και αποτελούσαν αντικείμενο συζητήσεων των χρόνων εκείνων. Sommerstein 1998: 15-18.

²³⁰ Sommerstein 1998: 16, «Η Σπάρτη παρείχε ως έθιμο μια εξουσιοδοτημένη εξωσυζυγική αναπαραγωγή και ένα έθιμο σύμφωνα με το οποίο οποιοσδήποτε πολίτης ήταν ελεύθερος να χρησιμοποιήσει, χωρίς να ζητήσει άδεια από τις κινητήριες δυνάμεις κάποιου άλλου. Αλλά αυτές οι συνήθειες της Σπάρτης, μακριά από την κατάργηση της περιουσίας ή του γάμου, προϋπέθεταν και τα δύο.» Τις απόψεις αυτές επιβεβαιώνει και η Romeroy 2002: 37-45, όπου εξετάζεται το θέμα από την πλευρά της ανθρωπολογίας.

²³¹ Foley 1982: 16

Ο οίκος ή το νοικοκυριό στο πλαίσιο του οίκου λειτουργεί πάνω στις αρχές της εδραιωμένης φιλίας και όχι της συμβατικής, όπως προκύπτει από τους στ. 558-67, 641-43, 657-66 (Αριστ. Πολιτικά 1259b3),

ΠΡ. νή τήν Ἀφροδίτην μακαρία γ' ἄρ' ἡ πόλις
ἔσται τὸ λοιπόν. **ΒΛ.** κατὰ τί; **ΠΡ.** πολλῶν οὔνεκα.
οὐ γὰρ ἔτι τοῖς τολμῶσιν αὐτήν αἰσχρὰ δρᾶν
ἔσται τὸ λοιπὸν οὐδ' αὖ, οὐδὲ μαρτυρεῖν,
οὐ συκοφαντεῖν,— **ΒΛ.** μηδαμῶς, πρὸς τῶν θεῶν,
τουτὶ ποιήσης· μάφελῃ μου τὸν βίον.
ΧΡ. ὦ δαιμόνι' ἀνδρῶν, τὴν γυναῖκ' ἔα λέγειν.
ΠΡ. μὴ λωποδυτῆσαι, μὴ φθονεῖν τοῖς πλησίον,
μὴ γυμνὸν εἶναι, μὴ πένητα μηδένα,
μὴ λοιδορεῖσθαι, μὴ ἔνεχυραζόμενον φέρειν. (στ. 558-67)

Οι γυναίκες λόγω του αλληλέγγυου χαρακτήρος τους και της δυνατότητάς τους να διαχειρίζονται ορθά τα οικονομικά (στ. 441-54) είναι οι κατάλληλες, ώστε να εδραιώσουν τις αξίες αυτές στην πόλη. Όμως, οι νομοθετικές και δικαστικές λειτουργίες της πόλης δεν εμπίπτουν στα καθήκοντα και πιθανόν στο γνωστικό ορίζοντα των γυναικών και συνεπώς χρήζουν κατάργησης, η οποία συντελείται με την εγκαθίδρυση ενός νέου τύπου δημοκρατίας στηριζόμενη στις πραγματικές αξίες της ισότητας και της ανιδιοτέλειας, μέσω της παράδοσης των περιουσιακών στοιχείων. Η Πραξαγόρα ταυτίζει τη διαχείριση των οικονομικών του νοικοκυριού με αυτή της πόλεως, τοποθετώντας τη δεύτερη σε μεγαλύτερη κλίμακα, γεγονός το οποίο θα μπορούσε βέβαια να ειδωθεί ως πηγή πολιτικής σάτιρας και ειρωνείας από τον Αριστοφάνη και το αθηναϊκό ακροατήριο. Οι γυναίκες υπενθυμίζουν στους άνδρες πως η υποταγή του ατόμου και ο πλούτος του για το κοινό καλό του νοικοκυριού ή του κράτους ήταν ένα πολύ σοβαρό και λειτουργικό ιδανικό. Όπως διαπιστώνεται από την Foley «Η αθηναϊκή πόλις δε σχεδιάστηκε, για να προστατεύει το άτομο και τον πλούτο του· τόσο στο νοικοκυριό όσο και στο κράτος, οι ανάγκες του ατόμου ήταν ιδανικά υποταγμένες σε εκείνες των μεγαλύτερων θεσμικών οργάνων και οι πόροι του θα έπρεπε να στραφούν προς το κοινό καλό»²³². Συνεπώς, η διαφύλαξη του δημοσίου πλούτου είναι στις *Εκκλησιαζούσες* φύσεις χαρακτηριστικές

²³² Foley 1982: 18

των γυναικών και των οίκων κι όχι της κατακερματισμένης πολιτικής σφαίρας. Στόχος τους δεν είναι να προωθήσουν το σπίτι σε βάρος της πόλης, αλλά να αποκαταστήσουν την υγεία και αρμονία της πόλης. Επιβάλλοντας τις αξίες του οίκου (γυναικεία συνεργασία) στην πόλη (ανδρικός ανταγωνισμός) οι γυναίκες στις *Εκκλησιαζουσες* γίνονται σύμβολα χαμένων αξιών στη δημόσια σφαίρα. Φέρνουν στο κράτος όχι μόνο τις οικονομικές πρακτικές και τους κοινωνικούς στόχους που συνδέονται με αλλαγές του 4^{ου} αιώνα²³³, αλλά και ηθικές πρακτικές²³⁴, επισημαίνοντας πως τα χρήματα και τα περιουσιακά στοιχεία δεν στοχεύουν αποκλειστικά στο όφελος του ατόμου. Μόνο με αυτό τον τρόπο η πόλις θα λειτουργήσει ως μια ένωση πολιτών αφιερωμένη στο κοινό καλό και όχι στην ιδιωτική συγκέντρωση κάθε ατόμου. Η αντίσταση των γυναικών στα όρια που τους επιβάλλονται στην εσωτερική σφαίρα (αγνότητα στο γάμο, σιωπή και συνεργασία με τα συμφέροντα των συζύγων τους) σε συνδυασμό με τη συχνή ανικανότητα των ανδρών να υπηρετούν την κοινότητα ή να θυμούνται με ποιο τρόπο το δημόσιο συμφέρον περιλαμβάνει το ιδιωτικό, θυμίζει πόσο δύσκολο είναι να επιτευχθούν στην πράξη τα ιδανικά του *Οικονομικού* του Ξενοφώντος και πόσο δύσκολο είναι να καθοριστεί σε ποιο βαθμό τα ελληνικά δράματα επιβεβαιώνουν αυτά ή τα υποβάλλουν σε κριτική²³⁵.

Καταληκτικά, μια προσεκτική εξέταση της πολιτικής ιδεολογίας των γυναικών και κυρίως των δύο «ρητορικών» λόγων της Πραξαγόρας μάς οδηγεί στο συμπέρασμα πως το δίλημμα που θέτει η ίδια είναι «ισότητα ή διαφορά». Η Πραξαγόρα με το να υπεραμύνεται της διαφοράς ανδρών-γυναικών υποστηρίζει πως οι θεμελιακές διαφορές τους, ως αποτέλεσμα πολιτισμικών παραγόντων και παραδοσιακών μοντέλων κοινωνικοποίησης, είναι σε θέση να καθιερώσουν πραγματική ισότητα για τα μέλη της κοινωνίας και να επαναφέρουν την πολιτική ομαλότητα. Ωστόσο στην πραγματικότητα οι γυναίκες δεν μετατοπίζονται ουσιαστικά από την ανδρική σκοπιά, με την έννοια ότι το νέο καθεστώς που ιδρύουν στηρίζεται στα χαρακτηριστικά της γυναικείας ταυτότητας, όπως αυτά διαμορφώνονται από τους άνδρες. Κατ' επέκταση αν και το σύστημα από ανδροκρατούμενο μεταβάλλεται σε γυναικοκρατούμενο, το

²³³ Pomeroy 1975: 119, υποστηρίζει πως στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου είναι πιθανό πολλές γυναίκες να ασχολήθηκαν και με δραστηριότητες, οι οποίες στο παρελθόν εκτελούνταν από άνδρες.

²³⁴ Foley 1982: 19

²³⁵ Foley 1982: 21

μοντέλο του πατριαρχικού συστήματος εξουσίας εξακολουθεί στη ρίζα του να υπάρχει. Γι' αυτό και το νέο είδος δημοκρατίας, αν και επαγγέλλεται την κατασκευή μιας δημοκρατικότερης πολιτείας στο πλαίσιο της ουσιαστικής εξίσωσης όλων των μελών της, στην πραγματικότητα εγκαθιδρύει μια νέα μορφή ανισότητας, μετατοπίζοντας την ως άλλοτε οικονομική ανισότητα και αδικία στην αντίστοιχη σεξουαλική.

5. Επίλογος

Στην αρχαία ελληνική αθηναϊκή κοινωνία ο ρόλος και το καθεστώς της γυναίκας υπαγορεύονταν από τους άνδρες. Αυτό το πατριαρχικό ιδεώδες προϋπέθετε ότι η γυναίκα σύζυγος θα παρέμενε πάντα σιωπηλή και υπάκουη και θα εργαζόταν στο σπίτι ως φροντιστής του άνδρα της και των παιδιών τους και ως διαχειριστής των οικονομικών υποθέσεων του οίκου. Η πόλη χωρίζει τους άνδρες από τις γυναίκες με βάση το σώμα, το βιολογικό δηλαδή σχηματισμό τους (sex) και κατανέμει εργασίες στηριζόμενη στη διάκριση αυτή. Αυτή η διαίρεση αποδίδει αυστηρά καθορισμένους κοινωνικούς ρόλους (gender roles), με αποτέλεσμα η γυναίκα να συνδέεται με τον χώρο της οικίας και ο άνδρας με το χώρο της οικίας και της πόλεως.

Όμως, το πεδίο αυτό δραστηριότητας φαίνεται να αποδομείται μερικώς ή ολικώς στις κωμωδίες που εξετάστηκαν. Ο Αριστοφάνης τοποθετεί στα στόματα των νοικοκυριών θεωρίες της πολιτικής επιστήμης, με το να ωθεί τις γυναίκες σε ριζοσπαστικές πολιτικές μεταρρυθμίσεις. Η Λυσιστράτη τις επιτυγχάνει μέσω της διαβόητης απεργίας και του αποκλεισμού του δημόσιου ταμείου και η Πραξαγόρα οικοδομώντας ένα είδος κομμουνισμού, με τη σημερινή έννοια του όρου, υπό την κυριαρχία των γυναικών. Στόχος των δύο γυναικών μέσω των φαινομενικά ακραίων ενεργειών τους είναι η σωτηρία της Αθήνας από την αυτοκαταστροφική συμπεριφορά της. Τόσο η πολιτική όσο και η οικονομική κατάσταση της πόλης είναι σε οριακά χαμηλά επίπεδα και οι γυναίκες αντιλαμβάνονται τις επιπτώσεις αυτού πρωτίστως στο επίπεδο του οίκου τους. Η παραδοσιακή αρσενική ανησυχία για την κατάσταση της πόλης αντικαθίσταται από την θηλυκή, η οποία έρχεται να προστατεύσει τον οίκο της, την πόλη της και τους ίδιους τους άνδρες. Παρατηρείται μια αντιστρόφως ανάλογη προσοχή των γυναικών σε θέματα πόλεως, με την έννοια της φθίνουσας συνάρτησης από τη μεριά των ανδρών που οδηγεί σε ερωτήματα σχετικά με το από που αντλεί δύναμη και εξουσία η γυναίκα, ώστε να εκπληρώσει αποτελεσματικά - αμφιλεγόμενο ζήτημα- τον αρχικό της στόχο.

Στη *Λυσιστράτη* το μοτίβο της σύνδεσης των γυναικών με τις οικογένειες τους γίνεται εμφανές από την έναρξη του έργου έως το τέλος και χαρακτηρίζει έντονα τον πολιτικό λόγο της ομώνυμης ηρωίδας. Η διασαλευθείσα τάξη της πόλεως διαταράσσει τις ισορροπίες του οίκου. Ο λόγος που καθιστά απαραίτητη την ενεργοποίηση των γυναικών είναι γιατί οι άνδρες αδυνατούν να αντιληφθούν τις

επιπτώσεις του πολέμου στον οίκο και επιπρόσθετα η σωτηρία της Ελλάδος επικρέμαται στην αξιοποίηση των θηλυκών μέσων. Έτσι, ο ερωτισμός εργαλειοποιείται και χρησιμοποιείται ενάντια στους στόχους και τα «συμφέροντα» των πολιτικών ανδρών, για να προστατευτεί η οικογένεια από τον πόλεμο και τον θάνατο. Ωστόσο αξίζει μια υπενθύμιση: οι άνδρες είχαν κάθε δυνατότητα να απευθυνθούν αλλού για την ικανοποίηση των ερωτικών τους αναγκών. Η αποχή από το σεξ μπορεί να δηλώνει κάτι παραπάνω από αυτό. Αν αφαιρέσουμε το σεξ αυτό που απομένει είναι η αποχή, ο αποκλεισμός ίσως από τη συντροφικότητα και τα αγαθά που προσφέρει η έγγαμη ζωή. Η γυναίκα συνεπώς διαχειρίζεται την ανάγκη του άνδρα να είναι μαζί της. Βέβαια, δικλίδα ασφαλείας για την επιτυχία του σχεδίου αποτελεί η διαχείριση του δημόσιου ταμείου από τις πιο ηλικιωμένες και έμπειρες γυναίκες της πόλης, οι οποίες με αυτοθυσία προστατεύουν όσα οι σύγχρονοί τους και πρόγονοι για τους νεότερους διαφύλαξαν. Άλλωστε το χρήμα δημιουργεί τους πολέμους (στ. 488-9).

Η διείδυση των γυναικών στο χώρο της πολιτικής αναγκαστικά κλονίζει τους κοινωνικούς ρόλους των δύο φύλων. Οι ίδιες υιοθετούν ένα πολιτικό σχέδιο, η υλοποίηση του οποίου απαιτεί από αυτές να ανακαλέσουν ανδρικές πολιτικές συμπεριφορές, τις οποίες αξιοποιούν στη δράση τους και το λόγο τους. Από την άλλη αντιπαραβαλλόμενοι οι άνδρες παρουσιάζονται μάλλον γελοιογραφικά και φαίνεται να υποβιβάζονται στο ρόλο των γυναικών, υποταγμένοι και δέσμοι των προσταγών τους, τις οποίες και σπεύδουν να ικανοποιήσουν. Ο διαχωρισμός αυτός όμως του κοινωνικού φύλου αποτελεί ένα προσωρινό δάνειο των γυναικών, το οποίο δεν είναι συνεχές ούτε στη διάρκεια του έργου-σχεδίου (οι γυναίκες εύκολα κάμπτονται, χρησιμοποιούν θηλυκά μέσα, επικαλούνται δεδομένα του οίκου κ.ά.). Οι γυναίκες νικούν στη *Λυσιστράτη* και η ειρήνη αποκαθίσταται. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές που επικρατούσαν ήδη πριν από τον πόλεμο. Έτσι, στη νέα ειρηνική περίοδο, οι άνδρες κυβερνούν για ακόμα μία φορά και διευθύνουν τα νοικοκυριά τους, ενώ οι γυναίκες συνεχίζουν από εκεί που σταμάτησαν τους συμβατικούς οικιακούς τους ρόλους.

Στις *Εκκλησιάζουσες* το μοτίβο που υπερισχύει είναι το πνεύμα ιδιοτέλειας και εγωκεντρισμού από το οποίο πάσχει ο ανδρικός πληθυσμός. Η συμπεριφορά αυτή οξύνει τα πολιτικά προβλήματα και δημιουργεί κενό ικανής διαχείρισης και διοίκησης της πόλης. Η Πραξαγόρα επικαλούμενη την εκ διαμέτρου αντίθετη

συμπεριφορά των γυναικών κρίνει πως ο χαρακτήρας τους εξυπηρετεί τα δημόσια συμφέροντα και κατ' επέκταση αυτές κι όχι οι άνδρες ταιριάζει να ασκούν διοικητικά καθήκοντα. Η ίδια στην εκκόλαψη του σχεδίου της παρουσιάζεται πιο καινοτόμος, ριζοσπαστική και απρόβλεπτη από κάθε άνδρα. Στόχος της είναι η θηλυκοποίηση της πόλεως μέσω της μεταφοράς του οίκου στο πλαίσιο της πόλης και της απόδοσης για πρώτη φορά της ταυτότητας του πολίτη στη γυναίκα. Για την ακρίβεια η γυναίκα είναι περισσότερο πολίτης από τον άνδρα, καθότι αυτός στερείται πολιτικής συμμετοχής.

Η πολιτική της ιδεολογία προτείνει την ικανοποίηση όλων των υλικών αναγκών από ένα κοινό για όλους ταμείο, τον υποβιβασμό όλων των πολιτών σε ένα καθεστώς δημόσιας επιβολής και τον αποκλεισμό της ανδρικής ώθησης να φροντίσει τον εαυτό του ή να εξασφαλίσει τα προς το ζην για την οικογένειά του. Ο σχεδιασμός αυτής της κοινωνίας είναι προφανές ότι θα δημιουργήσει αντιδράσεις και γι' αυτό το λόγο η ίδια προσφέρει τα κατάλληλα κίνητρα και αντικίνητρα. Θεμελιώνει την κοινωνία της στην αρχή της ισότητας υποστηρίζοντας έμμεσα ότι όλοι αξίζει να είναι πολίτες ανεξαρτήτως φύλου. Όμως, αυτή η φαινομενική πολιτική της ισότητας εκτραχύνεται, όταν για χάρη της επιβάλλεται σεξουαλικός νόμος, ο οποίος στην ουσία προσπαθώντας να καταργήσει την ανισότητα προκαλεί την ερωτική ανελευθερία και αδικία. Οι άνδρες στο έργο παραιτούνται εύκολα από το ενδιαφέρον τους για τη δημόσια ζωή στο βωμό της σεξουαλικής απελευθέρωσης και του σεβασμού στις επιταγές των νέων νόμων. Η ουτοπία των γυναικών οδηγεί στην κατάλυση ενός πολιτισμού που βασίστηκε στις δημόσιες συνελεύσεις και ακροάσεις και στα δικαστήρια. Η ουτοπία αυτή οδηγεί σε μια νέα τυραννία, καθώς η δημοκρατική αρχή της ισότητας αυτοκαταστρέφεται και επιπρόσθετα η πολιτική της βασίζεται στα ιδιωτικά και όχι στα δημόσια συμφέροντα, μέσω της υφαρπαγής της δημόσιας σφαίρας από την ιδιωτική.

Η Πραξαγόρα και οι γυναίκες του έργου ξεκινούν προσπαθώντας να γίνουν όσο πιο άνδρες γίνεται σε αντίθεση με τις γυναίκες στη *Λυσιστράτη*, οι οποίες γίνονται όσο το δυνατόν πιο ερωτεύσιμες. Οι γυναίκες στις *Εκκλησιάζουσες* αντιστρέφουν τους κοινωνικά καθιερωμένους ρόλους με το να απελευθερώνονται από την αποκλειστική μέριμνα της οικογένειας και να καταρρίπτουν την ιδιωτική ιδιοκτησία. Όμως, με την κίνηση αυτή ουσιαστικά καταλύουν παραδοσιακές αντιλήψεις που συσχέτιζαν τις ίδιες με την αναπαραγωγή και τη μεταβίβαση της περιουσίας μέσω του γάμου, από

την μία οικογένεια στην άλλη. Κατ'επέκταση πολιτικοποιώντας τον εαυτό τους, απελευθερώνονται και απελευθερωμένες πλέον πολιτικοποιούν και την οικογένεια, την οποία μέχρι πρότινος πρέσβευαν ως γυναίκες.

Ωστόσο, παρά το γεγονός πως η απελευθέρωση της γυναίκας και η πολιτικοποίηση του οίκου ιδωμένα σε σύγχρονα περιβάλλοντα φαντάζουν αυτονόητα και προοδευτικά, θα πρέπει να αναλογιστούμε πως ιδωμένα από έναν αθηναίο πολίτη της εποχής εκείνης θα φάνταζαν συμβολικά την αποτίναξη κάθε πολιτισμικού κεκτημένου και την συνολική καταστροφή της κοινωνίας. Τέλος, σε αντίθεση με τη *Λυσιστράτη*, στις *Εκκλησιάζουσες* οι κοινωνικοί ρόλοι δεν επανέρχονται. Αντιθέτως, η κατάσταση αυτή γίνεται αποδεκτή από τους άνδρες Αθηναίους, με αποτέλεσμα να εντείνεται η τραγικότητα της νέας πραγματικότητας. Οι *Εκκλησιάζουσες* ακροβατούν ανάμεσα στην κωμωδία και την τραγωδία, καθώς η αδιαμαρτύρητη σχεδόν απόρριψη όσων θεμελίωσαν τον αθηναϊκό πολιτισμό σε συνδυασμό με τους κωμικούς διαλόγους και τις κωμικές εκπλήξεις δημιουργούν μια τραγικωμική λειτουργία στο έργο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασίου, Α. (2006). *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*. Αθήνα: Νήσος
- (2007). *Ζωή στο Όριο*. Αθήνα: Εκκρεμές
- Bassi, K. (1998). *Acting Like Men: Gender, Drama and Nostalgia in Ancient Greece*. Michigan: University of Michigan Press
- Bowie A.M. (1993). *Aristophanes: Myth, Ritual and Comedy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Burkert, W. (1970). Jason, Hypsipyle, and New Fire at Lemnos a Study in Myth and Ritual. *The Classical Quarterly, New Series*, Vol. 20 (No. 1), σσ. 1-16.
- (1993). *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*. Αθήνα: Καρδαμίτσα
- Casement, W. (1986). «Political Theory in Aristophanes' Ecclesiazusae». *Journal of Thought*, Vol. 21 (No. 4), σσ. 64-79.
- Cheizanoglou, Ch. (χ.χ.). «The House as Oikos in a City as Polis». (χ.χ.)
- Cohen, D. (1991). *Law, Sexuality and Society: The Enforcement of Morals in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press
- Dover, K. J. (1989). *Greek Homosexuality: Updated and with a new Postscript*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- (2010). *Η Κωμωδία του Αριστοφάνη*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Faraone, C. A. (1997). «Salvation and Female Heroics in the Parodos of Aristophanes' Lysistrata». *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 117, σσ. 38-59.
- Foley, H.P. (1982). «The "Female Intruder" Reconsidered: Women in Aristophanes' Lysistrata and Ecclesiazusae». *Classical Philology*, Vol. 77 (No. 1), σσ. 1-2.
- Foucault, M. (2013). *Ιστορία της Σεξουαλικότητας, τ.2 Η χρήση των ηδονών*. Αθήνα: Πλέθρον

- Fraser, N. and Honneth, A. (2003). *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. London: Verso
- Goldstein, M. S. (1974). «Athenian-Persian Peace Treaties: Thuc. 8.56.4 and 8.58.2». *California Studies in Classical Antiquity*, Vol. 7, σσ. 155-164.
- Goodhart, H. C. (1893). *The Eighth Book of Thucydides' History*. (χ.χ)
- Haley, H. W. (1890). «The Social and Domestic Position of Women in Aristophanes». *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 1, σσ. 159-186.
- Henderson, J. (2002). *Aristophanes Lysistrata*. New York: Oxford University Press
- Hornblower, S. (2005). *Ο Ελληνικός Κόσμος 479-323 π.Χ.* Αθήνα: Οδυσσέας
- Hulton, A. O. (1972). «The Women on the Acropolis: A Note on the Structure of the 'Lysistrata'». *Greece and Rome*, Vol.19 (No. 1), σσ. 32-36
- Kanavou, N. (2011) *Aristophanes' Comedy of Names*. Berlin & New York: De Gruyter
- Lang, M. (1967). «Revolution of the 400: Chronology and Constitutions». *The Johns Hopkins University Press*, Vol. 88 (No. 2), σσ. 176-187.
- Laqueur, T. (2003). *Κατασκευάζοντας το Φύλο. Σώμα και Κοινωνικό Φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ*. Αθήνα: Πολύτροπον
- Lewis, D.M. (1955). Who Was Lysistrata?. *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 50, σσ. 1-36.
- (1977). *Sparta and Persia*. Leiden
- Loraux, N. (2006). *The Divided City*. New York: Zone Books
- Μανακίδου, Ε., Μανακίδου, Φ. (2015). *Έν οἴκῳ καὶ ἐν δήμῳ*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών
- Martin, R.P. (1987). «Fire on the Mountain: "Lysistrata" and the Lemnian Women». *Classical Antiquity*, Vol. 6 (No. 1), σσ. 77-105.

- McClure, L. (2015). «Courtesans Reconsidered: Women in Aristophanes' *Lysistrata*». *EuGeStA*, Vol. 5, σσ. 54-84.
- Mhire, J.J. και Frost, B-P. (2014). *The Political Theory of Aristophanes*. United States of America: State University of New York
- Πεφάνης, Π.Γ. (2013). *Φαντάσματα του Θεάτρου*. Αθήνα: Παπαζήσης
- Pomeroy, S. (1975). *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves*. New York: Schocken
- (2002). *Spartan Women*. New York: Oxford University Press
- Robson, J. (2015). *Sex in Antiquity*. London and New York: Routledge
- Rothwell, K. S. (1990). *Politics and Persuasion in Aristophanes' Ecclesiazusae*. Leiden: E. J. Brill
- Saxonhouse, A. W. (1980). «Men, Women, War, and Politics: Family and Polis in Aristophanes and Euripides». *Political Theory*, Vol. 8 (No. 1), σσ. 65-81.
- Scott, J. (1986). «Gender: A Useful Category of Historical Analysis'». *American Historical Review*, Vol. 91 (No. 5), σσ. 1053-75.
- Shaw, M. (1975). «The Female Intruder: Women in Fifth- Century Drama». *Classical Philology*, Vol. 70 (No. 4), σσ. 255-266.
- Sommerstein, A. H. (1977). «Aristophanes and the Events of 411». *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 97, σσ. 112-126.
- (1984a). «Act Division in Old Comedy». *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, No. 31.
- (1984b). «Aristophanes and the Demon Poverty». *The Classical Quarterly*, Vol. 34 (No. 2), σσ. 314-333.
- (1990). *The Comedies of Aristophanes, 7: Lysistrata*: Cambridge University Press
- (1998). *Aristophanes Ecclesiazusae*. Warminster: Aris and Phillips Ltd
- Strauss, L. (1980). *Socrates and Aristophanes*. New York: Basic Books

- Stroup, S. C. (2004). «Designing Women: Aristophanes’ “Lysistrata” and the “Hetairization” of the Greek Wife». *Arethusa*, Vol. 37 (No. 1), σσ. 37-73.
- Taaffe, L. K. (1993). *Aristophanes and Women*. London and New York: Routledge
- Tyrell, W. B. (1986). «Amazons: A Study in Athenian Mythmaking». *Classical Philology*, Vol. 81 (No. 1), σσ. 82-84.
- Ussher, R. G. (1973). *Aristophanes Ecclesiazusae*. Oxford: Clarendon Press
- Vaio, J. (1973). «The Manipulation of Theme and Action in Aristophanes’ *Lysistrata*». *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, Vol. 14 (No. 4), σσ. 369-380
- Walsh, P. (2016). *Brill’s Companion to the Reception of Aristophanes*. Boston: Brill
- Westlake, H. D. (1980). «The “Lysistrata” and the War». *Phoenix*, Vol. 34 (No. 1), σσ. 38-54.
- Whitman, C. H. (1964). *Aristophanes and the Comic Hero*. Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press
- Wolpert, A. (2002). *Remembering Defeat: Civil War and Civic Memory in Ancient Athens*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Zumbrunnen, J. (2006). «Fantasy, Irony, and Economic Justice in Aristophanes’ Assemblywomen and Wealth». *The American Political Science Review*, Vol. 100 (No.3), σσ. 319-333.
- (2012). *Aristophanic Comedy and the Challenge of Democratic Citizenship*. New York: University of Rochester Press